علي احمد بروهي

سڏن مٿي سڏڙا

سنڌي ساهت گهر: حيدرآباد سنڌ

سڏن مٿي سڏڙا

علي احمد بروهي

سنڌي ساهت گهر - حيدرآباد، سنڌ

1996ع

حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو:	سڏن مٿي سڏڙا
ليکڪ:	علي احمد بروهي
ڇاپو:	ٻيو (پهريون ڇاپو 1987)
ڇپجڻ جي تاريخ:	آگسٽ 1996ع
قيمت:	70/= ستر روپيا

سنڌي ساهت گهر - ڪتاب نمبر (86)

SADAN MATHE SADRA

By: Ali Ahmed Brohi

Published By: NAZ SANAI
Chairman Sindhi Sahat Ghar,
3- Nizam Lodge, Gari Khata,
Hyderabad, Sindh.

Book No. 86

Rs:70/= Only

پيش لفظ

محترم علي احمد بروهي، اسان جي زبان جو اهو لکندڙ آهي، جيڪو اسان جي هڪڙي معتبر شخصيت آهي، هو نہ رڳو لکڻ ۾ سادو، سڀاجهو، نهٺو ۽ نماڻو آهي، پر پنهنجي شخصيت ۾ پڻ پاڇهہ رکندڙ آهي.

هن جون تحريرون، اسان جي ادب جو اهو حصو آهن، جنهن جي مطالعي ۾، اسان کي اسان جو سماج جيئن جو تيئن نظر ايندو. سماج ۾ جيڪي چڱايون ۽ برايون آهن، سماج جا جيڪي انتهائي پاڇهار شخص آهن، جيڪي پنهنجي وجود ۾ هڪ شخصيت تہ رکن ٿا، پر انهن جو ڪردار ۽ عمل اهڙو تہ آهي، جو اسان بجا طور تي انهن تي فخر ڪري سگهون ٿا. محترم علي احمد بروهي صاحب، پنهنجي سمورين تحريرن ۾ اهي عڪس چٽيا آهن، جن عڪسن جو ان جي زندگيءَ مٿان گهڻو اولڙو آهي. هو جن بہ پاڇهارن ۽ مهربان شخصيتن سان مليو آهي، انهن جون يادون توڙي پين حوالن سان ان جون تحريرون، اسان کي سدائين اونداهي رات ۾ روشنيءَ جي ڪرڻ جيان نظر اينديون.

هو جڏهن سنجيده تحرير لکندو آهي، تہ ائين لڳندو آهي تہ هو مبلغ ۽ شي آهي ۽ پنهنجي زندگيءَ جي تجربن کي آڏو رکي، پنهنجي دور جي سمورن ماڻهن جي رهبري ڪندو آهي، ۽ جڏهن طنز مزاح وارو رويو اختيار ڪندو آهي، تہ هو سماج

حي سمورين براين تي چماٽ وهائي ڪيندو آهي، ۽ ماٺهن کي جاڳائيندو آهي، ۽ ڪين براين جي پاڙ پٽڻ جي نه رڳو تلقين ڪندو آهي، پر هو انهن لاءِ رستا ۽ راهون به تجويز ڪندو آهي.

هن جيڪو به پيار جو پورهيو ڪيو آهي، ان کي ساڳي پيار ۽ پاڻوهه سان پڙهيو ويو آهي، ۽ اهوئي سبب آهي، جو هن جي پڙهندڙن جو وڏو حلقو آهي. ادارو سائين علي احمد بروهيءَ جو انتهائي گهڻو ٿورائتو آهي، جو پاڻ پنهنجي سمورين تحريرن جي ڇپائيءَ جا حق ۽ واسطا تحريري طور سنڌي ساهت گهر حوالي ڪيا آهن، جنهن سلسلي جي هيءَ پهرين ڪڙي آهي. اميد ته سندن سموريون ڇپيل توڙي اڻ ڇپيل تحريرون اداري طرفان جلد پڌريون ٿينديون.

-ناز سنائي

۱۴- آگسٽ ۱۹۹۶ع
۲۰- صائم پلازا، هالا ناڪو
حيدرآباد، سنڌ.

انتساب

ابي امڙ جي نالي،
جن جو قدر تڏهن پيم،
جڏهن هو وڃي چُڪا هوا.

علي احمد بروهي
١٢-١-١٩٨٧ع

ترتيب

ڪجھ پنهنجي متعلق	6
پوءِ....پوءِ.... اڪ ڪلي ويئي	9
سنڌي ٻولي	15
سنڌي لوڪ ادب	19
سنڌ جون رسمون ۽ رواج - ميڙ	25
مهمان نوازي	28
ياراڻي	32
وهم ۽ وسوسا "نظر"	35
سنڌي عورت	38
وتايو فقير	45
وتايو فقير	48
وتايو	58
جنم جنم جا ساٿي- ٻائي جندارام	64
علامہ آءِ آءِ قاضي	72
ٻائي ڪنور	74
مولانا عبدالغفور سيتائي	79
سردار محمد ايوب خان کوٽائي	83
سيد جمال الدين بخاري	87
امير محمد خان نواب آف ڪالا باغ	93
ٻراڳ جي راڻي - عابده پروين	99
درياهي گهوڙو	107
ملان دينو	115
ڏاڪدر ۽ ڏوڪڙ	120
اسان جا رهبر ۽ رهنما	125
شڪارپور جيئن مون ڏٺي ۽ ٻڌي	126
ناني هنگلاج	132
دنيا جا روٺا ماڻهو	136
آخري ڏينهن	140
واريءَ سندو ڪوٽ	145
اڻ وڻندڙ ڪهاڻيون	152
اڻ ڪٿ آڪاڻي	155
اهو سون ئي گهوريو جو ڪن ڇني	157
مانڊي مند پکيڙيو	164
عثمان حجر جو روزو رکڻ	171

ڪجهہ پنهنجي متعلق

پنهنجي عمر جو ڳپل حصو شونق شغل ۾ گنوايو اٿم. اٿيي شڪل ۽ اٿهوند هوندي بہ ڪيئي ڪافي عشق ڪيا اٿم. ”لکڻ پڙهڻ“ بہ انهن ۾ هڪ هيو. جنهن ڪرت ڪار سان نہ فقط منهنجي واندڪائي سڪارتي ٿي پر زندگيءَ جي خشڪ سالي بہ ختم ٿيندي رهي. اها هام تہ شايد هٿي نہ سگهان تہ ”سچ جو سمر“ ساڻ ڪٺي سفر تي پنڌ پيو هيس، پر اها پڪ اٿم تہ گهٽ ۾ گهٽ منزل انهيءَ رخ هٿي.

مسافري ڪندي آئون عمر جا ڪيئي ڏاڪا لتاڙي چڪو آهيان. غربت جي نندپڻ ۽ پڙهائي - مهاڀاري لڙائيءَ ۾ سپاهيءَ طور ڀرتي - فوج ۾ بغاوت ۽ نتيجي ۾ قيد ۽ بند جي سزايابي - سرڪاري نوڪري ۽ نوڪريءَ ڪان نيڪالي. مطلب تہ ساندي وارا سوين روپ بدلايا اٿم. دنيا ۾ بہ انيڪ انقلاب ايندا رهيا. مون ۾ بہ ردوبدل ايندي رهي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ نہ مون سيکت آئي سبق حاصل ڪيو ۽ نہ تجربي پرائڻ جي ڪا ڪوشش ئي ڪيم. شايد اهو ئي ڪارڻ هيو جو ڪوري جو ڪورو ڄڻ رهجي ويس.

علم ادب واري ميدان ۾ استاد نہ هئڻ ڪري مون گهٽائي سيکڙاڻن وارا ٿيڙ ڪاڏا ۽ ادبي چورين ڪان ويندي ادبي ڪاٽ هٿڻ تائين ڪاٽڪن وارا ڪم بہ ڪيا. پر پوءِ ڏٺم تہ مون خواه مخواه پنهنجي پٽ تي واڪي ڪئي ۽ ٻين چپن ڪي چنو لڳائي ماٺ اختيار ڪئي هٿي ورنہ اوائل ۾ ادبي هنڙي هٿڻ هر ليکڪ جي مجبوري هٿي پوءِ ڪن اکرن ۾ هٿ تي ڳنڍيا تہ ڪن ويچار ۾ رسا تي وڏا. خير سان وقت گذري ويو ۽ هاڻ تہ اهڙي موڙ تي اچي بيٺو آهيان جنهن ڪي پنهنجو ”ڏوٻي هارڪو“ يا اسٽائيل بہ سڏي ٿو سگهان.

”سڏڙا ۽ سڏڪا“ ڪنهن جا آهن اوهان ڪان ڪا ڳالهہ ڳجهي تہ نہ آهي. ظاهر آهي تہ ضرور اهڙن مظلومن جا هوندا، جن مٿان ظلم ۽ ستم تي رهيو آهي. جن وٽ آهہ زاري ۽ دانهن ڪوڪن سواءِ ٻيو ڪو حيلو وسيلو ئي

ڪونہ آھي، ڏاڍ ۽ ڏاڍان جي مقابلي ڪرڻ جو ھو پاڻ ۾ ست ساري نہ ٿا سگھن پر ڪنجھڻ ڪرڪڻ کان تہ ڪين ڪو روڪي نہ ٿو سگھي، جيسين وڃي ڪو سندن داد فرياد ٿئي يا وري ڪا قدرت ڪي ڪھل پئي.

دنيا اميد تي قائم آھي ۽ اسين بہ اھڙي آس آسري پيا ٽڳون. من نہ من اسان جو ڪو وارو وري ۽ ھي ٻاٽ اونده جو دور ختم ٿئي. شال سج ڪڪرن کان ڪني ڪيڏي وڃي. ٻاڪ ڦٽي جا اھڙا آثار تہ ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿا اچن. پر تڏھن بہ "اميد" تہ ھر حال ۾ لاھڻي نہ آھي. ان ماءُ جيان، جنھن وٽ ٻارڙن ڪي ڪارائڻ لاءِ ڪجھہ بہ ڪين ھيو ۽ ڪين آسري ۾ رکڻ لاءِ ديڳڙي ۾ پاڻي وجھي، چلھہ تي چاڙھيو ھوائين تہ ابا فڪر نہ ڪريو چاڻ جو کوھر ڪڙھي تيار ٿيا پوءِ کائي خير سان آرامي ٿجو. اسان بہ سچا سڪٿا دلاسا ڏيئي پاڻ کي ۽ پنھنجي کي اوسيڙي ۾ رھائيندا ٿا اچون تہ متان مايوسي ڪين نھوڙي نہ نئي، بقول سھڻي شاھہ يتائيءَ جي تہ:

"ٻڪ وڏائون ٻگربن، جوڳي ڪندا جَڄَ،
طلب تہ رکن طعام جي، اوتيو پين اَڄ،
لاھوتين، لطيف چئي، من ماري ڪيو مَڄَ،
سامي جھاڳي سَڄَ، وسنئن کي ويجھا ٿيا.

علي احمد بروھي
13-1-87

پوءِ..... پوءِ اکڙ کلي ويئي

عمر جا نيهڻ ڏاڪا پار ڪري چوهٺ جي چائنٽ تي پهتو هيس. سهڪندي ۽ ساهيون ڪندي چڙه نڪري ويئي هئي. هاڻ ته زندگيءَ جي سانجهي به اچي سهڙي هئي پاسي واري مسيت کان پوپاڙيءَ جي بانگ ٻڌڻ ۾ تي آئي. گهر جي اڱڻ وارن وڻن ۾ ڪانون ڪٻرين ۽ جهرڪين جو چرپٽو متل هيو. پکي پکڻ پنهنجي اکيرن ۾ ٽانيڪا تيڻ لاءِ ڪنيڙانيون ڦڙڪائي رهيا هوا. پاڙيسري گهرن ۾ ٻارڙن جو چوٻولو جهڪو ٿيندو رهيو. رات جي اونداهي مائيٽي ماٺ ۾ چورن جيان پنهنجي پٻن تي سرڪندي اڳيرو وک وڌائيندي رهي.

آءُ پنهنجي ڪتوليءَ تي ڪتل وهاڻو ٽيڪ ڏيئي پنهنجي جڏي جسم کي ٽانيڪو آرامي ڪرڻ لاءِ پاسا اٿلائي رهيو هيس. منهنجي گهر واري ڪٽ جي پيرانديءَ کان ڪرونڊڙي تي ليٽيل هئي. منهنجي پيرن کي پيڙون ڏيندي ڪيس ننڊ ڪٺي ويل هئي. گذريل ٽن راتين کان منهنجي پير نه ڇڏي هوائين. ٽهل ٽڪور ڪندي پنهنجي ننڊ به زهر ڪري ڇڏي هوائين. صبح شام دوائون پياريندي دم ۽ دعائون ڪندي تي گذريس. ڪڏهن وري نيڏي اک سان مون کي گهوري ۽ چتائي تي ڏنائين. اهڙا نماڻا نيڻ ڪٺي تي واجهايائين جو منهنجون اکيون به بي اختيار ڳوڙهن سان پرجي تي آيون.

مون جهڙي سودائيءَ سان نباهه ڪرڻ ڪو چرچو ته نه هيو. شابس هجيس جو سڄا سارا نيهه سال مون سان گڏ ڪاٽيا هوائين. پنهنجن ٻارن سان گڏ منهنجي انهن ٻارڙن جي ماءُ به هئي جي سندس پيٽ ڄڻيا نه هوا. پر لوڪ لڪا ڪڏهن نه پيئي ته اڏ عيال ڪيس ڏاجي ۾ مليو هيو. مون ته ڪيس هر وقت گيس مالا ڪندي ڏٺو. جڻن ڪا زر خريد ٻانهي يا پورهيت هجي! پر سدائين مرڪندي ۽ مشڪندي رهي. سندس پيشاني گهنج ۽ گهنڊ کان ٻارهو ئي خالي رهي. نه فقط مون سان، پر مون واري سموري ٽبر سان، واهه

جوڳن ڏنا هوائين، جنهن "وڙ" لاءِ آءُ سندس ٿورائتو هيس. هي برابر آهي ته مون کي ڇٽيو نپايو ۽ پاليو ٻين هيو. پر منهنجي ڏکن ڏولاون جي پانڳي پائيوار ته هيءَ پتاري هئي! ماڻهو الاجي ڪيئن پنهنجي شريڪ زندگيءَ کان بيزاري ڏيکاريندا آهن. منهنجو ته وار وار سندس احسان هيٺ دٻيل هيو.

ڪيس خبر هئي الاجي نه؟ جنهن جي چاڻ مون کي برابر هئي، ته وڇوڙي جي گهڙي ويجهڙي ايندي ٿي رهي. آءُ ماٺ ميٺ ۾ سندس ميندي رتڙن وارن تي هٿ ڦيريندو رهيس. هونئن به آءُ ساڻس دل جو هر حال احوال اورڻ جو عادي هيس. پنهنجي زندگيءَ جي ساٿي سان ٻولاچاري ڪرڻ "پاڻ سان پاڻ" ڳالهائڻ برابر نه هيو ته ٻيو وري ڇاهيو؟ اڄ ٻهريون ڀيرو هيو جو مون کي خبر نه ٿي پيئي ته ڪيس ڇا چوان؟ ڪيس اهو اسرار ڪيئن سمجهايان جو آءُ پاڻ به پروڙڻ کان عاجز هيس!

"خيران!" او خيران!، " مون پٺڪن ۾ چپ چوريندي چيو. "توکي اهو علم آهي الاجي نه، ته آءُ ترت توکي ڇڏي، ڪنهن ڏورانهين ڏيه اسهي رهيو آهيان. پنڌ اڻانڪو ۽ سفر وڏو آهي. منهنجي منزل، هن ڀيري تون شايد مون ساڻ هلي نه سگهين. توکي هتي ئي رهڻو پوندو، جتي هاڻ تون آهين. پر تون مون ساڻ فقط هي واعدو ڪر ته تون مون لاءِ روڄ راڙو يا ماتم هر گز نه ڪندينءَ. مون کي اڄان به جلد وساري ڇڏج. جئن اڳي پوءِ ٻيا سڀيئي وساري ڇڏيندا. اهو ئي ته زندگيءَ جو "اٽل" اصول آهي. وسارڻ جي ٻي معنيٰ آهي معاف ڪرڻ يا درگذر ڪرڻ. تڏهن ته ماڻهو "ياد" نه ڪرڻ تي ڳنڍ ڏيندا آهن.

ننڊ جي نيم مدهوشيءَ ۾ "خيران" تڏو ساهه ڪنيو. جئن ڪو پار ننڊ ۾ سڏڪا ڀريندو هجي. سندس اُداس ۽ اٻاڻڪو چهرو چڻ ته ليلائي رهيو هيو ته "نه وڃ." ۽ چئي رهي هئي ته،

"الله لڳ اهڙي وڃڻ جي وائي وات نه آڻ. مون کي رڻ ۾ نه رول. مون کي هٿ ڪنهن جي ايل ڇڏي ٿو وڃين؟". "منهنجا ساٿي، آءُ ان ڏيهه ڏانهن وڃي رهيو آهيان جنهن جي مون کي پاڻ ڪا ڄاڻ نه آهي. خبر نه اٿم ته اتي منهنجو حشر ڇا ٿيندو؟ مون ان ساٿيهه لاءِ ڏاڍيون عجيب ڳالهيون ٻڌيون آهن. پر اهي سڀ ڪهاڻيون آهن. جي ان ڏس ۾ وڃي چڪا آهن انهن ۾ ڪو واپس موٽيو ئي ڪونه آهي جو اچي احوال اوري ته اتي ڇا وهيو ۽ ڇا

واپرايو!"

گهر واريءَ کي سجاڳ ڪرڻ لاءِ ادم ڪندي ڏٺم ته منهنجو هٿ پاري ۽ بي جان ٿي رهيو هيو. جڻ ته پنڊ پاهڻ ٿي ويو هيس. پاسو اٿلائڻ جي ڪيم پر لنگن چيو نه ڪيو. هاڻ ته هٿن جي حرڪت به باقي نه رهي هئي. پانچي ويس، ته "پڇاڙيءَ جي شروعات" ٿي چڪي هئي، دل جو دل ۾ شڪرانو ڪيم. هوئن به زندگيءَ جي ساٿيءَ سان موڪلائي ڪرڻ ڏاڍي ڏکي هئي. شڪر جو هوئن به زندگي ڏاڍي پياري هئي. ان ڪري پنهنجي مرڻ جو ارمان ضرور هيو. پر موت جو ڊپ ڊاءُ؟ هر گز نه. بلڪ آءٌ ته موت لاءِ مدت کان منتظر هيس. ننڍپڻ ۾ ئي پنهنجي عمر جو ڳاٽاٽو ويهارو سال مس ڪٿيو هيم، هاڻ ته ٽيڻ کان به وڌ عرصو گهاري چڪو هيس. مون تي ۽ منهنجي دل دماغ تي عمر پر موت هاوي رهيو. ديوارين تي "موت کي نه پلايو" جا نعرا پڙهي ڪل ايندي هيم. جڻ ڪوئي موت کي به وساري ٿو سگهي! مون کي ته ويسارو ان ڪارڻ به هيو ڇاڪاڻ ته اندر ۾ موت ئي موت جو راڄ هيم. زندگي ته فقط نالي ماتر هئي يا وري بهانو. موت جي ويجهو هئڻ واري سوچ ۾ ئي هيس ته ڪلهي تي ڪنهن غئبي هٿ هئڻ جو احساس ٿيم. جسم ۾ سيسراٽيون ۽ درڙيون ايرنديون رهيون. پانيم ته مور ڇا ٽيڻ وارو هيم. پر مزو اهو جو درد جو نالو نشان به ڪونه هيو. منهنجو ذهن صاف ڪم ڪري رهيو هيو. جو پڻ عجيب هيو. پيرن کان چيلهه تائين اڌ ڌڙ ته ڄڻ هيو ئي ڪونه. يعني اڌ ڌڙ کان ساهه نڪري چڪو هيو. ڇاتي به بي ساهي هئي. پر اچرج اهو جو پاڻ کي ڳالهائيندو ڏٺم توٽي جو مون واري آواز کي آهٽ خيرڪي هئي.

"ڀلي آئين، جيءَ آئين، ملڪ الموت! مون کي سڌ آهي ته تون خير سان اچي سهڙيو آهين. آخر تون شرط ڪٽي وئين. آءٌ تنهنجو ڪنيير چهرو چٽيءَ ريت پسي رهيو آهيان هوئن به تون مون لاءِ ڪو اوپرو ته نه آهين؟ مون توکي اڳ به ڏٺو آهي، پر پري کان. اڪثر پنهنجي مرٽينگ دوستن ۽ مائٽن جي ويجهڙائيءَ ۾. هيل تائين ته آءٌ هميشه توکي "ڪاسائي ۽ جلاد" ڪري پئي پڪاريندو رهيس. پر پانيان ٿو ته منهنجو اهو فقط "وهم" هيو ته تون پنهنجن گراهڪن کي ڇيچيلائي ۽ عذاب ڏيئي ٿو مارين. پر ان زماني ۾ مون کي زندگيءَ جو ايترو تجربو ڪونه هيو جو اڄ آهي. هاڻي ٿو پتو پويم ته

تون ڪيڏو نہ مهربان ۽ رحمدل آهين. ” جو ڪجهہ تون هڪ هٿ سان ڪسي ٿو ونئين اهو ٻئي سان واپس ٿو ڪرين.“ پاڻ ڪي ڳجهارتن ۾ ڳالهائيندي ڏسي ماٺ پڻ لڳي ڇاڪاڻ تہ آءٌ سادو سودو ماڻهو آهيان ۽ ساهي پٽي وري مخاطب ٿيس.

”مون ڪي تہ هي ڄاڻ بہ هاڻ ٿي پوي تہ جنهن ڳالهہ ماڻهن جي اکين ۾ خوف ۽ سندن سيني ۾ ہوسٽ ٿي آندو اها ”زندگي“ هئي ۽ نہ ”موت.“ يعني تون. زندگيءَ پنهنجي بچاءَ لاءِ واجهہ ٿي وڌا ۽ ڳتا ٿي ڳوليا. سندس پٽ ڪوہ ۽ ٽٽڪو پنهنجي بقاءُ ۽ حياتيءَ لاءِ هيو. جڏن ڪنهن ڏياتيءَ جي لاٽ، وٽ يا تيل جي ڪوٽ ڪان پوءِ ڪرڙيءَ جي ڇڳل پيچڙيءَ جيان ٽٽڪندي هجي!

”ملڪ الموت سائين! مون ڪي تو ساڻ مهاڏو اٽڪائڻ يا ملاڪڙو ڪرڻ جو هاڻ ڪو ارادو ڪونہ آهي. جيڪڏهن تون ان زماني ۾ وارد ٿين ها، جڏهن مون ۾ جوش هيو ۽ رڳن ۾ گرم رت ٿي ڇوليون هنيون تہ پوءِ اها ٻي ڳالهہ هئي. ان دور ۾ مون ۾ خاصي جوت هئي ۽ شايد ٽرڙائي ڪري مقابلي لاءِ سينو بہ ساهيان ها. هاڻ تہ آءٌ نستو ۽ نبل ٿي چڪو آهيان منهنجي ديد ويهجي ويئي آهي. منهنجو لنگ لنگ ساٿو ۽ دل ڪمزور آهي. فقط دماغ سالم اٿم، جو ٻڌائي ٿو تہ هاڻ ويڙہ اجائي آهي. ان ڪارڻ آءٌ ڪتوليءَ تي چپ چاپ ليٽيل رهندس. توکي جا ڪارروائي ڪرڻي آهي پلي ڪري وٺ. مون ڪي بہ هي ڏسڻ جي چورا ڪوري ضرور آهي تہ تون پنهنجي ڪرت ڪيئن ٿو ڪرين.“ منهنجي تو ۾ عمر پر ڪان دلچسپي پئي رهي آهي. هي عرض ضرور ڪندس تہ آءٌ ايترو بلوان يا پهلوان نہ آهيان جيترو پاهرين ٻني ڍونگ رچائيندو پئي رهيو آهيان. آءٌ ڇائي جهر ڪان ڊڄڻو ۽ ڊرپوڪ آهيان. ان ڪري ساهہ قبض ڪرڻ ڪان اڳ ۾ جيڪر بہ ٽي قطرا نشي واري دوا پيارين تہ چنگو!. جڏن آءٌ ننڊ ۾ غافل ٿي سمهي پوان ۽ تون مون ڪي ننڊ ۾ ننڊ ڏين. آها. ڪهڙو نہ مزو ٿئي! جو آءٌ مري بہ وڃان ۽ مون ڪي خبر بہ نہ پوي!!!

موت جي منهن تي مامتا ڏسي تعجب ٿيم. چپ چوريندي چيائين تہ، ”تون بلڪ نہ گهبراءِ.“ آءٌ هونئن بہ ساہ وارن ڪي بيهوش ڪري پوءِ پنهنجي فرض ادائي پوري ڪندو آهيان. تنهنجي ساہ سهيڙڻ ۾ اجان جهٽ پلڪ جي دير آهي. جي توکي ڪنهن مٽ مائٽ يا ملان ڪي ماڻهو موڪلي گهرائڻو هجي

تہ پلي اجا ايتري فرصت آهي. هونئن ٻيا ماڻهو تہ منهنجي آهڻ ٻڌندي ئي ملان کي نياپو ڪندا آهن."

"ملان کي هاڻ گهرائڻ بيسود آهي"، مون ڪنڌ ڌوڻ ڪندي چيو: "هن حضرت مون لاءِ زندگيءَ ۾ ڇا ڪيو هيو جو هاڻي اڇي منهنجي آخرت اڇي ڪندو. مون لاءِ تہ پڇتاءَ جي ويرم بہ وهامي چڪي هئي. پر تون ملان کي گهرائڻ لاءِ صلاح ڇا لاءِ تو ڏين؟ تنهنجي لاءِ تہ ملان جو هئڻ يا نہ هئڻ ڪا معنيٰ نہ تو رکي. پوءِ تون ڇالاءِ تو اهي اڏا ابتا ڏس ڏين؟"

"مون کي پنهنجي عمر ۾ جي ڪئي تي ڪو پڇتاءُ تورو ئي آهي. مون تہ هميشہ پنهنجي دل من جي پيروي پئي ڪئي آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ منهنجي نيت صاف هئي. مون يوڪپائيءَ جا ڪم بہ ڪيا. پر تڏهن ڪيا جڏهن عقل يا دليل جي چوڻ ڪيو لڳس. منهنجو عقل اڪثر اُبهرو ۽ اندو هيو. جنهن نتيجي ۾ مون کي اڳيئي ڪافي سزا ملي چڪي آهي. باقي مون کي دل ڪڏهن بہ نہ دوکو ڏنو ۽ نہ دغا ڪئي. هي برابر آهي تہ مون پنهنجي اندر واري آواز جو قدر نہ ڪيو ۽ سندس پڪار کي اڪثر لنوائيندو رهيس. پر وري بہ شڪر جو ضمير تي زنگ چڙهڻ نہ ڏنم ۽ هر ويلي ڪيس ڌوئي پوئي اڇو اجرو رکندو ٿي رهيس."

"هونئن بہ آءٌ ڏاڍو خوش نصيب هيس. مون کي دشمن بلڪل تورڙا هوا. جن مون کي ڪو خاص نقصان ڪونہ پهچايو. جن کي مون کان تڪليف پهتي آهي آءٌ انهن کان ٻانهون ٻڌي معافي ٿو منگان. باقي معاملو آهي منهنجي ۽ مالڪ ۽ خالق وچ ۾. ڪنهن ملان جو واسطو ڪهڙو؟ آءٌ ڪين پنهنجو منصف يا مشير مڃڻ لاءِ تيار ٿي نہ آهيان."

آءٌ تو ساڻ شامل راءِ آهيان تہ مون لاءِ چڱا ۽ مندا ماڻهو سڀ هڪ اڇار آهن. موت مرڪندي چيو. "منهنجي ڪنهن جي نيڪ يا بد اعمال سان واسطو ڪهڙو ۽ سچ پڇين تہ مون کي بہ اوهان جا ملان پسند نہ ايندا آهن. هي اهي ئي ماڻهو آهن جن غلط پروڳنڊا ڪري منهنجي خلاف ڊرتيءَ تي باه ٻاري ڇڏي آهي. هنن مون کي پنهنجي خوف ۽ هراس ڦهلائڻ جو وسيلو ڪري استعمال پئي ڪيو آهي. هي همراه منهنجي معصوم چهره کي پوائتو روپ ڏيئي افواه ڦهلائيندا ٿا رهن تہ آءٌ ڏاتو هٿ ۾ ڪٺي گهرن ۽ شهرن ۾ لابارو وجهندو ٿو رهان. توٽي جو حقيقت هي آهي جو منهنجو نہ آهي بهشت

سان واسطو ۽ نہ ڪو دوزخ سان لاڳاپو. آءٌ تہ هڪ قدرتي عنصر آهيان ۽ بس!“

”پلا يار ڪا پلي پار جي خبر چار تہ ڏي. اڳلي جهان ۾ پکي پکڻ بہ آهن؟ چوپائي مال يا ڳڳدامن لاءِ بہ ڪو وٿاڻ ڳئو شالا آهي يا وري سموري آراضي جنت ۽ جهنم وچ ۾ ورهايل آهي؟“

”هائو. پکي جام آهن. جتي فرشتا هوندا تہ اتي پکي پکڻ هوندا. الله کي پکي ڏاڍا پيارا آهن. تڏهن تہ پنهنجن فرشتن کي پکين جيان پر ڏنا اٿائين.

اوهان جانورن لاءِ واڙو ٿا پڇو؟ ڪائنات ۾ قادر جون ڪروڙين ڪايائون آهن. ونس رنگ برنگي تاج محل ۽ شيش محل آهن. سندس اڻڳڻت آسمان ۽ ڌرتيون آهن. جيترا آسمان ۾ تارا ٿو پسين ايتريون تہ ڏٺيءَ جون دنيائون آهن ۽ سڀ آباد آهن. قدرت جي هر ڳالهہ بي انت ۽ اٿاه آهي.“

”چڱو يار، ڏاڍيون ڪچهريون ٿيون. هاڻ پلي تون پنهنجو وار ڪر. توکي دير ٿيندي هوندي. مون تنهنجو خاصو وقت وڃايو آهي. آءٌ تيار آهيان.“ مون اکيون ٻوٽيندي چيو. موت منهنجي وار ڪرڻ واري جملي تي اعتراض ڪندي چيو تہ ” مون ڪڏهن ڪنهن تي ڪو حملو يا چڙهائي نہ ڪئي آهي. آءٌ تہ ماڻهن کي ننڊ ڏيندو آهيان. پر هميشہ لاءِ.“

”آءٌ وري ڪڏهن سجاڳ بہ ٿيندس يا نہ؟ مون هٻڪندي سوال ڪيو. مون کي سوال جو ڪو جواب نہ مليو. وري پڇا ڪيم تہ: ”پلا ننڊ ۾ ڪو خواب بہ ڏسندس يا ان تي بہ ڪا بندش يا پابندي آهي؟“

”هائو....“ موت مشڪندي چيو. ”اهو سڀ ڪجهہ خواب نہ آهي تہ ٻيو ڇا آهي وري؟ زندگي بہ خواب! جڏهن اک پٽيم تہ... واقعي ئي خواب هيو... ۽ سج ڪانو ڪن چڙهي چڪو هيو....

سنڌي ٻولي

ڪو زمانو هيو جو هرهڪ جي وات چڱي وائي هوندي هئي. پٽ پاراتو، وڻ ڏيڻ ۽ گٽو لفظ ڪڍڻ کان لنوايو ويندو هيو. اڪثر ڇڄي ڇتي ڳالهائڻ لاءِ هدايت ڪئي ويندي هئي، تہ بابلا سنيالي اکر ڳالهايو ۽ جيتري قدر ٿي سگهي مٺو ڳالهايو. انسان ڪار زبانو آهي. ڪا مهل کهڙي، ڪا مهل کهڙي. ائين نہ ٿئي جو اهڙي ٻولي ٻاقي وڃي جا ڪنهن لاءِ ڪاني ثابت ٿئي. وڏ ۾ وڏ ڪاوڙ آئي تہ پوءِ بہ "ٻيڙيءَ ٻڏا" نہ چئبو پر چئبو تہ "ٻيري تريئي يا ٻيڙي سائي ٿئيئي." ڪارو منهن خدا دشمن جو بہ نہ ڪري، چئبو تہ "اڇو اٿس منهن ۽ نيرا اٿس پير." انڌي کي انڌو نہ چيو ويندو پر کيس "مٺي اکهاڙو" يا "ڏاڙهيءَ ڪوڙيو" ڪونبو. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ اڳ واري گار هاڻي گٿس ۾ داخل ٿي چڪي آهي.

مقصد هي هوندو هيو تہ اُگرو اکر مک کان نہ نڪري ۽ اڻ سهائيندو ٻول نہ ٻولبو وڃي. ٻولي اها، جنهن جي اکر اکر ۾ رس هجي، راز هجي ۽ رمز هجي. نانگ کي سـ ۽ يا اڃان بہ "ڪک" چيو ويندو. ڏنگيل لاءِ چئبو تہ "ڪک سنگهيو اٿس" جيئن نانگ جو ڏر مٿس غالب نہ ٿئي. جن ڀوت جي اثر لاءِ چيو ويندو تہ "حساب" تيو اٿس. مبادا غئبات جي نالي وٺڻ ڪري ٻارڙن ٻچڙن کي ڊيڄڙو نہ ٿئي. ناپاڪ ۽ نحس نالن ڪڻڻ کان پرهيز ڪئي ويندي ۽ پليت جانور جي نالي کان بہ پاسو ڪبو ۽ کيس "جهنگ وارو" چيو ويندو. مبادا منحوس نالن ڪڻڻ ڪري بدسوڻ ٿئي. حاجت ضروريءَ لا بہ اهڙا اصطلاحي ۽ تمثيلي جملا استعمال ڪيا ويندا. جيئن تہ جهنگ ڦرڻ يا ونواٽي ڪرڻ. اُلٽي ڪرڻ ۽ ڦٽي ڪرڻ بجاءِ چئبو تہ زمين، يا مٽي سنگهي اٿائين. مبادا گندي لفظ اچارڻ سبب ڪنهن جي دل نہ خراب ٿئي. اهو اصول بيماري سيماريءَ سان بہ لاڳو هوندو هيو. تپ چوڻ کان عار ڪبو ۽ چئبو تہ "دشمن" کي "ڪوسو" تيو آهي، يا دشمن طبيعت نيڪ نہ اٿس. باقي عام

فهم جسماني رد عمل لاءِ سهٽا ۽ سدورا فقرا ڪتب ٿيندا. اوٻاسي آئي ته ”الله اڪبر“ اوڳرائي آئي ته ”شڪر الحمدلله“ جي ننڇ يا ڇڪ آئي ته پوءِ ”جيءُ بسم الله.“

ائين به نه هو ته زندگي ڪا بي مزي يا خشڪ کهاري ويندي هئي. بلڪل نه، مذاق مشڪري ۽ چرچو ڀوڳ به جام هوندو هيو پر ڪنهن جي عيب جوئي يا ڏاڙهي پٽ، هرگز نه. قومن ۽ قبلين تي چيڙ ۽ نوڪ ٽڙي طنز ٿيل هوندي هئي. دايا ليمي تي، ڍڪڻ وانگڻ تي، سيد سيهڙ تي ۽ ٻروچ مٽيري تي چڙهندا هئا ۽ خاصي خار ڪائيندا هئا. ڪنهن ٻڍي کي ڪراڙو سڏيو ته ڪاوڙ ڪندو ۽ چوندو ته تنهنجو پيءُ ڪراڙو، تنهنجو ڏاڏو ڪراڙو، چڻ ته گار جو جواب گار سان ڏيئي رهيو هو. ٻوڙو ڪتي کي به نه ڏبو مبادا وڏيڪ ڇتو نه ٿئي. هي برابر آهي ته وڏڙا هيٺ ڦيٺ ضرور ڪندا هئا پر رناٽا مهٽا يا طعنا تنڪا نه ڏيندا هئا. هو پنهنجي ڏونڪ جاري ضرور رکندا هئا جا عمر جي تقاضا هئي، ليڪن اها عادت ادا ڪندا هئا هڪ عجيب نموني! چوندا ته ”الله توکي وڏو ڪري“ يا ”تنهنجي نانيءَ کي ڪوسو پٽ ڪارايان“ يا ”بيهه ته تنهنجا ڪن پٽيان.“

دعائن جي اڄ جيان سڃ نه هوندي هئي پر هر رخ ۾ دعائن جي ڇڄ ايندي ڏسبي هئي. ٻڍڙن ۽ پوڙهين طرفان ته ڄڻ دعائن جي ديڳ چاڙهي ڄڄ ورهايو ٿي ويو. ”ابا مان گهوري وڃانءِ، ابل مان توتان صدقي ٿيان. شل آڊڙو ٻڍڙو ٿئي. پنهنجي جواني سان جيئين. الله تنهنجوهٿ نه منجهائي. شال ڪوسو واءُ نه لڳيئي. ڏک ڏور، ۽ دشمن دفع ٿيندي. شل تنهنجو وار ونگو نه ٿئي. الله تنهنجو ساٿي ٿئي.“ وري جو ڪو ياتي ڏينهن ٻهر جي سفر لاءِ سنيريو ته پوءِ ڪيس مصحف هيٺان ٽي ڀيرا ڏياري، سندس ٻانهن ۾ امام ضامن ٻڌي، دستگير جي ٻاس ٻاسي پوءِ اسهڻ جي اجازت ڏيندس. ۽ پوءِ به سندس ڪڍ دعائن جي تنوار جاري رهندي. ”جاڏي پير تاڏي خير“ سڀ سٺائي. مولا مدد. دعا جو دائرو به ننڍ پنهنجن تائين محدود نه هوندو پر اهي دروازو جڳ لاءِ ڪليل رهندا. ”يا رب خير، هندو مسلمان جو خير!“ نيڪ نيتيءَ جو معراج ته ڏسو، جو اڳ ۾ هندو پوءِ مسلمان جو خير!

الله جو نالو ونبو ته عزت ادب ۽ الفت سان، ورنه صرف اشهد آڱر اڀري ڪري اشارو ڪيو ويندو ته ”ڪيس خبر، ڀلي ڪندو، شل ٻاجهه پوندس.“

وڏڙا رستي ويندي کهڻيءَ ۾ ڪاغذ ٽڪر ڪريل ڏسندا ته کڻي چمي اکين تي رکي پوءِ پٿين ۾ ڪيس محفوظ ڪندا ته، مبادا منجهس الله جو نالو لکيل هجي ۽ ڪنهن جي پيرن جي لتڙ ۾ نه اچي. الله جا صفاتي ۽ سرڪاري نالا نوانوي، پر سنڌيءَ ۾ نه حد نه حساب. سڀ سڀاجها ۽ ڀاڄهارا نالا. ڏکٿهار، بخشڻهار، پالڻهار ۽ ڏيڻ وارو ڏاتار. "شاهه" جي گنج ۾ وري عجز ۽ انڪساري سان گڏ پيار ۽ پريت جوا ظهار، جڻ ڪو الله آڏو ويٺو اندر جو احوال اوري، "صاحب ۽ سائين، دوست ۽ دلدار، پريم ۽ پرين." محسوس ائين پيو ٿيندو جڻ ڪا ماءُ پنهنجي سڪيلڌي کي منڙا منڙا ڪري پيئي لولي ڏئي. ساڳيو سڪ ۽ قرب جو ناتو مديني جي مير سان ڳنڍيو ويو. هر مداح ۽ مولود عبادت الاهيءَ جو حصو، خاص طور "احمد ڄام اڇهو ۽ پلا ڄام هن غلام سندو سوال سڄ تون." اهڙي نوڙت نياز ۽ عاجزي کي اوليائن ڪان ويندي سيدن، پيرن ۽ فقيرن تائين وسيع رکيو ٿي ويو.

ڏسڻ ۾ هي ٿو اچي ته سنڌي دنيا جي اڪيلي زبان آهي جا الله سان پنهنجو ذاتي رشتو ۽ رستو قائم ڪري سگهي آهي جا وسعت ۽ وصيعت ٻي ڪنهن ٻوليءَ ۾ ملڻ مشڪل آهي. درٻاري آداب ۽ دعا سلام جا نمونا ته هر ٻوليءَ ۾ ميسر آهن پر منجهن مناس ۽ احساس جي اونهائي ۽ خيال جي گهرائي خير ڪي آهي. اڳ ته آءُ سمجهندو هيس ته فقط ڀٽائيءَ جا بيت "آيتون" آهن پر هاڻ مرحوم احمد ملاح جي سنڌي تفسير پڙهڻ بعد اکيون ٿيون کلن ته هن ٻوليءَ جو هر ٻول عارفاڻو ۽ هر اکر نور نامون آهي. مون کي ته هاڻ هي شڪ ٻه ٿو پوي ته عربي دراصل اڳوڻي ۽ پراڻي سنڌي آهي جا الله کي وڻي ويئي ۽ پوءِ پنهنجي ڪم ڪڍڻ لاءِ ڪتب آندائين. الله نه پلائي ته ڏاڏو آدم ٻه سنڌي هيو. گهڻ ۾ گهٽ سندن پاپ ۽ پڇتاءُ ته پيئي سنڌين جهڙا هيس. پوءِ هيءَ پڪ نه آهي ته سندس منجهي مهراڻ مون ڪنيل هئي يا وري ڪيس نيڪاليءَ بعد موهن جي دڙي منجهان لاٿو ويو هيو جتي "آدم ڄام ۽ ڄامل" "پاڻ ۽ جوٽس" ٻنهي جي شڪل جا پتلا لڌا ويا آهن، جن کي اڄ ڪلهه ٻائو ۽ نچڻي سڏيو وڃي ٿو.

اڄ اهي سڀ املهه اهڃاڻ ۽ آثار مسيارٻا ۽ منجهانا نظر اچن ٿا. ٿي سگهي ٿو ته منهنجو اندازو غلط هجي. الله ڪري ائين هجي. پر ڏسجي ائين پيو ته اسين منجهين تي موهجي پنهنجو اباڻو ورثو وڃائڻ وارا آهيون. اسان ٻين اڳيان سرخرو ٿيڻ خاطر پنهنجي لطيفي لات لنوڻ بجاءِ پانت پانت جي ٻات ٿا ٻڪون. اسان جي گهڙي گهرن ۾ اسان جي "امڙ ڄامل" جو هلاڇو ۽ هل

خير ڪي ٿو ڏسجي. البت ٿانڊي لاءِ آيل بورچاٽين جو غوغاءُ گهٽيو ٿو ڀڄجي. اسان تہ هر دور ۾ پراين ڪي پنهنجو ڪرڻ لاءِ وڏا وس پئي ڪيا آهن. ڇو تہ اسين تند ڳنڍڻ وارا ڪوري آهيون ۽ ڇنڻ تہ اسان ماڳهين سکيو ئي نہ آهي. اسين ميل ميلاپ جا ڪوڏيا آهيون پر ڪو اڳيرو بہ تہ ٿئي. ورهين ڪان ان آس ۾ پاڪر جهليندي هاڻ تہ ٻانهون بہ ٿڪجي پيون آهن. سالها سال گڏ رهندي بہ اجا سوڏو ڪو پاند يا "پلو" پاڻ ۾ نہ ٿو ملي. پوءِ ڇو نہ پنهنجي ٻاريون ۽ "اپٽي گهوٽيون" تہ ڪجهہ نشڙا ٿين. گهٽ ۾ گهٽ غم تہ غلط ٿيندو!

هن ڏس ۾، خوش نصيبيءَ سان، ڪجهہ ديدور ۽ دردندون طرفان سنڌي علم و ادب جي سال ملهائڻ لاءِ سانباها ٿي رهيا آهن. سهڻي لطيف جي سهاري هيٺ ادبي اجتماع سڏائڻ سان الله توهار ڪٿي ويندي. ڀلاري ڀٽائي سان بسم الله ڪرڻ هڪ عظيم ڪاميابيءَ جي علامت آهي. هونئن بہ ڏسبو تہ سنڌ هلي ئي ٿي آسري الله جي مهابي، مڻڙي مرسل جي ۽ صدقي شاهہ ڀٽائيءَ جي، جنهن نہ فقط سنڌيءَ ڪي سنواري سينگاري اڇو اجرو ڪري پنهنجي بي بها ابدي سرمايو پڻ ڏيئي اسان سيني ڪي ست ۾ سرخرو ڪيو ۽ اوچي ڳاٽ ڪند ڪڻڻ جهڙو ڪيو، پر سنڌ جي سکڻ سٺائي لاءِ جو دم جيئندو رهيو، هر دم ڌڻيءَ در ٻاڏائيندو ۽ دعائون پنندو رهيو. الله پاڪ شال ڀٽائي گهوٽ جو عرض اگهائي ۽ اسان جڏن ۽ ڏڏن ڪي ان لائق ڪري جو سندس سڪ ۽ صلح جو نياپو ساري جڳ جي گهر گهر ۽ جهنگ جهر ۾ روشن ڪريون - آمين.

هونئين بہ جڏهن الله آدمين ڪي اکيون ڏيندو ۽ ڪين اکين ۾ ديد ۽ دلين ۾ اخلاص ۽ انسانيت ايندي، تہ سڀ ننڍا وڏا گڏجي ميڙ ڪري اچي پٽ پيڙا ٿيندا. پوءِ سڀ ڳچيءَ ڳل ڳارو ڪري، ٻيي ٻانهون ٻڌي، لطيف سائينءَ سامهون سٽن هٿندا ۽ سوالي ٿيندا تہ "ٿيءُ اسان جو شاهہ اسين غلام تنهنجا، هاٿي ڪر ڀلائي ڀالَ تہ اسين پتڻ پار اُڪرون" ڀٽائي پنهنجو منهن مونن مون مٿي ڪٿي اسان ڪي هڪوار ڏسي مرڪندو تہ ڀليل ڀٽڪيل ڀلجي وري بہ پاڻ آيا آهن. ڪيس ياد نہ هوندو تہ پاڻ ئي راهہ ڏسي هوائين تہ "ليلان ليلائج ۽ جي ليلائي نہ لهين تان پڻ ليلائيج" اسان جا سڏ ڪا ۽ سڏڙا سٽي، اسان ڪي آڌت ڏيندو ۽ اسان هيڻن سان همراهہ ٿي ان لاءِ هٿ ڪٽندو. آخر نيٺ اسان وارو سڄ بہ تہ ڪڏهن ايرندو.

1983ع

سنڌي لوڪ ادب

لڪڻ ڏاڍو ڏکيو. ڪا اک جي ماڪي لاهڻي ته ڪانهي. رڪ جا چٽا چٽا آهن. وري اڃي تي ڪارو لڪڻ. الله جي پناھه. ڪا مهل ڪهڙي ڪا گهڙي ڪهڙي. متان ڪڏهن قلم وهي وڃي. يا وري ٽاڻ جي ابتو وهي وڃي. سندس ڌار تيز ۽ تکي. نوڪ چهنبياري. جهڙي ٻرڇي. الاجي ڪهڙو ممڻ مچائي. ڪنهن کي هنداڻو لڳي وڃي. متان وڇونءَ جو ڏنگ تي لڳي. يا سيڙھ جو ڪنڊو تي چڀي. يا هڻ ڪڻ ثابت ٿئي. پوءِ ڪل مون دل تي پوي. اڳ ته هوندو هيو سر بچاءَ جو بهانو. ته لڪڻ وارو ٿو لکي. ماڻهو هوندا هوا سادا ۽ ايمان وارا. پٽ جي رهجي ايندي هٽي. هاڻ ته آهي نئون زمانو. سڌريل ۽ ترقيءَ جو دور. مورڳو لهراءُ پري. مون کي ڪهڙي سڪهه لڪڻ جي؟ آءٌ پاڻ دم اڌ جو مهمان. اوڏر جي ساھه تي جنهن جو گذران. مون کي ته قلم هٿ ۾ ڪٽندي به لڱ ڏڪن. آءٌ ته اوپاسي ڏيندي به ڪنبندو آهيان. متان اڌ ۾ اڃي ڪڙڪو ڪري. هٽي ڍاهي نه وڃي. موت ڪو مهٽو ته نه آهي. پر ماڻهو ڇا چوندا. اڌ وات قاتل ۽ تارا ڦوٽاريل. متان چون ته ڳنڊيريون ڪائيندي مئو. ڪنهن کي ڪهڙي خبر ته ڏند آهن ئي ڪونه.

وري جي نه لڪ تڏهن به وٺل. آخر ماڻهو آهي ڪهڙي درد جي دوا؟ جو پڙهيل به آهي، تجربو ۽ دل ۾ تڙپ به اٿس. تنهن هوندي به هو اهڙو رستو نه ٿو ڳولي ڪڍي، جنهن وسيلي هو پنهنجي علم آزموده ۽ عشق کي ماڻهن جي خدمت ۾ سيڙائي. اسان وٽ اهڙا اڻڳڻت ماڻهو آهن جي پنهنجي ديس لاءِ راھه ڳوليندڙ آهن. پر رتوڇاڻ ۽ انقلاب وسيلي نه. پر تواريخ جي سيلاب ڏس ۾. پنهنجي پاڻ سنوار ڪندي. هي ايمان اٿم ته جڏهن اندر جو ترورو وڏي لاٽ ڪندو ته ان سوجهري ۾ واٽ پسبي. جئن چوڏهينءَ جو چنڊ ڏسبو آهي. ان روشنيءَ جو شعاع اڃا سوڌو اسان وٽ نه رسيو آهي. اوسيئڙي ۾ لکين مرد، زالون ۽ ٻار آس لڳايو ويٺل آهن. آءٌ به انهن مون هڪ. پوءِ لکجي

نہ تہ ہيو ڇا ڪجي. آخر دود دڪائو آهي، جنهن دونهون ڏسي سمجهن تہ اتي ٻاهہ ٿي ٻري. شايد ديڳ ٿي پچي. يا ڪو ڪنو ٿو رجهي. پر اهي ڪنا چاڙهين ڪونڌ. جنهن شاهہ چاڙهيو سچ جو. چلهہ تي چاڙهي دمي ڇڏيائين. تہ مر پيو اٻري. وري پارت بہ ڪري ويو تہ:

”سڙي سارو ڏينهن ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري.“

پر درازن جو درويش هيو مست الست. ہيو وري سڏيائونس ”سچل“. هرٽي اڳيئي نچٽي وري ہڏائونس گهنڊٽي. ڍڪڻ لاهي دمبهو هٽي بيهي رهيو. ڪنو شاهہ چاڙهيو. ڍڪڻ سچل لاٿو. ترو اسان سين جو نڪري ويو!

سچل ڪان اڳ بہ سچ هيو. هروڀرو اهڙي اونده بہ ڪانہ هئي. پر سچ جو قدر هيو. ڪيس سيني ۾ ساهہ جيان سانديو ويندو هيو. نظر بد کان بچايو ويندو هيو، جيئن ناٿي کي چورن کان. پر سچ کي آهي سوجهرو، ہيو باهہ جيان تجلي ڏيندو، باهہ بہ بنان دونهين واري. جيئن سون، پر الاجي ڇو! سچ وٺيو ڪنهن بہ کي ڪونہ. ڪنهن کي مرچ ٿي لڳو تہ ڪنهن کي مڇ. سچ چوڻ تہ اجا بہ جنهن ٿئن پر ہڏڻ لاءِ تہ ڳامون سچار بہ تيار نہ هيو. سچ تہ بيٺو نچ. الاجي ڪهڙي زماني ۾ هيو. اسان تہ هر سچار کي سوليءَ چڙهندي ڏٺو. سچ تہ نہ، پر اسان خالي نچندي بہ ڪونہ ڏٺو. سواءِ سليمان شاهہ جي. اهو بہ چير ہڏي ٿي نچيو. آخر وچ بہ ڪڏندي آهي ڪلي آهر. ڪنهن جو قلعو قائم هجي تہ ڪو ٺينگ ڏئي. هاڻ تہ اهي قلعا ۽ ڪلا سڀ ختم ٿي ويا. هاڻ تہ ڪلا ئي نوان نڪري پيا آهن. اڄ ماٺو گهري ٿا وٺن، اڳ شرمائيندا هئا.

سڀ ڳالهيون ڳٽي ڳوتي صوفين سچ لاءِ بچاءَ جي ڳولا ڪئي، وچان واهہ ئي انوکي ايجاد ڪئي. سڌي سنواٽي سچ جي پچر ئي ڇڏي ويئي. گهوريو اهو سون جو ڪن ڇني. ڪن تہ ٻن پيو هتي مورڳو سر ٿي ويو. سچ تي ڪک رکي ڪيس چمڙا پوش ڪيو ويو. جنهن پاہوڙا پوشاڪ ڪري پڪي تي ڦاسايا ويا. پوءِ ڳجهارتن ۾ ڳالهيون ٿيڻ لڳيون، ڪنهن سينڌ ۾ سسئي ٿي ڳائي. ڪنهن مام ۾ مومل، هر هڪ هوڪو هڪ جو ٿي ڏنو پر هيڪاٽ ٻن جو هيو. ڇيائون تہ سڏ جو پڙاڏو هيو. هوا هڪ پر ہڏڻ ۾ ٻہ ٿيا هوا. ٽيڏيءَ وري ٽي ٿي پسيا. وايون ۽ ور هڪ پر هوا ۽ پاهو ہئي پار. ڇيائون بيت پر ہڏاياٺون تہ آيتون هيون. جن ہيڙين جو ڪم بہ ٿي ڏٺو. من کي

ڪن ڪان وٺي ويون ٿي پرين جي پار. هر بيت جو اڪري ارٿ هڪ هيو. اندروني معنيٰ ٻي. پوءِ انهيءَ وائي ور ڪو سمجهي سڃيڻو چوي!

پروليں ۽ پهاڪن جا پاها ڳوليندي استادن جو بند رلي ويندو هيو. سچ جي اهڙي لڪ چڇپ کي "هنر" بڻايو ويو. جنهن کي "سينگار" به سڏيو ويو. پوءِ ڪڏهن ان کي "ڏور" چيو ويو ۽ ڪڏهن "ڏهس" اهڙن اشارن ۽ رمزن تي سچ جو سندرو ٻڌو ويو. حق جو ڪلمو به چيائون ۽ لڪ لڪاءُ ڪري سچ جو پڙدو به رکيائون. چي پائي نالو چا تي؟ چي وانگڻ مل. واه جو پائو نالو رکايو اٿيئي. نالي جو نالو ۽ تيوڻ جو تيوڻ! وري مزو اهو جو وقت جي ٽاٽي ۽ صوبه دارن جي وٽ پڪڙ ڪان به بچي ويا. ڪين چاڻ هئي ته ڏاڍن وٽ هئي فقط لٺ. سندن لٺ کي هٿا ٻه مٿا. پر ڏاڍي جي مٿي جيان اهي پيئي مٿا به هٿا عقل ڪان خالي. ڏاڍن سمجهيو ته واندا مل وينا تا وندر ڪن ۽ ڏور جا بيت ڏورين. سچ جي اهڙي "ڍاڪڻون ۽ ڍڪڻ" واري سرمايي کي صوفين پنهنجو ورثو بنايو. پوءِ جي سگهڙن ان کي پنهنجي روحاني ورونهه جو وسيلو ڪري نباهيو. اهڙي پرده پوشيءَ ۾ سندن پٽ رهجي آئي. ٻي حالت ۾ ڪين خبر هئي ته سندن چا حشر ٿيٽو هيو.

ڪجهه عرصي ڪان پوءِ سگهڙن جي اهڙي وندر کي وري وڏيرن ورسايو. پر نهايت نرالي نموني. هنن سينگار کي سياست سڏيو جا دراصل انساني جياپي جي سائنس هئي. پوءِ هر نڳيءَ جي ٺاهه ۽ هر دوکي دولاب کي سياست جو ياڳو بڻايو ويو. اليڪشن آئي ناٽو وٺي "هٽ ڪنيو" ته ڪو ٻين کي "ويهاري" پاڻ تي "بيٺو" پوءِ چار باشو تماشو ۽ بوڪڙو ساڻ ڪري وڏيرو "ورڪ" تي نڪتو. چڻ اڳ ڪنهن جو چاتل سڃاتل ئي نه هيو. سڀ سان پاڪر ۽ ڳراٽڙيون. چڻ ورهين جو وڇڙيو ئي مليو. رنو تي پرتو. سالن جون عذر خواهيون ۽ پاهت ڏنا ويا. سندس گهر ۾ جتان اڳ نانگ تي نيرانا نڪتا اتي دستر خوان وڇايا تي ويا. پيرن جا اعلان، سچن سيدن جا سلام ۽ سجاده نشين جا فرمان سڀ سندس حق ۾. وڏيرو ووٽ لاءِ واقعي ئي وڏي قيمت تي ڏني. وعدا انجام اڪرام ان ڪان الڳ. "هڪ پيرو مومل ماٽڻ ڏيو پوءِ اسان جا ڦاڙها مارڻ ته ڏسو." اهو ڪنهن کي به ڪونه تي ٻڌايائون ته سندن اصلي پيٽ جو سور ڪهڙو هيو؟ جي خلق خدمت ڪرڻي هئي ته ان لاءِ لک چا لاءِ تي لٽايا ويا؟ خلق خدمت لاءِ ڪنهن ليسڻ جي ضرورت ٿوروئي

هئي؟ بگھڙن رڍن جو ويس ڌاري ڪين ويساھ ڏياريو. وطن جي حب، قوميت ۽ خلق خدمت جو جوش سندن پاڇن مون اهري تي نڪتو. هو اسلام جو بول بالا ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ ڪڏهن ڪاهي پيا هئا. اهي ڏتا ۽ گھشا پتہ هئا! وڏيري جو هنر ڏور ۽ ڏهس!

سموري سيڙپ هئي اليڪشن لاءِ. اصلي ڳالھ هئي ڪرسيءَ جي، سرڪاري ۽ قومي خزانہ لٽڻ جي، پرمٽن ۽ پلاٽن هڙپ ڪرڻ جي، سڀ ڪجھ ڀھاري پنهنجي پيٽ ڀرڻ جي. سيني چورن ۽ ڦورن جي پاڻ ۾ ڀڏي هئي. ڪنهن بہ ڀڙڪ ٻاهر ڪيڻ لاءِ چپ نہ ٿي چوريا. جڏهن ڪٿي آيا خير سان تہ دنيا ئي نرالي هئي. وڏيري جي لوڏ. مڇ جو مروڙو ۽ پڳ جو پير ئي پنهنجو هيو. چڻ منجھانس ماٿهپوئي موڪلائي ويو هيو. هو اسيمبلي ميمبر هيو. هاڻ هو زمين کان ٻہ هٿ مٿي تي اڏريو. هو حڪومت هيو. سنڌ گورنمينٽ هيو. پوءِ وڏيري پنهنجي سيڙايل موڙيءَ جي اڳاڙي شروع ڪئي. گڏيل وياج سان پرمٽون ۽ پروانہ. ڪوٽڙيءَ کان ڪراچيءَ تائين جي بہ ڪارخانہ هلي رهيا آهن تن جون پرمٽون وڏيرن وڪيون. ڏسڻ ۾ تہ هي فقط ڪاغذ جي مٿا سٿا پر قيمت واري. ڪنهن ويھ لک ورتا ڪنهن تيھ. گھڻو ڪري پرڏيهي ناٽي ۾. ڪنھ اناج کان وينديِ موٽر لارين جي ڪوٽا تائين سودا ٿيا. ڪنهن ڪوآپريٽو سوسائٽين کي ڦري سندن اڌ منهن ڪارو ڪيو، ڪنهن زراعت جي بهاني قرض ڪائي سچو، پر هر هڪ هر هارو ڪيو، سواءِ ڪنهن هيڪڙ ٻيڪڙ حلالي جي. جن کي اجا سوڌو چريو تو سڏيو وڃي. پوءِ پلاٽن تي مارو پيو. پرمٽون تہ مٿيون ٻيري پر پلاٽن جون جھوليون وڪامنديون رهيون. جڏهن اهو دور ويو تہ اڄ ڏينهن سوڌو ماٿهو جن جي هوڙ هريل هئي سي سئين نہ ٿا ڏسجن. جنهن کي رستي وينديِ پاڻ سان پاڻ ڳالهائيندو، آگريون ڳڻيندي يا گونهن مانا ٽڦيندي ڏسو پڪ ڄاڻو تہ پرمٽن ۽ پلاٽن واري دور جي ڪل ٽڙيل اٿس.

ائين بہ نہ آهي تہ ڪو اهو دور ختم ٿي چڪو. هاڻ وڏيرو سڀ ورق وساري نئين سبق جي سوچ ۾ محو آهي. يا اڄ هو عام ماڻهن جي ڀلائيءَ لاءِ هٿ پير هڻي رهيو آهي. جڻن بہ ٻيڙهيو اڳ سندن وڏڙن پاڻ ملهايو. ڪن مدرسا ٺاهيا. ڪن مسافر خانہ تہ ڪن لئبريون. خلافت تحريڪ سندن ڪنڌي تي هلي. سنڌ مدرسہ ۽ الوحيد جھڙا ادارا سندن سرمائي تي زنده رهيا.

اسان پارا اٽڪنت بي سهارا سندن خرچ تي پڙهي روزيءَ رسيا. پوءِ الاجي ڪهڙي اتر واءُ گهلي؟ سندن پوين کي ڪو پٽ پاراتو مليو يا پاٿرتو ڪين ڪنهن ڪاريءَ ڪاڏو. اڄ سندن اڪيون هوٽيل ۾ گوڏا پنهنجي پيٽ ڏانهن ورتل آهن. سندن ناس پتو پڌل ۾ اکين مون حياءَ جا گوڙها غائب. هاڻ هو لاهي پائي بي حيائيءَ تي سندرو ٻڌي ويٺو آهي. دنيا ۾ ڇا پيو واهي واپري، پنهنجو ملڪ ڪهڙي بنگلي سان اچي لڳو آهي. اها خبر ڪيس خير ڪي آهي. هو نشي ۾ الوٽ. اڳوڻي ڇاپ مارڪو فقط ضلع ڪائونسل جي چيئرمين ٿيڻ جي شونق ۾ ٻه ويئو ڪروڙ روپيه ڏڪنا ڏئي.

هاڻ ڏسٺو هي آهي تہ اُن بيمار جو علاج ڪهڙو؟ پاڻ تہ ويٺو درياہ پير ڪڏي. اڄ نہ ٻڌي سيان ٻڌي. آهي فقط ڏڪي سندي دير. پر اڪيلو تورو ٿي ٻڏندو. اسان سيني کي بہ ساڻ گهليندو. ڇاڪاڻ تہ اسان جي سماج جو آهي رئيس عضوو. پوءِ پڳل ٻانهون ڳچي ڳل لڙڪائيون آهن، ڪي وڏي ڪونہ ڇڏيون. طعنا تنڪا مياريون مهٽا انهن مون ڪجهہ بہ ورندو. نؤڊ ڪي خواري ملامت ڇا ڪندي. باقي رهيو آهي اسان وٽ هڪ آخري نسخو. اهو بہ اسانجي ثقافت ۾ وڏڙن جو ورثو. ڇو نہ ان علاج کي بہ آزمائي ڏسون، ڪڪ هيئان لڪ پيو آهي. من نہ من ڦڪيون فرق ڪن ۽ لايو سجايو ٿئي.

ڪو زمانو اڳ سنڌ ۾ هڪ نهايت عمدو ۽ سهٺو رواج عمل ۾ هيو جو دنيا جي ڪنهن بہ ٻئي ملڪ ۾ نہ هيو ۽ نہ اهي. اهو هيو "ميڙ" ڪرڻ يا "ميڙ وٺي وڃڻ" هيءَ ميڙ ان ميڙ کان اڳ آهي جنهن جو مقصد هيو ماٺهو گڏ ڪرڻ جتن وانگار، ڇيڙ يا بيگر لاءِ، هن ميڙ جو مطلب هيو "آخري علاج"، جڏهن ٻيا حيلا وسيلا ختم تي ڇڪا هجن. هن قسم جي ميڙ کي تڏهن استعمال ڪيو ويندو هو، جڏهن ڪوبہ ظالم هٺ يا هوڏ تان هيٺ نہ لهي، ڪو ڌاڪو ڌاڙيل يا چور چوري واپس نہ ڪري، يا ڪو هنيلو حاڪم ڪنهن ڏاڍائيءَ لاءِ ڪمر ٻڌي بيهي. ميڙ کي هن زمين تي قدرت حاصل هئي ۽ ميڙ موٽائڻ جي معنيٰ هئي قهار جي قهر کي ڪانڌ ڏيڻ. ميڙ لاءِ فقط هي اکر چوٽا آهن "تہ اسم الله ميڙ ڪٺي آيو آهيان يا ڪلام الله ميڙ اٿيئي يا نياٽي ميڙ اٿيئي." نياٽيءَ کي سنڌ ۾ ستن وسيلن سمان سمجهيو ويندو آهي. ڪڏهن تہ ڪنهن کي ڪاڏي هٿ رکي فقط اچي ڏاڙهيءَ جو واسطو ڏيئي بہ ميڙ ڪٺي ويندي آهي. ڪنهن بہ معنيٰ بي مقصد ۽ سچ لاءِ. سنڌ ۾ گهٽ ۾ بہ

وڏيرون جنگيون اهڙيون ٿيون جي ميڙ وسيلي بند ٿيون، جيئن هالاڻي واري ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن واري لڙائي، ٻي جوکين ۽ ڪرمتين واري چوڪنديءَ جي جنگ، ٻنهي جنگين هلندي هڪ سيد ڪلام الله ۽ چار نياڻيون ساڻ ڪري ميدان ۾ ميڙ وڌي ۽ ٻنهي طرفين رتو ڇاڻ هڪدم ختم ٿي. سنڌ ۾ اڄ سوڏو ميڙ ڪنهن نہ موٽائي. پر جنهن موٽائي تہ اهو تتي تائين تباهہ ٿي ويو.

اسان جي وڏيري لاءِ فقط اها ئي آخري واهہ ۽ اڪيلي راهہ وڃن "ميڙ وڻڻ وڃڻ" جي رهي آهي. اها ميڙ وٺس ضرور ونی هلٽي آهي پوءِ اڄ يا سڀان. اڇو تہ اسين سڀ مٿن تي وسيلو ڪٽي سيد ۽ نياڻيون ساڻ ڪري هلون وڏيري وٽ ، ٻڙ ڪٽي. اسان ڪي نہ سندس ڏن دولت کپي ۽ نہ ئي سندن وڏيرپ، فقط هي ، عدو تہ هو پاڻ ڪي سڌاري ۽ سنواري ۽ پنهنجي امڙ سنڌ، سنڌو ۽ سنڌيءَ ني ساڃهہ رکي ۽ بس.

29 اپريل 1982ع

سنڌ جون رسمون ۽ رواج

"ميڙ"

سنڌو سڀيتا هزارها سال پراڻي آهي، جنهن جا ڪجهه آثار ته دڙن جي زمين دوز خزانن ۾ محفوظ آهن ۽ ڪجهه وري سماجي زندگيءَ جي روزمره وارين روايتن ۾ پوشيده اهن. سنڌ وارا دڙا ته ڪي ليٽ جي لپيٽ ۾ اچي لٽجي ويا ۽ ڪي سر ۽ سيڪ جو "پوڄن" تي رهيا آهن. اڳوڻي ايامن جا باقي يادگار وچي بچيا آهن، رسمون ۽ رواج، جن ڪي نه مذهب متاثي سگهي ۽ نه زماني جو انقلاب. هي ممڪن آهي ته قديم روايتن جي جتاءَ ۽ بقاءَ لاءِ هتي جي رهاڪن جا فطري لاڙا ذميوار هجن. ڇو ته اسان وٽ پنهنجي وڏڙن جي ورثي ۽ اباڻي روايتن کي قائم رکڻ ۾ عزت ۽ شان سمجهيو ويندو آهي.

هي برابر هي ته اڄڪلهه جي فئشن جي فضا قديمي روايتن جي حق ۾ هاڃيڪار ثابت ٿي رهي آهي ۽ خاص طور شاديءَ جا ڳهٽا ساٽ سڱن ۽ غميءَ جون اڪثر رسمون ته پوين پساهن ۽ هڏڪين ۾ آهن، پر تهذيب جي اها تباهي شهري ماڻهن تائين محدود آهن. جيستائين ٻهراڙين جو تعلق آهي ته سنڌن عزت ۽ غيرت ۽ قوميت وارين روايتن جي حال احوال، ڪچهري ۽ پت برادريءَ جي ريتين رسمن ۾ ڪا ڪمي پيشي نه آئي آهي. شايد اهو ئي سبب آهي جو سنڌ جي ثقافت جڳ ڪان نرالي سدا باغ بهار ۽ "اڳي ڪان اڳري" زنده رهندي ٿي اچي. ڇاڪاڻ ته سندس سرچشما ۽ رکوالا ڳوٺاڻا آهن.

"ميڙ وجهڻ" يا "ميڙ وٺي اچڻ" سنڌ جي هڪ قديمي روايت آهي جا سواءِ سنڌ جي دنيا ۾ ڪٿي به ٻئي هنڌ وجود ۾ نه آهي. ميڙ سنڌي ٻوليءَ جو لفظ آهي جنهن جي اکري معنيٰ آهي ماڻهن جو مجموعو يا ماڻهن کي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ. استعمال يا عمل ۾ "ميڙ" هڪ اهڙي روايت اهي جنهن وسيلي ڪنهن ماڻهوءَ تي "زور پريو" يا "اثر" آڻي اهڙو مقصد يا مطلب پورو ڪيو وڃي، جنهن غرض خاطر "ميڙ" آندي ويئي هئي. ان لحاظ کان ميڙ مان مراد

آهي، واسطو وجهڻ، ڊوهي وجهڻ، منٿ ميڙ ڪرڻ يا اسم يا قسم ڏيڻ.

ميڙ لاءِ عام تاثر هي آهي تہ جنهن ماڻهوءَ ڪي ميڙائڻ لاءِ ميڙ آندي ٿي وڃي ان ڪي "ميڙ" جو مان رکڻو آهي ۽ مهت ڏيڻو اهي. ميڙ موٽائڻ جي حالت ۾ ڇيو وڃي ٿو تہ ميڙ موٽائيندڙ کي ڀاري نقصان ۽ ڇيهو رسڻ جو امڪان رهي ٿو. سياڻن جو چوڻ اهي تہ "ميڙ" ۾ هڪ غئبي طاقت سمايل آهي، جنهن کي مهت نہ ڏيڻ ۽ خالي موٽائڻ خطري کان خالي نہ آهي. هونئن بہ "ميڙ" ڏاڍي لاچاريءَ جي حالت ۾ وٺي وڃبي آهي، جڏهن ايلاز منٿ ۽ پرچاءَ جا ٻيا حيلا وسيلا سود ثابت ٿيندا آهن.

ميڙ جو استعمال غير معمولي ۽ نازڪ حالتن ۾ ڪيو ويندو آهي. جڏهن ڪنهن قومي سردار طرفان فيصلي ۾ ڀاري ڏنڊ رکيو وڃي، جنهن رقم ڀرڻ جي اڳلي کي وصيت نہ هجي، پلو پانديا "خون بها" بخشائڻ لاءِ، يا ڪنهن ڀاڙاريدار کان چوري ٿيل مال موٽائڻ يا ڀڄايل ڀانهن واپس ورائڻ خاطر ميڙ وڌي ويندي آهي. يا وري قبيلن جي پاڻ ۾ پرچاءَ ۽ ناهہ جي موقعن تي ميڙ جو حيلو ڪيو ويندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي "ميڙ" موٽائڻي هوندي آهي تہ هو سڌي طريقي صاف انڪار ڪرڻ بجاءِ چوندو آهي تہ "آءٌ اوهان کي ٿو ميڙ وجهان تہ اوهين موٽي پنهنجي ماڳ وڃو."

سنڌ جي تاريخ ۾ ٻن اهڙين لڙائين جو ذڪر ڇاٽايل آهي جي "ميڙ وجهڻ" سبب ڇتي جنگ هلندي بہ ختم ڪيون ويون. هڪ هالاڻيءَ واري لڙائيءَ جا ڪلهوڙن ۽ ميرن وچ ۾ لڳي هئي جنهن ۾ ٻنهي طرفن جا سوين ماڻهو قتل ٿي چڪا هئا. لڙائي هلندي هڪ سيد بہ نياٽيون ساڻ ڪري جنگ جي ميدان ۾ "ميڙ" وجهي ٻيهي رهيو. ميڙ کي ڏسي ڌرين طرفان هڪدم هٿيار ڦٽا ڪيا ويا. ٻي جنگ جا جوکين ۽ ڪرمتين وچ ۾ چوکنڊيءَ واري ميدان تي لڙي ويئي. شام ٽاڻي هڪ سيد مٿي تي ڪلام پاڪ کڻي ميدان ۾ آيو ۽ اسم الله جي ميڙ جو واسطو ڏنائين. خونريزي تڏي تي بند ڪئي ويئي ۽ هر هڪ ڌر پنهنجا مئا ۽ ڦٽيا ساڻ کڻي پنهنجي ماڳ واپس ٿي. ميڙ هڪ واحد وسيلو آهي جنهن کان جنگجو قبيلا بہ متاثر ٿي پنهنجون خانہ جنگيون ختم ڪري ڇڏيندا آهن. ميڙ لاءِ هريرو اهو ضروري نہ آهي تہ ڪو واسطيدار ماڻهو ميڙ آڻي. ڪوبہ وچ وارو يا ٽياڪڙ ماڻهو، جو رتو ڇاڻ کي ٽارڻ ٿو گهري يا ٻن ڌرين وچ ۾ صلح صفائيءَ جو خواهشمند آهي، اهو ميڙ جو

واسطو ڏئي تو سگهي.

ميڙ ڪرڻ جا ڪيئي طريقا آهن. ڪنهن جي ڪاڏيءَ تي هٿ رکي الله جو واسطو ڏيڻ به ميڙ آهي. ڪي پنهنجو پٽڪو ميڙ ڪن يا ڪنهن جي پيرن تي پڳ اچلي ميڙ وجهن. رواجي حالتن ۾ پير، فقير، حاجي يا رزق جي ميڙ به ڪئي ويندي آهي. چار چڱا ساڻ وٺي به ميڙ وڌي ويندي آهي. سڀ ڪان وڏيڪ ڀاري ميڙ نياڻيءَ جي چئي تي وجي، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ نياڻي ست قرآن سمان ڄاتي ويندي آهي. نياڻيءَ ڪان پوءِ معصوم ٻار جي ميڙ وزن واري سمجهي ويندي آهي. ننڍڙي ٻار ڪان وٺي الي جي هنج ۾ ميڙ وڌي ويندي آهي يا وري ڪنهن پيءُ کي سندس پٽ جي ميڙ ڪئي ويندي آهي.

ميڙ کي مهت اهي ماڻهو ڏيندا آهن جي خدا ترس هوندا آهن يا وري جن کي ميڙ جو وهم ۽ وسوسو ويٺل هوندو آهي ته انڪاري حالت ۾ سندن نقصان اوس ٿيندو. سنڌ ۾ گهڻو ڪري ميڙ آئي ماڻهو پنهنجي هوڏ تان لهي ويندا آهن ۽ ڏوهه گناه بخشي ڇڏيندا آهن. ميڙ واري حالت ۾ فيصلو قدرت تي ڇڏيو ويندو آهي ۽ ڌرين طرفان جهيڙي جهٽي ڪرڻ جا ارادا ترڪ ڪيا ويندا آهن. ميڙ وارن ماڻهن جو آدر ڀاءُ ڪيو ويندو آهي. نياڻين کي جوڙا پوتا ڏيئي واپس ڪيو ويندو آهي. پير، فقير يا چڱن مڙسن کي عزت سان رخصت ڪيو ويندو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي محاورن ۽ چوڻين مان پڻ هي ثابت ٿئي ٿو ته جو ماڻهو ميڙ کي موٽائي ٿو اهو پاڻ کي مصيبت يا ڏچي ۾ ٿو وجهي. جيئن چوڻي آهي ته "هڪ چوي ٻيو نه مڃي تنهنجي رب سڃي ٻه ٻچي" ڏسڻ ۾ ائين پڻ آيو آهي ته ميڙ وٺي اچڻ کي اهڙو ئي خطرناڪ سمجهيو ويندو آهي جهڙو "ساک ڏيڻ" يا "ڏوهي وجهڻ" جيئن عام طور چيو ويندو آهي ته "قسم نه ڏيندي چڱو ۽ نه وٺندي چڱو" جي ماڻهو ميڙ وٺي اچڻ جا عادي هوندا آهن ته راڄ ۾ انهن کي چڱي نظر سان نه ڏٺو ويندو آهي.

ميڙ وجهڻ مهل جي محاورا ڪتب آندا ويندا آهن سي هن طور آهن ته: "سائين مرشد بادشاهه کي ميڙ وٺي آيا آهيون." الله رسول جي ميڙ تي، حاجي سگوري يا بادشاهه پير جي ميڙ تي، ٻيلي منهنجي اڇي ڏاڙهي ميڙ تي. پٽڪو ميڙ تي. اسم الله جو ميڙ تي.

مهمان نوازي

سنڌ هڪ مهماننواز ملڪ آهي. مهمان نوازي هن ملڪ جي ماڻهن جي تاريخي ۽ قديم روايت آهي. هي سنڌن ايمان آهي ته ماني مولا جي آهي. داڻه داڻه تي مهر لڳل آهي. هر هڪ پنهنجو روز ٿو کائي. مهمان پنهنجو نصيب ساڻ ٿو آڻي. روزي ۽ رزق ونڊي ورهائي کائڻو آهي. ٿي سگهي ٿو ته ميزبان کي ٻه ماني مهمان صدقي ملندڙ هجي. مهمان جي آمد باعث برڪت هئي. جي ڪڏهن ڪنهن وٽ مهمان نه آيو ته پاڻ کي بدقسمت ۽ اهو ڏينهن ڇنڊو ليکيو. مون ننڍپڻ ۾ اهڙا ٻه درويش ڏٺا جي پاڻ وٽ مهمان نه اچڻ جي حالت ۾ ماني ساڻ کڻي در جي چائنٽ وٽ ويهي کائيندا هئا ته من نه من ڪو واٽهڙو اچي لانگهائو ٿئي جنهن کي صلاح ڪري ماني گڏ کائين.

سنڌ ۾ مانيءَ جا ملهه ڪيئي پيا وسن. پر پنج ئي آڱريون برابر نه آهن. اڄڪلهه جي مهمانيءَ ۾ ڪجهه مقصد ۽ مطلب ٻه سمايل ٿا ڏسجن. ڪي پيرن فقيرن کي مهماني ڪارائي ثواب دعا لاءِ ڪانئن هٿ ڪٿائين. ڪي وري وزيرن وڏن کي ست رڇيون ڪارائي پنهنجي مشڪل ڪشائي ڪرائين. ڪي وري اهڙا سائين جا سنواريا جو جن کي جيسين ڪو ٽيڙ يا ڀرو نه چڙهي تيسين ڳنڍ کي ڇيهه مور نه ڏين. ڪي وري سوداگر قسم جا مهمان نواز جو ڪنهن کي ديڳ جي ڪرڙ ڪارائيندي ائين پيا ٽڳرندا ڄڻ حاتم جي قبر کي لت هنئي اٿائون.

پر آءُ صدقي انهن سباجهڙن تان جي آئي وئي کي ڀيج ڀاٽي پيارينديي نه ذات ڀڇن ۽ نه پار پتا. نه منهن ۾ گهنج وجهن ۽ نه ڪنهن تي ٽڌو ٽورو ڪن، نه ماني ڪارائيندي ڪا سودي بازي يا ڏيتي ليتي ڪن. جو حال پريان نال، آڻي اڳيان رکن، ڀوءِ جائي جواري هجي يا دال ڀت، مهمان اڳيان جو حال حاضر آهي، پيش ڪندي باغ بهار پيا ٿيندا ڄڻ ته اوهان سنڌن مهماني قبول ڪري مٿن احسان ڪيو آهي. ڳوٺاڻن لاءِ، مهماني موڪلائڻ ڪان مراد فقط

ماني کارائڻ نہ آهي پر ان ۾ آئي جو آدر ڀاءُ ڪرڻ، ساڻس ويهي قرب ونڊڻ، مهمان جا هٿ ڌوئاري کيس ماني کارائڻ، کيس آرام لاءِ ٿانيڪو ڪرڻ ۽ موڪلائڻ وقت اڳيرو ٿي خدا حافظ ڪرڻ جي خاصيت بہ شامل آهن.

اهڙن مهمان نوازن جا دسترخوان دنيوي مقصدن ۽ مطلبن کان آجا آهن. سندن مهمانيءَ کان مراد نہ ڪنهن جي ڪشش آهي ۽ نہ ئي ڪين کو پلاٽ الاٽ ڪرائڻ جي جهوري لڳل آهي. هو مهمان آئي ياڻ کي ڀاڳوند ۽ پنهنجي روزيءَ لاءِ برڪت سمجهن. ڪي تہ مهمان کي الله پاڪ جي فضل ۽ ڪرم جي علامت ڄاڻن. ڄاڪاڻ تہ اڪيلو ماني کائڻ کي سنڌ ۾ اڪثر پاراتو يا بدشگوني ڄاتو ويندو آهي. شايد اها سنڌ جي مهمان نوازيءَ جي ڪرامت يا معجزو هجي جو مون پنهنجي ٽيهہ سال ڄمار ۾ ڪڏهن ڪونہ ٻڌو تہ ڪو بک وگهي مئو. هي البت ٻي ڳالهہ آهي تہ گهڻي کائڻ ڪري مون ڪيئي پيٽ ڇتيا طبيبن تائين پوندي ڏٺا.

سنڌ ۾ سنگت توڙي سياست جو واسطو آهي ئي دستر خواني سان. مون ڪي ڪو اهڙو ماڻهو جو مهندار سجهي ئي ڪونہ جنهن جو دسترخوانو ڪشادو نہ هجي. اسان وٽ ڪيئي ڇڱا مڙس اهڙا بہ ها جن جي سموري سياست رڳو ماني کارائڻ تائين محدود هئي. جيئن مرحوم غلام علي ٽالپر، جعفر خان جمالي، آغا بدرالدين دراني، علي گوهر خان مهر ۽ ڪيئي ٻيا. ڪي اهڙا بہ الله جا ٻانده اڃا سنڌ ۾ حال حيات آهن. جن جي سموري عمر ماڻهن کي ماني کارائيندي ۽ سندن ڪم ڪاريون ڪندي گذري. توڙي جو ڪين پنهنجي نہ آل، اولاد آهي ۽ نہ پنهنجو گهر نہ گهاٽ. جيئن قاضي فضل الله جنهن صاحب پراڻي گهر ۾ رهندي کيس گذريل چاليهن سالن کان هڪ عام مسافرخاني ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. سائين مهدي شاهہ مرحوم جهنڊه وارو نہ زميندار هيو ۽ نہ سياستدان. پر ٻارهوئي ماڻهن جي مهمانيءَ ۾ مشغول رهندو هيو. ماڻهن کي ماني کارائڻ سندس محبوب شغل هو. مزو اهو جو ٻين کي دمپخت پلاءُ ۽ سترچيون کارائيندو ۽ پاڻ سدائين پرهيز جي ماني، ميٽروپول هوٽل جي باورچيخاني ۾ ڪاڏي پهچائڻ لاءِ چار چلها هوندا ها تہ سائينءَ جي رنڌڻي ۾ ست چلها ۽ ستن تي ديگڙا دميل. جي ڪو ماڻهو اسٽيشن يا ايئرپورٽ تي وڃڻو هوندو تہ ڪين ٽفن باڪس ۾ ماني موقعي تي پهچائي ويندي. مرحوم ڄام ڪانيوءَ وٽ ڪو مهمان نہ آيو تہ ٻہ ٻہ ويلا

لنگھڻ تي. سندس هونهار پويان اڄ ڏينهن سوڌو ساڳي روايت جاري رکندا اچن.

جيئرن جاڳندن جي مهمان نوازي تہ پنهنجي جاءِ تي پر سنڌ ۾ اهل مماتيءَ وارن جو بہ لنگر سدا جاري رهندو ٿو اچي، جو آيو تہ جي بسم الله. ماني حاضر، ائين ڪنهن ڪڏهن نہ پڇيو تہ هتي ڏهاڙي ماني ڇا لاءِ ٿا کائو؟ سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جي ڪافي هڪ اهڙي درگاه آهي جتي روزانہ ٻن سون کن ڇئن سون ماڻهن کي تہ وقتي ماني کارائي ٿي وڃي. ميلي جي موقعي تي ماڻهن جو تعداد وڃبو هزارن کان پهچي. ماني بہ ٻارهوئي ٻوڙ پلاءُ! هن قسم جو عام لنگر دنيا جي ٻئي ڪنهن بہ هنڌ هلندڙ نہ آهي. مهمانيءَ لاءِ ڪائي ڪلي اناج ۽ وهٽن جا وڳ سدائين موجود. سوا سئو ملنگ سدائين ماني پچائڻ ۽ ماني کارائڻ ۾ مشغول، روزانو هر ويلي تي اڍائي مڻ اٽو ڳوهڻ ۽ سيوهڻ واري گرميءَ ۾ ماني پچائڻ لاءِ جگر ۽ گرده گهرجي. هڪ پيري ڪافيءَ جي گادي نشين ڊاڪٽر حاجي مرشد عارف علي شاهہ کي ڪنهن گهٽگهري صلاح ڏني تہ سائين ڪٽڪ مهانگي ٿي رهي آهي، انڪري سؤ ڏيڍ مڻ وٺي رکو تہ بهتر. مرشد سائين وراڻي ڏني تہ، ڪٽڪ جي في داڻہ جي قيمت سئو روپيہ ٿي تڏهن بہ انشاءَ الله لنگر بدستور هلندو رهندو. ماني کارائڻ جو سيوهڻ ۾ هي سلسلو گذريل اٺ سئو سالن کان باقاعدي جاري آهي. جي اوهان کي يقين نہ اچي تہ روبرو وڃي مشاهدو ماڻي ڏسو.

اڄوڪي نفسانفسيءَ واري دور ۾ مهماننوازي ٻهراڙين ۾ تہ اڃا بہ زنده آهي، البت شهرن ۾ هيءَ روايت پوين پساهن تي ٿي ڏسجي. هڪ تہ مهانگائيءَ شهري ماڻهن جا ماشائي ڦيرائي ڇڏيا آهن. جتي بصر، ٽماٽا ۽ ٻٽاٽن جو اگهہ پنجن کان ڏهين روپين في ڪلو تي وڃيو پهچي اتي مهمان نوازي جا آخري ڏينهن بہ ضرور اچڻا آهن. ماني پچائڻ پنهنجي جاءِ الڳ خفو ٿي پيو آهي، ان ڪري هر ڪو ماڻهو هوٽل تي وڃي مهمان کي ڊگڙي کارائي جند ٿو ڇڏائي. مهمان کي پاڻ وٽ رهائڻ ۽ ڪيس موسم آهر هنڌ ۽ ٿپڙ ميسر ڪرڻ پنهنجي جاءِ هڪ ڏکيو مسئلو آهي، چاڪاڻ تہ سنڌي مهمان نہ پاڻ سان بسترو کڻندو آهي ۽ نہ اچڻ جو اڳواٽ اطلاع ئي ڏيندو آهي. پوءِ اويلو مهمان ٿٽائي پاڻ، ان ڪري شهرن ۾ مهمان تي نظر پوڻ شرط ميزبان جو ٻوٿ پيلو ٿيڻ هڪ لازمي امر آهي. ڪيترن ماڻهن تہ مهمانيءَ تتو

پنهنجون برادريون ۽ پاڙيون به ختم ڪري ڇڏيون آهن. هونئن به شهرن ۾ گهٽيون به سوڙهيون، جايون جڳهيون به تنگ، جهڙيون ڪڪڙين جون کڏيون. ان ڪري ماڻهن جون دليون به ٿين ننڍڙيون، مگ ٿريءَ جيتريون. مهمان نوازي تہ ٻلجي ۽ نپجي ٿي وڏن ۽ کليل ميدانن ۾ جيئن اسان جي ٻهراڙين جا اڱڻ ۽ اوطاقون.

○ ○ ○

وچينءَ وينا رهن، سانجهيءَ رهن سمهي،
بک مرندي بکيا، ڪنهن ڪان ڪين گهرن،
پيٽ نہ هيريائون پنهنجا، چوري ساڻ چسن،
ٿڪي فقيرن، ماڳيان ٻني ماٺ جي.

پوڇا ڪارم پاڻ ڪي، ڪوءِ، راول! ٻن رجات،
لباسان، لطيف چئي، پل ويراڳڻي! وات،
من ماري ڪرمات، تہ تيرٿ پسين تڪيو.

پيار اٺي

[نوٽ: ڪجهه ڏينهن کان سنڌ جي ريتن، رسمن ۽ روايتن متعلق ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ کان ڳالهه ٻولهه جو هڪ سلسلو شروع ڪيو ويو آهي. هي مضمون ان سلسلي جي پهرين ڪڙي آهي، جا گذريل جمع ڏينهن براڊ ڪاسٽ ٿي. پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ هي مضمون شايع ڪيو ٿو وڃي.]

ڪنهن سمي هيءَ ڪافي هر هڪ جي زبان تي هوندي هئي ته "محبت چيز مهانگي مون ڪي آٽڻ تي آ اٽانگي، دل دست چڙهي ويئي دلدار جي." هي زمانو هيو سڪ ۽ پيار ونڊڻ جو. ياري رکڻ جو ۽ دوستيءَ جي دم نباهڻ جو. هڪ ڀيرو پريت جو ٻيج ٻيو ته پوءِ توڙ نباهڻي پوندي هئي. پريت هوندي به ڪا ڪچي ڌاڳي جي ڏور ته نه هئي جو ٿوري ڇڪ اچڻ سان ڇڄي پوي. رساما ضرور ٿيندا هئا. ٻه ٺڪر به پاڻ ۾ ٽڪرندا آهن. چڱا مڙس وچ ۾ پئي صلح صفائي ڪرائيندا هئا. ميڙ ونلي اچڻ تائين به نوبت ايندي هئي. پر چنڊ جو ندورو نالو مور نه ورتو ويندو هيو. رٺل پرچي ڪير ڪنڌ ٿيا ته چڻ عيد ٿي. پوءِ منايون ورهايون ۽ مبارڪون ڏنيون ونديون هيون. خير ۾ خلق به راضي ۽ خدا به راضي.

هاڻ نه فقط زمانو ڦيو ٿو ڏسجي پر آءُ ته ائين ٿو سمجهان ته هي ملڪ به ڪو ٻيو آهي. گهٽ ۾ گهٽ اهو منڙو ماحول ته نه ٿو ڏسان، جنهن ۾ آءٌ پلجي وڏو ٿيو هيس. ڏسجي ائين پيو ته هاڻ ياري دوستيءَ جو ملڪ مان رواج نڪري ويو آهي. پر جي ڪو اڄ ياري دوستي رکي ٿو ته اها به ڏي وٺ ۽ ڏيتي ليتيءَ جي بنياد تي. جي هڪ ڀيري وٽ اچڻ وڃڻ ٿيو ته بمبئي بيڪريءَ جو ڪيڪ ضرور هٿ ۾ هوندو. پر جي بيڪري بند ته يار وٽ وارو ڦيرو به ڇٽو. هي ياري ته نه ٿي پر ڏنو پٽ ڇٽي جو ٿيو. جي خالي هٿ لوڏيندي يار وٽ ڪيئن وڃجي؟ اڙي سائين اهو اصول لاڳو هيو "نياٽيءَ" جي در وڃڻ لاءِ ۽ نه يار سان ميلو ملاقات لاءِ؟ باهر لڳي اهڙين سوڪڙين پاڪڙين کي، جي ياري جي راهه ۾ رڪاوٽ ثابت ٿين. هي برابر آهي ته "رک رکاءُ" رکڻ ياريءَ جي هڪ سهڻي ۽ سيتي ريت آهي. پر ڪو فرض ته نه آهي. جي پيار جي ڪا علامت ٿي پيش ڪرڻي آهي ته پوءِ هڪ گلاب جو گل ئي

ڪافي آهي.

اڄڪلهه وري هڪ نئين قسم جي ياراڻي فئشن ۾ آئي آهي. بلڪل ٻراڻي قسم جي. ذري پرزي ڳالهه تي نرڙ تي گهنج ۽ مُنهن ۾ سوڄ. پوءِ دوستي ڇني. ڇڻ ڪو ڦوڪٽو ڦاٽو يا ڪو لغڙ هيو جو ڪاٽا تي ويو. سگهڙن چواڻي ته 'ياراڻي يارن جي پاڻي تي پيئي، جهلي سي هٿن ۾ پر وٿين ڪان ويئي.' ياريءَ جو اولين اصول آهي گهاٽي ۾ رهڻ، ڪس ڪاٽڻ يا درگذر ڪرڻ، دوستي ڪو جهٽ گهڙي يا هڪ ڏينهن جو ناتو ته نه آهي. هي ته زندگيءَ جو سودو آهي. انسان آخر خطا جو گهر آهي. ضرور ڪا غلطي ٿيندي يا غلط فهمي پيدا ٿيندي. انساني لڳ لاڳاپن ۾ بارگير ٿيڻو آهي. ٻه ٽڪا ڳڻ ڪرڻي آهي. ضرور ڪا ڳالهه هوندي.

اڳلي کي صفائيءَ جو ڪو موقعو ته ڏيو. چيءِ "ڇا جي ڳالهه بس، ڏٺو پير پني مراد - فلاڻي منهنجو ڪم نه ڪيو. ڏٺو وائڻو لنوائي ويو. دل ڪوٺي عذر گهڻا. مون ساڻس ڪيڏا ٿورا ڪيا هئا. منهنجون مٿس مهرون لڳل آهن." پوءِ ڪٿي وائٽي واري وهي ڪولي پيا ليکا ڪتائيندا. ته ڪيڏيون نه ساڻس چڱايون ڪيل هيون پر ان جو عيوضو ڪهڙو ڏنائين وغيره. ياري ته نه ٿي پر ڪو وڻج واپار وارو وهنوار ٿيو!

ڏي خبر يار جي

شاهه ڀٽائيءَ جي ڳالهه ڪندا آهن ته هڪ ٻيري وڻ تي چڙهي ويٺي الله الله اوريائين ته وڻ هيٺان ڪي ماهيڙاڻيون (ڪير واريون) ساهي پٽڻ لاءِ اچي ويٺيون جي ڪير وڪڻي شهر ڪان واپس وريون هيون. مٿن تان ڪارا لاهي ڦمن ڪهاڻين جي ورونهه ۾ لڳي ويون. هڪڙيءَ ٻچي ٻيءَ کان ته 'وسائي' ڏي خبر پنهنجي يار جي، ڪهڙي پاڻيءَ ۾ آهي؟ وسائي وراڻيو ته پيڻ ڪهڙيون ٿي سورن جون ڳالهيون پڇين؟ مٺي کي چيو هيم ته پانهين گهڙائي ڏي ته لنوائي ويو. مون به ساڻس ڳالهائڻ ڪان ڪٽي آ بس. ٻي پڇيو وري ٽيئن کان ته "سيائي" پاڻ واري، همراهه جو حال احوال ڏي. چي ياڙئي کي چيو هيم ته مٿان ميلو ٿو اچي، سوسيءَ جي سٿڻ وٺي ڏي. چوي ٿو ته مرچن جي ٻار ڪٿان ته، پوءِ لٽا ڪوڙ. هاڻ مٺي سٿڻ لاءِ ڪو ست ويهان ته ڪونه ڪهرجن؟ ڇڏ ڪوڙي کي واريءَ ۾! ٽين پڇيو چوٿينءَ کان جو سيني ۾ نندي نيٽي ٿي ڏني. ته ڦاپل تون پنهنجي پنهل جي خبر ڏاءِ؟ ته توسان ڪهڙي ويڌن آهي؟ ڦاپيءَ مرڪي چيو ته "ادي اوهين ڏاهيون ٿي ڪهڙيون ڳهيلين جهڙيون ڳالهيون ڪريو. يارن سان ادي ڪهڙا ليکا؟ يار جو ٿيا. پوءِ ڏين جاحي ...

ڏين تہ ڇا. هاڻي کهڙا ويهي ساڻن حساب ڪتاب ڪجن. زندگيءَ جا سودا
ائين تہ نبيريا نہ ويندا آهن. ادي تون پيڻ ويٺي آهين، مون پاڻ واري سان
ڪڏهن ڪو ڦورو ٿي نہ ڦوليو آهي."

شاهہ جي هٿان تسبيح ڦهڪو ڏيئي هيٺ ڪري پيئي. ڇي الله اڪبر!
مائيءَ کهڙي نہ سهڻي ڳالهہ ڪئي. واقعي ٿي يارن سان کهڙا ليکا! آءٌ
تسبيح سوري کهڙا وينو الله تي سٿو چاڙهيان.

اڄ اسان وٽ محبت چيز مهانگي آهي. ياراڻي نباهڻ اڻانگي آهي. اسين
ياري تہ جهٽ ۾ رکون ٿا پر افسوس جو توڙ نباهي نہ ڄاڻون. اڳ ماڻهو
ڪنڌن سان بہ نباهہ ڪندا هئا. ڏنگا ڏاوا ٿي سهي پر پريت نہ ڇنبي هئي.
پڳل ٻانهون ڳچي ۾ لڙڪائيبون آهن ڪو ڪپي ڪونہ ڇڏيبون آهن. يارن
سان ليکا ٽورائي ڪبا آهن. اڄو تہ اڄ ويهي پاڻ سان هي واعدو ڪريون تہ
رٺل يار وري پرچائيندا سون. پريت جو نيباهہ ڪنداسون. پوءِ ڇاهي اسان کي
ڪيتري بہ قيمت ادا ڪرڻي پوي. آزاي نيازي ڪري، ڳچيءَ ڳل ڳارو ڪري
پيارن کي پنهنجو ڪنداسين. جي پنهنجو پورهيو ٿاب نہ پيو تہ پوءِ پنهل ڪان
پڇاڻون ڪنداسون تہ "ڪيئن پرچايان توکي، ڪيئن ريجهايان، ڏس ڪو
ڏانو." شاهہ باهو سلطان تہ رٺل کي پرچائڻ لاءِ ان حد تائين ويو جو چيائين تہ

"ڪنجري بڻيا ميڏي عزت نہ گهٽدي،
ميکون نچڪي يار مناوڻ ڏي."

○ ○ ○

آديسي آديس، هٿان ڪري هليا،
ڪاپڙين قلب ۾، ڪيو ڏوراڻو ڏيس،
ويراڳي نئون ويس، راول ڏکي رميا.

آديسين ادب، آهي اکڙين ۾،
تن جو حسب نسب ناهہ ڪي، نہ اما نہ اب،
سامين کي سيين پرين، روح ۾ رهيو رب،
رءِ لانگوٽيءَ لب، پاڇي ڪن نہ پاڻ سين.

لنگ ڪديائون لانگ، موني ڪن نہ مسحو،
جا اسلامان اڳي هئي، سا سٽائون ٻانگ،
سامي ڇڏي سانگ، ڳڌيا گورکناٿ کي.
(شاهہ)

وهم ۽ وسوسا - "نظر"

انساني نظر ۾ قدرت جي عجيب طاقت سمايل تي ڏسجي. جي برڪت واري نگاهه ته پوءِ اڏي ڇڏي. پر جي بدنظر ته پوءِ لاهه ڪڍي ڇڏي. سنڌي ۾ نظر لڳڻ" بري نظر لاءِ چيو ويندو آهي جا لڳڻ شرط تڏي تي وچڙي ۽ پنهنجي حرڪت جو اثر ڏيکاري. "نظر" جي لحاظ کان "ڏسڻ يا ڏسجڻ" ٻئي صورتون خطرناڪ ثابت تي سگهن ٿيون. پوءِ اوهان ڪنهن منحوس جو منهن ڏٺو يا وري اوهان کي ڪنهن ٻئي جي نظر لڳي. پر نظر نظر جو فرق آهي. پير فقير يا بزرگ واري نگاهه ڀلاري ۽ برڪت واري جنهن کي چون "دعا جي نگاهه". جيئن حضور پاڪ جي شفقت لاءِ طلب کي چون "نظر ڪرم يا نگاهه ڪرم."

ڪنهن زماني ۾ پير فقير پنهنجن مريدن خادمن کي خاص ڏينهن يا موقعن تي پنهنجي زيارت ڪرائيندا هئا ۽ ديدار لاءِ خاص اوچي جڳهه بالڪنيءَ مثل تعمير ڪرائيندا هئا جنهن کي "جهروڪو" چيو ويندو هيو. "جهروڪو" "دعا جي نگاهه" واري اڏاوت هئي. راجا ۽ مهاراجا پڻ ساڳي ريت پنهنجي رعيت کي پنهنجو درشن ڪرائيندا هئا. مغل بادشاهه پڻ رعايا کي پنهنجي زيارت ڪرڻ جو شرف بخشيندا هئا پر ٻارنهن دريءَ ۾ ويهي جنهن کي "جلوه گاهه" سڏيو ويندو هيو. "نظر" جو دستور هندن توڙي مسلمان ۽ سکن سيني ۾ هوندو هيو ۽ فرق فقط اکرن جو هيو. مسلمان "زيارت" ۽ هندو "درشن" چوندا هئا. ساڳيو رواج ڪرستانن ۾ پڻ آهي ۽ خاص ڏڻن تي سندن ڌرمي پيشوا (Pope) بالڪنيءَ کان ٻيهي مٿن "دعا جي نظر" فرمائيندو ۽ "آسيس" ڪندو آهي.

بري نظر لڳڻ جو عقيدو سنڌين ۾ صدين کان هلندو اچي. اوهان ڏٺو هوندو ته عورتون پنهنجي ٻارن کي اڪثر نرڙ يا ڳچي تي ڪارو نشان لڳائي ڇڏينديون آهن. فقط هن لاءِ ته ڪين "نظر" نه لڳي. ڪي مائر ٻارن کي

ٻانهن يا ڳچيءَ ۾ ڪارو سڳو ٻڌي ڇڏيندا آهن. اهو سوڻ به نظر لاءِ ڪيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته ڪارو رنگ نظر جو توڙ ڇاتو ويندو آهي. نئين عمارت جي حالت ۾ ڪيس بدنظر کان بچائڻ لاءِ سندس مهاڙي ۾ ڪاري ڪني يا ڪاري ڇاڏي ٽنگي ويندي آهي. ڇاڪاڻ ته نظر جو حساب ماڻهن، جاين ۽ جانورن سڀ سان لاڳو آهي، ان ڪري ٻلن ڏاندن، مينهن يا گهوڙن کي به منحوس نظر کان محفوظ رکڻ لاءِ تعويذ يا ڪاري رنگ جا ڳانا يا ڏاڳا پارايا ويندا آهن.

سنڌ ۾ بدنظر جو علاج "سوڻ" ڪرڻ وسيلي ڪيو ويندو آهي. پهريون ته ڪوشش هيءَ ڪئي ويندي آهي ته نظر جو اثر ڪاري نشان يا ڏاڳي ذريعي ختم ڪيو وڃي. نظر لڳڻ جي صورت ۾ ڪيئي سڳن ساٽ ڪيا ويندا آهن جن کي "نظر وڍائي" چيو ويندو آهي. نظر وڍائيءَ جو ڌنڌو گهرن ۾ پوڙهيون ۽ ٻاڙي اوڙي جا پريا مڙس يا پير فقير به ڪندا رهندا آهن. اڪثر حالتن ۾ نظر جي گهايل مٿان ابتي ڪاتي گهمائي ويندي آهي ۽ هي اکر ٽي ڀيرا ورجايا ويندا آهن ته "نظر وڍيانءِ." ڪي وري ڪوري سٽ جا ڦورا گهرائي ڏاڳا ڪاتيءَ سان ڪپي "نظر وڍائي" جي رسم پوري ڪندا آهن. نظر وڍائيءَ لاءِ ڪجهه ڏڪڻا پڻ ڏني ورتي ويندي آهي.

بدنظر کان بچاءُ خاطر کاڌ خوراڪي شين کي ڍڪيو ويندو آهي. جيئن ماڻهو يا غئبات جي مٿن نظر نه پوي. خاص طور "کير" کي. غئبات جي نظر جو، ٻار ۽ عورت جي حالت ۾ خاص خيال رکيو ويندو آهي ۽ کين ڳاڙهي رنگ جا ڪپڙا يا ويس وڳا پهرڻ کان منع ڪئي ويندي آهي. ڪي ماڻهو ته پنهنجو ڪاڌو به لڪائي کنهن ڪنهن پاسي ويهي کائيندا آهن. جيئن مٿن ڪنهن ماڻهوءَ جي نظر نه پوي. سنڌ ۾ خاص طور ڪاڌو لڪائي کائڻ جو رواج آهي. ڪي ماڻهو ڪتن ٻلن جي "نظر" جو انديشو به رکندا آهن ۽ کاڌي کائڻ کان اڳواٽ مانيءَ جو گرهه يا ٽڪر ڪتن ٻلن کي اڳيان اڇلائي ڇڏيندا آهن ته مبادا هو سندن هيڇي نگاهه جو شڪار نه ٿين.

ڪي ماڻهو ان ڪري منحوس سمجهيا ويندا آهن جو مٿن نظر پوڻ شرط ڏسندڙ جي روزي رد ٿي پوي. هيءَ حقيقت پڻ آهي ته ڪي ماڻهو واقعي ئي اهڙي ڪرامت رکندڙ آهن جن کي ڏسڻ سان ماني نصيب نه ٿيندي آهي. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي مشغوليءَ سبب ماني کائڻ جو موقعو نه مليو ته

ضرور ائين چوندو ته اڄ الاجي ڪهڙي چنڊي جو منهن پٽجي ويس. توڙي جو گهران آرسيءَ ۾ پنهنجو چهرو ڏسي روانو ٿيو هوندو. ڀڪٽي قسم جي ماڻهوءَ يا لالچي ۽ هيچي نگاهن کان اڪثر ڪنارو ڪيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته سندن بوڪڙو نگاهه ڪانيءَ جو اثر رکندڙ سمجهي ويندي آهي.

عورتن کي شاديءَ دوران نڪاح کان اڳ ونواهه ۾ ويهارڻ جو رواج به ڪين بري نظر کان محفوظ رکڻ خاطر آهي. ڪنهن زماني ۾ گهوٽ کي به نڪاح کان اڳواٽ ڪنهن بند ڪمري ۾ ويهاريو ويندو هيو. گهوٽ جي منهن تي موڙ ٻڌڻ يا گلن جي هارن سان چهرو ڍڪڻ ۾ به ڪيس نظر کان بچائڻ مقصد آهي.

عام طور چيو ويندو آهي ته نحوست انهن ماڻهن جي نظر ۾ سمايل هوندي آهي جن جون پنهنجون خواهشون ڪڏهن پوريون نه ٿيون آهن. خاص طرح ڪنجوس، بي اولاد ۽ بوڪڙو ماڻهوءَ جي نظر بدسوڻ سمجهي ويندي آهي. چوڻ آهي ته "نظر لڳندي آهي يا سائي جي يا سيجي جي." سنڌ ۾ اجائي ڏيک ويک کان به ان ڪري موشو ڪيو ويندو آهي ته جيئن بري نظر نه لڳي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته اڄ ڪلهه ائنٽي ڪرپشن يا انڪم ٽئڪس جي ڊر کان ڏيک ويک کان پاسو ڪيو ٿيو وڃي. اسان جي ڀهراڙين ۾ "نظر" جو خيال وڌيڪ رکيو ٿو وڃي بجاءِ شهرن جي. توڻي جو ڏائڻ ماڻهو شهرن ۾ گهٽا آهن بنسبت ڳوٺن جي.

مون کي ياد آهي ته عيد جي ڏينهن جڏهن اسين اٺ ڀائر پنهنجي ڳوٺ ۾ عيد نماز پڙهڻ لاءِ وڃڻ جا سانباها ڪندا هئاسون ته "امڙ" اسان سڀني ڀائرن کي گڏجي عيدگاهه ڏانهن وڃڻ نه ڏيندي هئي. چوندي هئي ته ابا ٻه ٻه ٽي ٽي ڄڻا ٿي وڃو. ابا ڪنهن جي نظر ڪهڙي ڪنهن جي نظر ڪهڙي! ڪي ماڻهو اولاد جي "اوٺان بوٺان" لاءِ پيا سڪن ۽ اوهان ٽولا ٺاهي ٿا عيد گاهه اسهو!

ناٽڪ ۽ ڊرامي جي تاريخ ۾ ڄاڻايل آهي ته اسٽيج تي مسخري جو پارٽ هن سبب ضروري سمجهيو ويو ته جيئن هيرو ۽ هيروئن جو ڪردار ادا ڪندڙ ائڪٽر تماشبين جي "نظر جو شڪار نه ٿين. چون ٿا ته ڪل مک ماڻهو يا ڪلندڙ تي بدنظر جو اثر بنهه نٿو پوي.

سنڌي عورت

عورتن سان مردن هيل سوڌو انهن پرڏيهي پکيئڙن جيان پئي ورتاءُ
ڪيو آهي جي پنهنجي وڳر کان وڇڙي، اوچائيءَ کان هيٺ لهي سندن چار ۾
پئي ڦاٿا آهن. ٻوليندڙ پکي، هڪ شونق جي چيز هئڻ ڪري، ڪين ڏاڍا پيارا
آهن جن کي پڃري ۾ رکڻ هن خيال کان ضروري سمجهيو ويو آهي ته متان
اڏري نه وڃن ڪنهن پئي پار ڏي. هند ۽ سنڌ جي مردن جو به عورتن بنسبت
رايو ذري گهٽ ساڳيو آهي جو سيني ايشيائي ملڪن اندر رواج ۾ آهي. جيئن
ته (۱) عورت زر ۽ زمين جيان هڪ سرمايو آهي. (۲) جا املاڪ ڪڙي ۽
تلف ، هيٺان رکڻ ضروري آهي، (۳) جنهن لاءِ خدمت چاڪري ڪرڻ ازل کان
تقدير ۾ لکيل آهي ۽ (۴) هوءَ پنهنجي دلي تسڪين ۽ معراج به خدمت ڪرڻ
۾ حاصل ڪري سگهي ٿي. سنڌي مرد ۾ البت هڪ وڏيڪ وصف هيءَ به
آهي ته هو عورت کي ”پير جي جتي“ سمجهي ٿو، جنهن کي هو وقت بوقت
ورتي ۽ چوڙي پرائي، ٽيڻ تي چڳل پادر جيان بدلائي وري نئين خريد ڪري
يا ٻيا به هڪ ٻه جوڙا هٿيڪا ڪري ڪتب آڻي سگهي.

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته عورت قديم زماني کان مرد جي زور ۽ ظلم
جو شڪار پئي ٿيندي رهي آهي. تواريخ هر دور ۾ سائنس طرح طرح جون
جفائون پئي ٿينديون رهيون آهن. ڪڏهن ڪيس دروپديءَ جيان پنجن مڙسن
جي ٻناري پئي وڌو ويو آهي ته ڪڏهن مڙس جي مرڻ شرط ڪيس ستي ٿيڻ
لاءِ آڳهه چاڙهي جٺري باهه ۾ پئي ساڙيو ويو آهي. وري ڪڏهن ديوداسيءَ
جي نرمي آڙ ۾ ڪيس مندر ۽ مڙهيءَ جي مرلي ناهي ڪنهن نه ڪنهن مرلي ڌر
حوالي ٿي ڪيو ويو. ڪڏهن ڪونئي تي ويهاري يا ”بتيءَ واري“ ٻڌائي آئي
وڏي جي بک بک ڪيو ٿي ويو. مطلب ته جو ڪجهه ٻه، ۽ ڪٿي ٻه، جو
عورت جو اگرو ۽ غليظ روپ هيو ۽ آهي، ان جو به ڪرتا ڌرتا ۽ ايجاد
ڪندڙ مرد آهي. انهن انيڪ عقوبتن هوندي به هن گونگي ڳانءِ ڪڏهن به

پڙڪ ٻاهر نہ ٻاڦي. صبر سان لڳتي ٻيڙيءَ جيان هن قديمي ساٿيءَ جي ڪڍ لڳي آئي. ڪيس خبر هئي تہ مرد جي فطرت ڪا ملڪي حڪومت تہ نہ هئي جنهنجو تختو انقلاب آڻڻ سان راتو رات ۾ اونڌو ڪري بدلائي سگهجي. هن پلي پيٽ ڄاتو ٿي تہ انسان جي خوشي يا صحت جيان عورتن جي سماجي ڀلائي ۽ بهتري بہ ڪنهن ملڪي قانون يا آرڊيننس پاس ڪرڻ سان ڪڏهن بہ حاصل ٿي نہ سگهندي. پر علم جي روشني ۽ سمجهہ جي سوجهري ۽ ڦهلاءَ سان، جنهن ڏس ۾ هوءَ هاڻ سجاڳ ٿي هٿ پير هڻي رهي هئي.

حقيقت هي آهي تہ مرد کي سچ ڳالهائڻ بہ عورت سيکاريو ۽ ڪيس مردانگي بہ عورت بخشي. ڀاڻ ڪرڙي ۽ ڪاڪر وچ ڪان بہ ٻچندي رهي پر پنهنجي گود جي لال کي سچ جي سٽي ۽ شجاعت جو سبق ڏيندي رهي. صبح ۽ شام هن نڪمي ۽ نالائق کي لوليون ڏيئي، جمالا ۽ چلڙا ڳائي ورڻام تيڻ لاءِ همت ۽ جوش جاڳائيندي رهي. جڏهن لڙائيءَ جي ميدان ڪان مرد پٺ ڏيئي ڀاڄ ٿي ڪاڏي تہ عورت ڪيس ڪانئر ۽ گيدي سڏي موڙڪو پناهہ ڏيڻ کان بہ نابري ٿي واري. هن کي اهڙو هرڪو حق حاصل هيو. هن نو مهينا تہ نونهال کي پنهنجي پيٽ ۾ سانديو هيو، جنهن جو ڪرايو بہ اسين عمر ڀر تائين ادا ڪري نہ ٿا سگهون. ٻنڌڻن ڪان ٻال جڻيءَ، ۽ ٻانبڙن ڪان پير مانيءَ تائين، راتيان ڏينهان سندس گونهہ مٽ ٻهاريندي ۽ گيس مالا ڪندي هن پنهنجي سموري رت ست ڏني هئي. وري زال جي روپ ۾ پرڻي ڪان مرڻي تائين مرد جي هڪ چولي جو ساٿي ٿي سندس هر ڏک ڏولائي جي ڍال ٿي رهي. هڪ زال يا ماءُ جي حيثيت ۾ عورت جنهن عذاب ۽ ايذاءُ ڪان گذري ٿي ان جو اندازو مردن کي خير ڪي هيو. وٽن ٻاهہ ئي نہ ٿي ٻري پوءِ سيڪ ڪنهن کي ڪٿان اچي؟ جيڪڏهن مردن کي ڇماهيءَ ۾ هڪ پيرو زناني هر ماهہ واري مصيبت اچڻ جو تجربو ٿئي. پنجن سالن ۾ هڪ وار پيٽ تيڻ يا اميدواري ٽيپي پوڻ يا وير تيڻ جو آزمودو ٿئي ۽ ڏهن سالن ۾ هڪ دفعو ڪنهن پونگڙي کي پالي نپائڻ جو موقعو ملي تہ پوءِ جيڪر مرد کي پتو پئجي سگهي تہ گهڻي ويهين سئو تيندو آهي. ممڪن آهي تہ پوءِ جيڪر هو عورت جي عزت ۽ حرمت جو شيدائي بڻجي وڃي ۽ شايد ان حد تائين سندس قدر قيمت ڪري پڌو ٻانهون ٿي رهي، جو جيڪر "زن مريد" سڏجڻ ۾ بہ فخر حاصل ڪري.

منهنجي خيال ۾ عورت ٿيڻ پنهنجي سر قدرت جي هڪ سزا آهي. خاص طور هڪ ماءُ ٿيڻ! الله پاڪ شل دشمن کي به ”ماءُ“ نه ڪري. اها به وري پٽ جي ماءُ! الله جي پناهه. سندس ساهه سدا ٻار پئيان پيو پاڇي جيان ڦرندو. هميشه سندس سارسنڀال جو اونو. وري جي جهٽ پلڪ اکين کان ڏور ٿيو ته پوءِ اکين اڳيان اونده ۽ ساهه تنگيو پيو هوندس پر جي دشمن پٽ کي ڪجهه ٿي پيس ته پوءِ وسامي ويندي ۽ گهٽو ڪري ته پٽ تي ڦهڪو ڪري ڏندڙجي ويندي. منهنجو نور چشم فقط ٽي مهينا ملڪ کان ٻاهر گهمڻ ويو ۽ اهو به خوشيءَ سان موڪلائي. پر ٽيئي مهينا مون ڏٺو ته هيءَ خدا جي بندي مصلي کان پل پاسي نه هٽي. سمهي به سجدي ۾ ٿي، ڇڻ ته سندس موسڙو ڪوهه طور تي ويو هيو.اهي ٽيئي مهينا ڪراچيءَ جي نلڪن ۾ ايترو پاڻي نه وهيو جيتو مون گهر واريءَ جي اکين مون ڳڙندي ڏٺو. جڏهن شهزادو ڪيپ ڪٽي واپس وريو ته ٻڪرو حلال ٿيو. پنج عدد پٽ پيرن جي مزارن تي پيا ۽ پڻ ڪن خيراتون ٿيون. هونئن جڏهن به آئون سگريٽ لاءِ پئسا گهرندس ته ٽي ويءَ وارن اشتهارن آڌار تي ليڪچر ملندو. چوندي ته ”باهه ڏي بري عادت ڪي. چون ٿا ته ڪينسر ٿيو ٿئي.“ لهراءِ پيري! توکي ڏهه روپيه ڏيٺا آهن، نه ڏي، پر وائي وات مون ته چڱي ڪئي.

شهرن ۾ ته وري به شڪر آهي جو اڄ ڪلهه جي زماني ۾ هن ڪمزور جنس کي ڪجهه مڙوئي عزت آبروءِ جي نگاهه سان ڏٺو ٿو وڃي. اڳئين وقتن جي ڀيٽ ۾ ماين کي ڪجهه ساهه پٽڻ جي سامت ۽ ساهي نصيب ضرور ٿي آهي. شايد هن ڪري جو جمهوري طرز طريقين کي بنيادي ضرورت ڄاڻي جڻن ٻين پراڻين ريتن رسمن کي ختم ڪيو ٿو وڃي، تئن عورتن سان اڳوڻي هلت چلت جي خلاف به ڪجهه نفرت جو اظهار ڪيو ٿو وڃي. پر ٻهراڙيءَ ۾ نه فقط اهي ئي لاٽون اهي ئي چڱهه چالو آهن، پر جئن تئن تئن وڌ جيان، عورتن جو حشر اڳي کان به ابتر ٿيندو ٿو رهي. ملڪ جي ترقي ۽ سڌارو ته ريڊيو، ٽي ويءَ ۽ اخبارن ۾ روز پڙهجي، ٻڌجي ۽ ڏسجي ٿو، پر اها ترقي اڃا سوڏو اسان جي گهر تائين پهتي نه آهي. شايد اڃا پنڌ ۾ هجي!

ڏٺو وڃي ته اڄوڪي دور ۾ سنڌين لاءِ ڪجهه اهڙا نوان ۽ انوکا مسئلا ڪڙا ٿيا آهن، جن جي حل ڪرڻ ۽ علاج ڳولڻ لاءِ ضروري سوچ، سمجهه ۽ ڳتي ته پنهنجي جاءِ، پر نه آهي ڪا پارٽي، نه ورڪر، نه ناٽو ۽ نه سرڪاري

سهڪار. ڀهراڙين جا ته ڀرهيلا ٿي ويا آهن. اڳيون نور به ڇٽ. نه تعليم نه صحت ۽ نه صفائي. علم ۽ روزگار لاءِ ڇوڪرن کي ته شهرن ڏانهن لوڏي کڏجي پر نياڻيون ڪيڏانهن ڪجن؟ وري ڏيٽرن جي ڇر ۾ پيٽي آهي برڪت. وڃن ٿا ڏڻ وڏندا. سندن شادين جو ڇا ٿيندو؟ يا وري عربن جي اڳوٽي رواج کي جياريون؟ نياڻي ڪا اهڙي ڀاڄي ته نه آهي جنهن کي ڇپي ۾ مٽي تي ڪٽي پڙها ۽ هوڪا ڏيندي اڪلائجي؟ وري اسان جي گهرن ۾ ڪهڙيون آهن ٽانڊي واريون بورچياڻيون. اهي سدوريون الڳ، خود سنڌي ٻوليءَ مٿان اچي ڀاڄ پيئي آهي جنهن جا سالا به گهٽا آهن ۽ پيٽويا به ڪوڙ. سنڌي ڇوڪرو شهر ويو اهو ته ريڊي ميڊ رنون ڳڙڪايو وڃن ڇڻ ته واڳونءَ وات موڙو ويو. روزگار جي تلاش ۾ ڇوڪرن جون ٽي جتيون گسي ويون ته باقي ننڍڙڪين نياڻين لاءِ نوڪريون ڪٿان آڇن.

اسان جي والي وارثن جا وڙ وري سبحان الله! وڏيرو خير سان سدا رهيو، پنهنجي پيٽ ڀرڻ ۾ مشغول. هن لاءِ سياست به سرڪاري خزاني کي لٽڻ جو هڪ هنر. ماٺهن جي ووٽن تي چونڊجي، سندن نالي ۾ پلاٽ ۽ پرمٽون وٺي وڪڻ سندس دائمي ڌنڌو. ڪتن، ڪڪڙين ۽ سوئر ويڙهائڻ عين اسلامي فرض ادائي. هن واٽڙي کي پنهنجي نشي پتي ۽ شيل شڪار کان فرصت ڪٿي جو ڪيس ڪڏهن ڀاڄي به قومي سمجهه يا ساڃهه اچي! ڪاموري ڪڙٽي کي سدائين پنهنجي سيٻارتي، بدلي ۽ سيڪڙي جو اونو. اڳ ۾ پيٽ پنجوءَ جو پوءِ ٻار ٻچا. سياسي ليڊر قوم جي غم ۽ ڳڻتيءَ ۾ هميشه ڪرسيءَ جو ڪلهي ڪانڊي. باقي رهيو غريب غربو، مزدور ۽ هاري. اهي جن ته آهن ٻوتلن ۾ بند. سندن ٻوچ ويا آهن زنگجي ۽ پيچجي. جڏهن نو مڻ تيل اچي. پنجيون ڪلن ته راڌان نڪري نروار ٿئي. تيسين شايد اسان جو ٻنيو ٿي ٻٽي پاسي تي وڃي. باقي رهي سرڪار سڳوري، ان کي ته اسان اڻ آرين جو ٻوٽ ٿي نه تو وٽي. وٽن جانورن جي بي رحميءَ خلاف به ڊپارٽمينٽ آهي. گهٽ ۾ گهٽ سنڌي عورت تي ٿيندڙ بي رحميءَ خلاف ٿي ڪو ڪاتڙو کولين، تڏهن به چڱو.

مردن جي عورتن سان ارڏايون ڏاڍايون ڪيون آهن، ان ۾ گهڻي ڀاڱي قصور عورتن جو پنهنجو به آهي. آخر هر مرد به ته هڪ وڏو تي ساماڻل ٻار آهي ۽ سيٽي ٻار عورتن ڇٽيا آهن ۽ نه مجلس شورا وارن. جي اهي ٻار اڳتي

هلي نالائق ۽ نڪما ثابت ٿيا ته اهڙي ڪڙڪ عورتن کي اڳيئي هئي. ڇاڪاڻ ته حرامي ٻار پينگهي ۾ ئي ٻڏرو هوندو آهي. پوءِ ڇو نه ٿي نندڙي لاڪر ئي سندن نڙيءَ تي نهن ڏنائون. اهڙن نانگن کي پنهنجو کير پياري پالڻ سندن ڏوهه آهي. گهڻ ۾ گهڻ ڪين هڪ ڏک ته هجي ها ته پٽ جي اولاد ڪونهي. پر اهڙا ڇوڻ ڇو ٿيون پالن ۽ نپائن جي ان هٿ کي ڏنگين جنهن ڪين ڪارائي پياري وڏو ڪيو. اڃا به ويل وهاٽي ڪونهي. ڪٿو موچڙو هٿ ۾. آخر مرد آهي کهڙو اٿ جو پٽ. ڪنهن جو پٽ ته ڪنهن جو پاءُ ته ڪنهن جو ور. توهان ڪان پاڙي ويندو ڪٿي؟ سوٽي هجي ساڻ ته گڏه گوهي نه ڪري. سندس ڏيل ڏسي نه ڏرو. اندر اٿس اڳڙيون. ماري ميجايوس. مجال آ جو اوهان اڳيان ڪڇي. گهڻ ۾ گهڻ ڏيءَ جو چوڻ ته مون به ڪڏهن نه موٽايو آهي. پيا رشتا ته اڃا به وڏيڪ رعب تاب وارا ۽ پاڪيزه آهن.

سنڌي عورتن جون شڪايتون ۽ سندن مطالبا گهڻي قدر صحيح ۽ درست آهن. جن جي جوڳي تدارڪ ڪرڻ لاءِ اسان مون هرهڪ کي عهد ڪري ايمانداريءَ سان ان تي عمل ڪرڻو پوندو. اسين سنڌي عورت سندا ڇايا آهيون ۽ سندس لوئي جي لڄ رکنداسون ۽ پنهنجن امڙين جي پوتي ڪان ويندي جتيءَ تائين ڇمي چشمن تي رکنداسون. پر ساڳئي وقت هي ڏسڻو ضرور پوندو ته ائين نه ٿئي جو آزاديءَ جي انڌ ۾ سنڌي عورت به پلجي ان گونهه واڙيءَ ۾ ته نه ٿي وڃي ڦاسي جنهن ڌٻڻ ۾ يورپ جون عورتون اڳئي ڇيلهه تائين گتل آهن. هنن بي مهار اُٺ جيان چڙ واڳ ٿيڻ، پنهنجي شرم حياءُ کي تين وال ڪري انهن ٽڪن جي ٽڪر ڪائڻ کي عورت جي "آزادي" تصور ڪيو. اها ڪين سمجهه ئي نه آئي جو سينو تاڻي هوءَ سيڻجي پيهن تي هلي رهي هئي اها ايريل ڇاتي ئي سندس ازلي ڪمزوري هئي. اهو سينو ڪنهن سان ساهڻ لاءِ نه هرگز نه هيو. عورت به قدرت جي عظيم ۽ جامع صنعت هئي جنهن ۾ ڪٿي ٻار تي ايجاد ٿيو. ڪٿي "ملڪ پلانٽ" کير جو ڪارخانو هيو جنهن ۾ تج ٿي ٿهي، ڪٿي پيار، پريت ۽ پريم جو رس ٿي تيار ٿي، جنهن جي مٺاس تي سڀ انساني رشتہ ڇور جيان ڇهٽيل هئا. هوءَ دلين تي راڄ ڪندڙ راڻي هئي. اڳ آدم کي گهلي، عرش ڪان فرش تي آڻي، هن ڪلرائي زمين جي گولي کي سرسبز ڪيو هيو. هاڻ آدم اتي ئي ويڳاڻو ويٺو رهيو پر پاڻ پوتي لاهي تحت السرا جي تري ڏانهن ڌوڪيندي ٿي رهي. عورت جو اهو ڪمال نه پر زوال هيو. پٺتي پرڪرڻ هيو.

حياءُ اخلاق ۽ عبادت ٽيئي عنصر ”خوف“ جي پيداوار هئا. جڏهن اهو خوف ختم ٿيو ٿي ته ان جي جاءِ بهادري نه پر بي حيائي، بد اخلاقي ۽ بد نيتي ٿي ورتي. جڏهن اهي ٽيئي تيزو لڏي ويا ته پوءِ سب فرق متجي ويندا ۽ پوءِ رڍون مڙوئي ٻوٽ ڪاريون. پوءِ جهڙي پيڻ تهڙي زال. جهڙي چالي تهڙي پني. جڏهن انسان پنهنجي زنده رهڻ لاءِ جانور جي زندگيءَ کي قتلام ٿي ڪيو ته پوءِ ڇو نه ان انسان جو ٻه انت آندو وڃي جنهن جي کيسي ۾ سئو ٻه سئو روپيا موجود هئا. آخر زندگيءَ جو عزت احترام ٻه ته خوف باعث هيو ۽ نه پوليس واري جي ڊپ بدولت. جڏهن عورت نفرت ڪرڻ سگهندي ته ڪيس پيار ۽ محبت جي تعليم ۽ تربيت کي ترڪ ڪرڻو پوندو. ڇو ته انهن پنهي گدرن جو گڏ مٽ ۾ اچڻ ناممڪن آهي.

سنڌي عورتن کي پنهنجي حقن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن لڙائي يا جهيڙي جوڙڻ جي ڪا ضرورت پيش نه ايندي. اسين ٻيلي اهڙا ننگ ڇڏي نانگا ته اچا ڪونه ٿيا آهيون جو وتون ادڙين ۽ امڙين جا حق غضب ڪندا. اسين لک پال نه سهي پر لڄ پال ته ضرور آهيون. اسين ٻچڙا برابر آهيون پر ڪميٽا ڪٿي؟ جو پنهنجي لڄن سان ملڪيتن تي مهاڏا اٽڪايون. سنڌ جي تواريخ ۾ مون کي ڪو اهڙو واقعو ملي نه سگهيو آهي جنهن ۾ هي ثابت ٿئي ته اسان سنڌين چاٽي واٽي اره زورائي ڪري ڏاڍايون ڪيون هجن. سواءِ اڪيلي عمر سومر جي، جنهن ملڪ جي والي هوندي ٻه پنهنجي رعايا جي هڪ نياڻيءَ کي پڄائي ڪوٽ ۾ قيد ڪيو. پوءِ اندر جو پوندو لڱس جو وري ٻه هٿو پائي نه ڪيائين. پر پهريون جو منهن ڪارو ڪيو هوائين اهو اسان سيني لاءِ ڪارنهن جو ٽڪو ڪافي آهي. باقي جي سسئي رلي هئي ته پنهنجي افعالين. پراين ڦوش پرديسين سان پاند اٽڪائين جن رات ٽڪي صبح ڪئي پڄڻ جي تياري. جنهن ايل پونهار بري نظر وڌي اهو ٻه اسان مون ڪين ڪيو. سهٽي ٻڏي مئي ته ڪڏ پيئي. جنهن لاءِ مٽي ٿي اهو ميهار مڙس تورو ٿي هئس. جا حق ڇڏي ناحق ڪيڍ پوي تنهن کي ٻڏي مرڻ ڪپندو هيو ۽ ائين ٿيو. ليلان جنهن مڙس کي مٽي تي متايو ان پڇتاءَ تي نه فقط ڪيس گلي لڳايو ويو پر موت ملاقات ٻه گڏ ٿي. مومل کي ٻه سومل جي سزا ۾ لڪڻ هنيو نه ويو پر نشانيءَ طور ڇڏيو ويو. تماچي تڙ ڏٺيءَ ته اسان سيني جي پت رکي ۽ ماني مڇيءَ واريءَ کي ٻه پٽراڻي ٻڌائي تخت تي ويهاريو. اسين سما، سومرا ۽ سپڙ ابڙا آهيون ۽ پنهنجن پراون امڙين ۽ ادڙين جي عزت آبرو رکي چاٽون جي اهو صحيح آهي

ته پوءِ سان ليکا ڪهڙا؟

سنڌ ته اهڙو نازڪ وقت اڳ شايد ڪڏهن به نه آيو هجي جهڙو هاڻ. اسان ۾ غيرت ۽ شجاعت آهي ضرور پر ننڊ ۾ آهي. ڪرنڌڙ قوم جو آخرين سهارو قوم جون ڏيڍر تينديون آهن. سنڌي مورت اسان جو آخرين مورچو آهي. جيسين مائن جي ٿڃ سنڌين جي رڳن ۾ خون ٿي ڊوڙندي ته ڪين دنيا جي ڪابه طاقت هيسائي نه سگهندي. مرده قوم کي زنده ڪرڻ وارو آبحيات امڙين وٽ آهي. اوهين ڪوڪلي آزاديءَ جي نعرن ڪڍ ڊوڙي مردن جي پيرن جي زنجير نه بڻجو، پر اوهان کي جڳائي ته مردن سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي ۽ ساٿن ٻانهن ٻيلي ٿي پنهنجي وطن ۽ گهرن کي جنت بڻايون. جي اوهان جي آڳيا جي پالنا نه ڪن ۽ اوهان جا حق ادا نه ڪن ته اوهين ڏينهن قيامت جي حضور جو دامن رحمت جهلي پڪاري سگهو ٿا ته الله جي اڳيان انهن مردن جي شفاعت نه ٿئي جن اوهان جي ٿڃ جي لڄ نه رکي.

15 اپريل 1982ع

○ ○ ○

قوت ڪراڙيا ڪاپڙي، طعام نه طامائو،
سين هنيائون سڄ ۾، پهر نه پينائو،
اوسري آسائو، اٿي گوندر گڏيا.

ڀن ڪين پٽ ڪٽي، گهرن ڪين گهران،
مهيسي مخلوق جي، اٻين دور دوران،
پيچن ڪوه شرعان، ڀڄ اندر عدالت ان جي.

تان ڪي ساٿن اور، جان آهين اوطاقن ۾،
ڏه ڏه پيرا ڏينهن ۾، پاڻ مٿانئن گهور،
ويا جي هنگاور، ته ڪرم ملندء ڪاپڙي.

تان ڪي وٽن ويه، جان آهن اوطاقن ۾،
سامي سفر هليا، ڏور چتائي ڏيه،
ڇڏي سک سازيه، مٿي گنگا گجيا.

(شاهه)

وتايو فقير

١٥ مئي ١٩٨٥ع تي ٽنڊوالهيار ۾ وتايو ڪانفرنس ٿي گذري جنهن ۾ سنڌ جي اديبن شاعرن ۽ دانشورن شرڪت ڪئي. هڪ لحاظ کان هي سنڌ جي هڪ تاريخي ڪچهري پڻ هئي ڇاڪاڻ ته هي پهريون ڀيرو هيو جو وتائي فقير جو "ذڪر ۽ فڪر" وتائي جي "ماڳ" تي ڪيو ويو هيو. ڳڏجاڻيءَ جو بندوبست شهر جي حسين ۽ سرسبز علائقي ۾ ڪيل هيو جتي مهمانن جي آجيان ۽ ڪچهريءَ لاءِ باغيچي ۾ عاليشان پنڊال لڳايل هيو. مجلس جو انتظام عبدالقادر منگيءَ جي سر هيو جنهن وتايو ڳڏجاڻيءَ لاءِ معزز شهرين تعلقي جي ڪامورن جي هڪ گڏيل ڪاميٽي ترتيب ڏيئي سڀني سڄڻن کي هن نيڪ ڪم ۾ شامل ڪيو هيو. عبدالقادر منگي اسان جي انهن نوجوان ڪامورن ۾ هڪ آهي جي ساڻيهه جي سڪ ۽ ساڃهه رکندڙ آهن ۽ سنڌس ورثه ۽ ونسوءَ لاءِ درد ۽ جذبه رکندڙ آهن.

يورپي علم ادب جا مشهور ڪردار اتي جي اديبن جا پيدا ڪيل، يا ايجا ٻه ائين ڪئي ڇڻجي تخليقي تصور جو نتيجو آهن، جيئن ته شرلاڪ هومس، آرسين لوپن، رابسن ڪروسو ۽ گليور وغيره. سنڌ ۾ برعڪس ان جي، اهڙا ڪردار ڀهڳڻ ٻوليءَ جو حصو ٿي چڪا آهن حقيقي شخصيتون آهن. جڻن ته ڄتو ڪوري، ڳامون سچار، لالا واه جو ڄيڙو ايمڻاڻ ۽ وتايو وغيره. هي ٻي ڳالهه آهي ته آڳاٽي زماني سان تعلق هئڻ ڪري سندن زندگيءَ جو پيراڻتو احوال يا جنم پتري گمناميءَ ۾ گم شم آهي. ڇاڪاڻ ته سنڌ جي لکت ۾ تاريخ ڪالهوڪو قصو آهي ان ڪري وڏيڪ تحقيق ٿيڻ جو به امڪان گهٽ آهي. توڻي جو تحقيق نالي ۾ اسان وٽ به ڪيئي ادبي ڪاٽ هنيا ٿا وڃن ۽ هر مضمون پنيان شيطان جي آنڊي جيتري حوالن سان لسٽ ٽنبي ٿي وڃي، فقط هن رعب رکڻ لاءِ ته هٺن ڪيترو نه پورهيو ڪيو آهي ۽ ڪيتري نه ڪتابن جي ورق گرداني ڪئي اٿائون. اڳ رسالن ۾ ڪجهه پڙهڻ لاءِ مواد ملندو هيو

هاڻ خدا جي فضل سان فقط حوالن جون لسٽون پيون ٿيون ڏسجن.

اهڙن سنڌ جي ڪردارن ۾ وتايو سيني جو سرواڻ آهي جنهن کي سنڌو جو ٻار ٻچو ٻہ سڃاڻي. وڏي ڳالهہ تہ شاهہ ڀٽائي جيان سنڌڙيءَ جي پنهنجي پيٽ جو ڄايو آهي ۽ نہ ٻين جيان سنڌس گود جو ورتل. وري مزو اهو جو وتايو نہ پير هيو نہ سيد. نہ ڪنهن جو مرشد نہ مريد. نہ مکي نہ وڏيرو. فقط هڪ فقير. پوءِ بہ ڪمال هي آهي جو صديون گذري ويون پر سنڌس لٽڪا چٽڪا ڳالهيون ۽ ڳڻ نہ فقط ماڻهن کي ياد رهيا پر ٻوليءَ جو حصو بڻجي ويا. وتايو اڄ بہ سنڌ ۾ اڪيلو شخص آهي جنهن کي مرڪندي ۽ کلندي ياد تہ ڪيو وڃي. جو ڪجهہ چيائين يا آکيائين، صحيح هيو يا غلط، سچ هيو يا ڪوڙ، مڃڻ مراد آهي، واهہ جو کلندي کلندي چاچي بہ چٽي ويو ۽ ڇهنڊڙي بہ پائي ويو.

هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ ماڻهن سنڌس چوڻ تي، نہ سنڌس جٺري عمل ڪيو ۽ نہ وري ڪو سنڌس مٿي ڪو قدر ڪن ٿا. ماڻهو اڄان سوڌو ٺاهوڪن ڪپڙن وارن کي دعوتون ٿا ڪارائن ۽ ڦاٽل ڪپڙن وارن کي اڄ بہ لوڏي ٿا ڪڍن. سڄي ماڻهوءَ کي هرڪو ڪمي ڪلسبي اڄ بہ پيو اهيئي ڏٿا ڏئي تہ واندو ٿيان تہ پوءِ اچي وانگار وهندس، توڻي جو اها بہ ڄاڻ اٿس تہ موت ڪڏ پيرو ڪنيو تو اچي، مهلت ڏئي الا جي نہ. ماڻهو ڇوڪريون اڄا بہ ويهاريو ماريو ڇڏين بجاءِ ان جي جو پنهنجي ايري سيري ياءُ کي سڌي سنگ ڏين. رپيا اڄا سوڌو پيٽين نجوڙين يا بئنڪن ۾ سنڀاليا ۽ سانديا ٿا وڃن توڻي جو خبر اٿن تہ انت اها دولت سندن لاءِ ڪڍي ڇڏيندي ۽ اولاد جي نگاهہ بہ لالچي ڪري ڇڏيندي. ٻين لاءِ پٽ پاراتو اڄان بہ هلندو اچي توڻي جو ڪين ڄاڻ آهي تہ ان ۾ پنهنجو نقصان ٿيڻو آهي ۽ پرائي گڏهہ بجاءِ پنهنجي ڳڻون گذاري ويندي. ماڻهن جي صحيح سڃاڻپ اڄان سوڌو ماڻهن وٽ ڪانہ آهي. اڄان بہ هو ماڻهن جا ٻاهريان محراب ۽ ظاهري اوراپ ڏسي فتوا ٿا ڏين. الله نالي اڳ اڄان قتل گدرو تہ ڏيندا هوا هاڻ تہ پوليس واري کي ٿا سڏ ڪن. باقي وتائي ۽ سنڌس لطيفن تي ٽهڪڙا ضرور ٿا ڏين.

مزو تہ تڏهن ٿئي جڏهن ماڻهو وتائي جي لطيفن تي سوچڻ ۽ ڪين سمجهڻ جي ڪوشش ڪن. هاڻي تہ خير هر ڪو ڳالهہ ٻڌي، کلي قصو لنوائي تو ڇڏي. پر جنهن ڏينهن سنڌس هر هڪ اکر کي توري تڪي ڄاتو

ويو ته پوءِ خبر پوندي ته ڪيتري نه منجهن سچائپ سمايل آهي. جڏهن دوزخ ۾ ئي آگ ڪانهي ته پوءِ سرڳ ۾ تذڪار وٽڪار ۽ بهارون وري ڪٿان آيون؟ جٿن هر ماڻهو پاڻ سان پنهنجي حسد بغض ۽ ڪيني جو روڳ سيني ۾ سانديو وڃي تو اتي ڏاکهه چڙهي، ساڳي ريت ماڻهو پنهنجي چڱائي ۽ نيڪي ساڻ ڪنيو وڃي پنهنجي لاءِ تذڙي ڇانو ۽ ڇپر تو ٺاهي. ڇاڪاڻ ته احسان جو بدلو احسان آهي.

بي بي رابع بصريءَ کي به وتائي فقير واري شڪايت هوندي هئي ته ماڻهو پنهنجي خالق جي عبادت يا ته سندس خوف کان ڊڄي تا ڪن، يا وري جنت جي لالا نگهري تي نرڙ تا گسائين. هڪ ڏينهن ماڻهن ڏٺو ته بيبي سائڻ هڪ هٿ ۾ پاڻيءَ پريو ٺانو ۽ ٻئي ۾ ٽانڊن وارو ٺوبر ڪنيو تي ويئي. ڪنهن پڇيس ته بي بي سائڻ ڪيڏانهن وڃڻ جي تياري آهي؟ چيائين ته وڃان ٿي جنت کي باهه ڏيئي ساڙي رک ڪرڻ، ۽ دوزخ جي باه کي وسائي جهنم کي ٺارڻ، ته گهٽ ۾ گهٽ ماڻهو الله کي سواءِ 'خوف ۽ سواءِ اميد' جي فقط پنهنجو حقيقي خالق ڄاڻي پرستش ڪن. خود سندن پنهنجي دعا هيءَ هئي ته "الله پاڪ جي اوهان جي، آءٌ دوزخ جي ڊَر کان عبادت ڪريان ته مون کي جهنم جي آڳ ۾ ساڙ، پر جي جنت جي لالچ ۾ اچي سجدو ڪيان، تڏهن به مون کي جهنم ۾ پسر ڪر. پر جي آءٌ توکي تنهنجي ذات پاڪ سبب سر نوايان ته مونکي پنهنجي ديدار کان نراس نه رک."

وتايو فقير

سنڌ، مست ملنگ مجذوبن ۽ درويشن جو ديس آهي. جن ۾ ڪيئي هستيون اڄ به حال حيات آهن. توڻي جو ڪين ڪئي صديون گذري چڪيون آهن. سنڌن ٻول ۽ قول، ٻڍو ٻچا جوان، هر هڪ جي چپن تي آهن، جو هڪ معجزو پڻ آهي. خاص طور ڌرتيءَ جي ان هنڌ، جو، هر آئي وئي جي لتڙ هيٺ آهي ۽ جتي "ويسارو" ماڻهن جي عادت هجي. انهن ۾ به "انسان" اڄ به اسان ننڍڙڪن ۽ ٻي وسيلن جو آسرو ۽ سهارو آهن. هڪ نظر ۽ ٻيو نثر ۾. هڪ سهڻو شاهه لطيف ڀٽائي ۽ ٻيو وتايو.

شاهه سنڌ جو سرواڻ آهي ۽ سنڌ جي سڪر لاءِ دعاگو. سڪر سڻائي ته اسان وٽ سدائين آهي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته جو ڪيڙي تو اهو ان اکين ئي نه تو ڏسي ته ڪائي ڇا؟ جڏهن ملڪ ۾ "مربره" هوندي سوندي به مهانگپ هجي. ماڻهن ۾ پريشاني ۽ پٽ ڪوه هجي ۽ هواءِ هوندي به پوسٽ ٿئي. ته پوءِ جيائي جو اڪيلو وسيلو آهي صبر ۽ شڪر. ماٺ ۽ مرڪڻ. اهڙي حال ۾ وتايو اڄي اسان جو حال پائي تو ٿئي. هونئن به قربڻ ڪان پوءِ پٺو ڇا جو؟

سهڻو شاهه ته اڻ ڪٿ ۽ بحر بي انت آهي. سنڌس لاٽ ۽ لطيفي لات ته هلندي رهندي. الو ميان ڪا ڪنڻ جي ته نه آهي. پر جڏهن دانهن ڪوڪ ڪندي نڙي گهگي ٿئي ۽ ٻک اڄ ۾ آلاپ نه اڄهي ته پوءِ وتائي واري واٽ دم غنيمت آهي. ڪو تڪر ٽاڪڻو ته نه آهي. فقط چپ چوري مرڪڻو آهي.

ٽوٽڪا ياد ڪري دل سان هنڊائڻا ۽ پاڻ سان اڪيلائيءَ ۾ اورڻان اهن. جي اوهان کان وسري ويا آهن ته ياد تازي ڪرائڻ اسان جو ڪم. سلسلو جاري رهندو. جيسين ويجي قصو ڪو ته ٿئي. جي اوهان کي به ڪي ياد هجن ته لکي اماڻيو ته لک لائق.

(١) ٻيئي ٻيو سومهڻي جي نماز ڪان:

هڪ پاڙيسريءَ وتائي سان شڪايت ڪئي ته فقير نماز پڙهي، پر

سومهڻيءَ واري نماز تڪائي تي چڙي. ڪجهه ڏينهن بعد وتائي کي ڪنهن جاڻ ڪئي ته ساڳيو پاڙي وارو رات گذاري ويو. ڏاڍو نيڪ نمازي ۽ مومن ماڻهو هيو. وتائي چيو ڏاڍو چڱو ٿيو. چڙي پيو سومهڻي جي نماز وارن سورن کان.

(٢) چڙي ڏيوس ته وٺي سج ۾ سينڊون هڻندو:

ڳوٺ ۾ اچي وبا جي بيماري پيئي. گهرن جا گهر خالي ٿي ويا. پاڙي جا ٻه چار ماڻهو وٽس ميڙ ڪري آيا ته فقير ڪا الله کان دعا گهر ته ندوري تر کان نڪري. چيائين ته چڙي ڏيوس. ماڻهو مري ويندا. پونگا ٿي پينگ ٿيندا. پوءِ سندس نالي وٺڻ وارو ٿي ڳوليو نه لڀندو. پوءِ پاڻ اڪيلو پٽن تي پيو سينڊون هڻندو رهندو.

(٣) پاڻ ٻه ڪو گهٽ چرچا ته نه ٿو ڪري!

ڪنهن پلي مانس وتائي کي "نصيحت" ڪئي ته فقير الله بي نياز بادشاهه آهي ۽ تون ان سان حجت ۽ مسخري ٿوڪرين. جي الله پنهنجيءَ تي آيو ته "ابتو" ڪري ٽنگيندءِ. وتائي چيو ته هڪ سنئين سڌي ماڻهوءَ کي ابتو ٽنگڻ خود هڪ مسخري آهي. پوءِ الله پاڻ ٻه پوڳ چرچا ٿو ڪري ته مون تي ڪهڙي ميار؟

(٤) صبر ڪرين هان ته پڇائي موڪلي ها:

هڪ دفعي وتائي کي ماءُ چيو ته ابا گهر ۾ کائڻ لاءِ ڪجهه ٻه نه آهي. ڪتان ان ڪٽا آڻ نه ته اڄ لنگهڻ ڪيڏو پوندو. وتايو بوچڻ ڪٺي اڱڻ ۾ بيٺل ٻير جي وڻ تي چڙهي ويو. مٿي منهن ڪري چيائين ته "مولا ڪجهه ڏيار. جي تنهنجا خزانا ٻه منهنجي کيسن جيان خالي آهن ۽ تو ٻه ڏيوالو ڪڍيو آهي ته پوءِ اهڙي پڌرائي ڪر، ته آءُ ڪو ٻيو ٻلو پيٽي ڪيان ۽ ڪنهنءَ اڳيان وڃي هٿ ٽنگيان." اڃا اتي ٿي بيٺو هيو ته ڪنهن ڪڙو ڪڙڪائي آواز ڏنو ته وتايا تو لاءِ اٽو پيهائي ڪٺي آيو آهيان. وتايو هيٺ لهي اٽي جو ٽين ڪٺي ماءُ وٽ آيو. چي امڙ ايڏان گهڙي ساعت صبر ڪرين ها ته ماني پڇائي رواني ڪري ها.

(٥) وتائي وارو اڳ وٺڻ:

هڪ ڏينهن ماڻهن کي هي ڏسي حيرت ٿي ته صبح سويل کان وتايو مقام جي لنگهه تي ڏرٽو ماري ويٺو رهيو ۽ مقام ڏانهن ايندڙ هر جنازي جي پڇا ڳاڇا ٿي ڪيائين. ڪن ماڻهن کانئس پڇيو ته وتايا خير ته آهي اڄ فجر کان مقام جو در ورتو اٿيئي؟ وراڻي ڏنائين ته رات ڪو شاهينگ جتي ٽڳاٽي

ويو اهي ۽ آءُ چور جي ”اڳ ونڻ“ لاءِ هت ويٺو آهيان. اڳي پوءِ هت ضرور اچڻو آهي. ويندو ڪٿي؟

(٦) ڪونهي لکڻ جو لک:

ڪنهن پاڙيسريءَ جي فوت ٿيڻ تي وتايو به وڃي تڏي تي ويٺو. آئي وئي فوتيءَ جي عزيزن سان ”حڪم الله جو“ چئي رسمي عذر خواهي ٿي ڪئي. هنن وري جواب ۾ ”موت برحق آهي“ جي وراڻي ٿي ڏني. وتائي به ساڻن همدري ڪندي چيو ته ”هائو ڀيلي، ڪونهي ڪو لکڻ جو لک جو ”موت برحق“ تا ميجيو. پر جي ڪا پڄڻ جي واهه يا راهه هجي ها ته اوهان وسان گهٽايو ته نه ها.“

(٧) شروعات ئي غلط:

درياهه پار وڃڻ لاءِ پتڻ تيار ڏسي ورايو به اچي منجهس ويٺو. پاڻيءَ ٻيڙي هاڪارڻ ويل ونجهه هٿي ”الله توهار“ جي هڪل ڪئي. آواز ٻڌڻ شرط وتايو ٻيڙيءَ ڪان ٽپ ڏيئي وڃي ڪپر تي بيٺو. ملاح پڇيس ته وتايا پار پهچڻ جو ارادو ڪونهي ڇا؟ چيس ته ”ٻيڙي سائي ٿيئي، تو نالو ئي اهڙي جو ورتو اٿيئي، جو پنهنجا مارائيندو ۽ ٻيڙيون ئي پاڻ ٻوڙيندو آهي. آءُ ڪو چريو ٿورو ئي آهيان جو ڏسي وائسي پنهنجو سر ٻوهي ۾ وجهان.“

(٨) پپل تائين خطرو اٿيئي؟

وتايو واٽ وٺيو تي ويو ته راهه ۾ رات پئجي ويس. اچي ڳتڻي ورايس. ٻاڪاڻ ته پنڪي جي پلاند ۾ رپيو ٻڌل هيس. اڻ تڻ اها هيس ته رات جي وڳڙي ۾ متان ڪي ڦورو اچي سهڙن ۽ ناٿي ڦرڻ ڳڌ سندس لاڪ به لاهين. اها سوچ ڪري رپيو پڳ ڪان ڇوڙي پپل جي وڻ جي پاڙ ۾ اچلائي ڇڏيائين. پوءِ بي ڊپو ٿي لوڙائو ڳائيندي پنڌ پيو. جهٽ گهڙي ڪان پوءِ رستي تي هڪ واٽهڙو ملي ويس جنهن ڪائونس پڇا ڪئي ته ”يار هي جوءِ ته آهيئي چورن ۽ ڦورن جي. پرمون ڪي به آهي ضرور پهچڻو. ٻڌائي سگهندين ته ڪيترو خطري کهڙي هنڌ آهي جنن آءُ اتان خيال سان ۽ سنڀالي وڃان؟“ وتائي چيس ته گهڻو ڊپ اٿيئي فقط ”پپل جي پاڙ“ تائين. باقي اڳتي ڪو پئو پولو ئي نه ڪر. سڀ سٺائي.

(٩) ڇڱو جو اچلايم نه ته منهنجا به لاهه نڪري وڃن ها:

هڪ دفعي ڪنهن سخيءَ وتائي کي رپيو خيرات ڏنو. وتائي وٺي ڀهريون ور ۾ وڌو. پوءِ وري ڀهرياڻ ۾ ڳنڍ ٻڌائين. وري خيال اچڻ تي جتيءَ

اندر لڪائي هلڻ لڳو. آخر ڪڪ تي پيو ۽ رپيو ڪولي هڪ سڪل وڻ جي پاڙ ۾ ڪڏڙي ڪٿي پوري چڙيائين ته موٽ تي ڪٿي ڳوٺ ويندس. ڪنهن ڏنار ڪيس تاڙي ورتو. وٽائي جي پٺ ڏيڻ تي ڏنار اچي وڻ جي ڪوٽائي ڪئي. پهرين ئي لپي ۾ رپيو ملي ويس. سمجهائين ته اجان رقم ته هيٺ هوندي. پوءِ ته پاهوڙو ڪٿي وڻ جي پاڙ ئي پٽي ڇڏيائين. ٻئي ڏينهن تي وٽائي موٽ تي ڏٺو ته رپئي وارو وڻ جڙ ڪان ئي اکڙيل هيو. وڻ سان ويل ٿيل ڏسي شڪرانو ڪرڻ لڳو ته "چڱو ٿيو جو اچلي جان ڇڏايم نه ته منهنجا به لاهه نڪري وڃن ها."

(١٠) الله جو اختيار ۽ امڙ جو وس:

هڪ دفعي ڪنهن بزرگ شخص پاڙي وارن کي گهٽيءَ ۾ ويٺي نصيحت ڪئي ته "ابا ڏٽي پاڪ هر ڳالهه ۾ مختيار ڪل آهي. روز به سندس وس آهي. پوءِ تورو ڏئي يا گهڻو ڏئي. اها سندس مرضي. ڪاڻونس ڪوئي پڇڻ وارو تورو ئي آهي. ٻئي ڪنهن کي ڪهڙو اختيار؟

رتايو جو اچي ان وقت لانگهائو ٿيو ۽ واعظ ٻڌندو آيو، تنهن بزرگ جي ڳالهه کي ٽيڪو ڏيندي چيو ته "هائو سائين سچ ٿا اکيو. پر اڄ ڪلهه الله ڪجهه اختيار منهنجي ماءُ کي به سونپي ڇڏيو اٿس. روز برابر رازق وس آهي پر مي امڙ جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي ته پٽ رڏي يا ماني پچائي. يا وري مورڳو چوي ته اجان مانيءَ جي مهل ئي نه ٿي آهي."

(١١) وباج سوڏي وصولي!

هڪ پيري چوپائي مال ۾ اچي بيماري پئي. ڀاڳين جا وٿاڻ خالي ٿي ويا. وٽائي واري ڏڪڙي جا ڪيس خيرات مليل هئي اها به مري ويئي. وٽائي جي ماءُ روئڻ پٽڻ ويٺي ته ڳوٺ ۾ ڪير ڦڙي جو وسيلو هيو اهو به الله نه سٺو. وٽائي چيس ته "امڙ ايترو روڄ راڙو نه ڪر، ۽ نه وري الله کي مهڻا ڏي. مورڳو ڏمرجي ڏڌ نه پرائي ونئي."

(١٢) دوزخ ۾ باهه ڪٿي؟

هڪ ڏينهن وٽائي ماءُ کي چيو ته امڙ بک لڳي اٿم، جيڪر ماني ڪارائين ته چڱو. ماٽس چيس ته ابا پاڙي مون تاندو ڪٿي اڄ ته باه ٻاري ماني پچائي ڏيانءِ. وٽايو اوڙو پاڙو گهمي خالي هٿين گهر موٽيو. ماءُ کي چيائين ته امان باه ڪٿي به موجود نه آهي سو وڃان ٿو دوزخ مون چوچڙي ڪڻان. جيئن

پلڪ بعد ڪلندو ٽپا ڏيندو گهر ڏانهن موٽيو. ماڻس پڇيس ته ابا ٽانڊو مليو. جواب ڏنائين ته امڙ نه. دوزخ ۾ ويس ته اتي وارا جمدوت مون تي ڪلڻ لڳا ته هتي باه ڪٿي؟ الله پاڪ ڪو بٺي وارو يا نانوائي ته نه آهي جو باه جا ڪورا يا بنا ٻاري ويهي پنهنجي مخلوق کي شيخ ڪباب جيان پچائي. هتي هر ڪو ماڻهو پنهنجي آگ جي ڪوتا پاڻ ساڻ کنيو ايندو آهي. جا باهه هر انسان لوڀ لالچ، حسد، بغض ۽ نفرت جي روپ ۾ پاڻ وٽ جمع ڪندو ٿو رهي. هتي اچي هرآدمي پنهنجي گڏ ڪيل اهڙي باهه جي پونجيءَ ۾ پاڻ ٻرندو ۽ پچرندو ٿو رهي.

(۱۳) مهماني ڪپڙن جي!

هڪ دفعي وتايو وڃي شهر جي هڪ وڏي دعوت ۾ شريڪ ٿيو. جتي خلق ويٺي خيرات ڪاڍي، سندس ڦاٽل ڪپڙا ڏسي ماڻهن ڪيس ٻاهر لوڏي ڪڍيو. وتايو گهر وڃي پنهنجي ياءُ جا نوان ڪپڙا پيتيءَ مان ڪڍي پائي وري ساڳئي دعوت ۾ اچي شامل ٿيو. سمجهيائون ته ڪو معزز مهمان وارد ٿيو آهي. هڪدم سلمچي ڪٽي هٿ ڌوئاري دسترخوان وڇائي ٻوڙ پلاءُ آڻي آڏو رکيائونس. بجاءِ طعام نوش ڪرڻ جي وتايو ٻوڙ پلاءُ جا چمچا ڀري پنهنجي ڪپڙن مٿان هاريندو رهيو ۽ ڪپڙن کي مخاطب ٿي چوندو رهيو! ”ته هي مهماني اوهان جي آهي. کائو ۽ خوب کائو. مون کي ته لتون هٽي ٻاهر اماڻيوهئائون.“

(۱۴) واڍو جڏهن واندو ٿيو!

هڪ دفعي ٻاڙي جي ڊڪڻ وٽ وڃي سوال ڪيائين ته امڙ جي ڪٽولي ڀڄي پيئي آهي جيڪر هلي جوڙي ڏين ته مهرباني ٿيندي. واڍي روکڙو جواب ڏيندي چيو ته ”وتايا اڄ واندو نه آهيان ۽ واندو ٿيس ته هلي جوڙي ڏيندس.“ هو هر ڀيري اهڙي ڪن لاٽار ڪري وتائي کي لنوائيندو رهيو. هڪ ڏينهن وتائي ڏٺو ته ڪو جنازو کنيو ٿي ويا. پڇا ڪرڻ تي پتو پيس ته ساڳيو ڊڪڻ گذاري ويو هيو جو سدائين مشغول رهندو هيو. ڊوڙي جنازي جو اڳ وٺي هڪل ڪيائين ته ”ادا واڍا اڄ ته پڪ واندو هوندين. نويڪلو ڪٽ تي آرامي آهين. هاڻ اِتي هلي اَمڙ جي ڪٽولي ٺاهي پنهنجو واعدو ته پاڙ.“

(۱۵) دعا ٻڌائين ۾ سمجهائين نه!

وتائي کي ڪنهن سخي مرد هڪ ڪراڙي ڳئون خيرات ۾ ڏني. وتائي

ڳئونءَ جي ٿهل ٺڪور تہ گهٽي ڪٿي پر پاڙيسري جي گڏهہ روزانو اچي سمورو گاهہ پٽو ڪائي وڃائي ٻهاري ويندي هئي. گڏهہ جي آزار کان ڪڪ اچي وتائي هڪ ڏينهن هٿ کڻي الله کي عرض ڪيو تہ مالڪ ڪنهن واريءَ کي مار تہ سنگهن واريءَ جي جند ڇٽي. صبح جو ڏٺائين تہ سندس ڳئون مئل پيي هئي. پنهنجي اکين تي اعتبار نہ ڪندي هڪ نابين کي وٺي گهر آيو ۽ ڪيس ڇيائين تہ هي جانور تہ سڃاڻي ٻڌائي. نابين هٿوراڙيون ڏيئي ٻڌايو تہ هي جانور ڳئون هئي. وتائي کلي چيو تہ "الله کي ايتري ڄاڻ بہ ڪونهي، دعا اگهايائين ضرور پر ڪن واري ۽ سنگهن واري وچ ۾ تفاوت جي خبر ڪيس بہ ڪانہ پيئي."

(١٦) پرائي ٻاهہ کان پاسو ڪر:

ڪنهن ماڻهوءَ وتائي تي وار ڪرڻ لاءِ متس لٺ اولاري. وتائي واڻڙو ٿي پڇيو تہ ابا خير تہ آهي ايتري ڪاوڙ ڪهڙي ڪارڻ. لٺباز وراڻيو تہ "تون پاڻ چوندو آهين تہ "هٿي هٿائي" پاڻ الله ٿو. پوءِ مون کي بہ اهڙو حڪم ڪيو هوندائين." وتائي مرڪي چيو تہ الله کي واڻيو مارڻو هوندو تہ هو هر حال ۾ ماريندو، پرمورک تون پاڻ تي اهڙو الزام ڇا لاءِ ٿو کڻين؟"

(١٧) آسمان واري جا ڪم آهن ابتا!

رستي هلندي هڪ هنڌ بيهي وتائي گهل گهوڙا شروع ڪري ڏني. سندس رڙين جي شور تي رونشي ڪوڏي خلق اچي گڏ ٿي. پڇيائونس تہ فقير خير تہ آهي جو دانهون ڪندي آسمان مٿي تي کڻي ڇڏيو اٿيئي؟ وتائي پير مٿي کڻي چيو تہ ڏسو نہ ٿا تہ مون کي ڪنڊو چڀيو آهي. هڪ ماڻهوءَ ڇهنڊڻي وجهي چپٽيءَ سان ڪنڊو ڪڍي ٻاهر اڇليو. ماڻهن سنهڙو ڪنڊو ڏسي متس هينڻ ٽيٺ ڪئي تہ درويش هرويرو طوفان ڪڙو ڪيو اٿيئي. وتائي چيو تہ توهان ماڻهن کي آسمان واري جي عادتن جي ڪهڙي خبر؟ جي اڄ آءٌ ڪنڊي لڳڻ تي رڙيون نہ ڪريان ها تہ سڀاڻي هو اهڙو ڀالو يا ٻرڇي ٻڇي ڇڏي ها جو نڙگهٽ کان پسڻ پار هجي ها. چيو ڪونہ اٿائين تہ "آءٌ انسان کي سندس وت کان وڌيڪ تڪليف نہ ڏيندو آهيان." سو صبر اختيار ڪري آءٌ پنهنجي برداشت جي طاقت گهٽي هڻڻ جي نمائش ڇو ڪريان ۽ پاڻ تي وڏي مصيبت نازل ڪرڻ لاءِ دعوت ڪيئن ڏيان؟

(١٨) ماڻهن ۾ سڃاڻ ئي ڪانهي!

هڪ پيري ٻڪ کان بيحال ٿي رستي ويندي بيهوش ٿي ڪري پيو. ماڻهو

اچي مڙيا. ڏنائون تہ وتايو پر لوڪ پڌاري ويو. مسلمانن چيو تہ وتايو واڻيو هو ان ڪري واڻيا سندس ڪريا ڪرم ڪري مساڻ ڪٽي وڃي ساڙين. واڻين نابري واري تہ وتايو واڻيو تي ڄائو ضرور هيو پر سندس افعال مسلمانن جهڙا هئا. هن نہ جٽيو پاتو ۽ نہ ڪڏهن تڪاٽي ويو. وتايو ڏنو وائٹو مسلمان هيو ان ڪري ڪيس دفن ڪيو وڃي. ان ريڙه پيڙه جي چوهولي تي وتائي اک پٽي. سڄاڳ ٿي بوڇڻ چندي اٿي ڪڙو ٿيو. چيائين تہ "هاڻي اهڙي مرڻ ۾ ڪهڙو فائدو جڏهن ماڻهن ۾ سڄاڻپ ئي ختم ٿي ويئي آهي."

(١٩) مٽان مسلمان ٿيو آهين؟

وتائي کي سندس ياءُ چيو تہ "يائي تون تہ مسلمان ٿي پاڻ موڪيو. هاڻ مون کي بہ مسلمان ڪراءِ تہ سرگ ۾ ٻيئي گڏ تہ هجون." وتائي رڙ ڪري چيس تہ يائي اهڙي غلطي مور نہ ڪج. مسلمان ٿيڻ جي ڪڏهن بہ ڪوشش نہ ڪج. ورنہ سڄي عمر هٿ هٿندو رهندين. ڪلمو پڙهي مسلمان ٿيڻ تہ آهي سولو ڪم، پر پوءِ جي روزا، نمازون، زڪوات ۽ تهجد جا سلسلا شروع ٿا ٿين، تن جي پيروي ڪندي نہ فقط جڙه نڪري ويندءِ پر ڏيوالو ٿي ويندين. ڪڏهن پلجي بہ اهڙي جوکم جو ڪم نہ ڪج. ها البت مرڻ مهل مون کي ڪن ۾ ڪلمو پڙهي ٻڌائج تہ آءُ آخرت ۾ شاهدي ڏيندس تہ منهنجو ياءُ مسلمان ٿي مئو هيو. ائين ڪرڻ سان بهشت بہ حاصل ٿيندءِ ۽ ختني ڪان بہ بچي ويندين. ڪم جو ڪم ۽ مزي جو مزو."

(٢٠) الله واري ورچ

ڪنهن ماڻهوءَ پتاشن جي هڙ ولي وتائي جي جهوليءَ ۾ وڌي ۽ ...ٽس تہ فقير "الله" واسطي باس باسي هيم جا پوري ٿي. هاڻ مهرباني ...ي پتاشا ماڻهن ۾ ورهاءِ. ورتائي پڇيو تہ الله واري ورچ ڪيان يا ماڻهن ... سائل چيو تہ فقير تون پاڻ الله وارو آهين اها ئي ورهاست ڪر. وتائي ... ڪٽي ڪنهن کي هڪ پيري ڏنو تہ ڪنهن لپ تہ ڪنهن کي فقط ...ڙو ڪٿو. ماڻهن چيس تہ وتايا واهہ جو الله واري ورچ ڪئي اٿئي جو ...نهن کي مٺڙيون پيري نوازيو اٿيئي تہ ڪن کي نپٽ جواب. وتائي چيو تہ ...ٿو اهو ئي عدل انصاف آهي الله جو، جو ڪنهن کي هميائيون پيري ڏي تہ ڪي داٿي لاءِ پيا واجهہ وجهن.

(٢١) ڪا عقل جي ڳڻ ٿي ڪرين ها:

هڪ ڳهمري وتائي ويٺي ڳئون ڏڌي. ڪير ڏهندي ڳابي کي ڪير ڏارائڻ جو خيال ئي ڪاٿونس دل تان لهي ويو. ڪيرڏهي اچا ڍڳيءَ جو ونگ ڍرو مس

ڪيائين ته ڳئون ۽ ونئي لت هڻئي ته ڪير واري چونري ئي اونڌي ٿي پيئي. ڳئون پنهنجي ڳابي اوڏو وڃي ڪيس چٽڻ بيئي. وتايو ڀانپي ويو ته ڪائونس پل ٿي هئي. منهن مٿي ڪري فرياد ڪيائين ته منهنجا مولا هي ڪهڙو قهر ڪيئي؟ مون ڪان ته ڳابو ڏارائڻ برابر وسري ويو هيو. پر جي توکي ياد هيو ته ڳابي ڪان رنڀ ڪرائين ها. ڪا ڳڻ ته ڪرين ها. هاڻ ڏهڪي ڪان لت هٽائي ڪير ٻه زيان ڪرائيءِ ۽ سڄي ٿڃ کي ٻه ٻڪ ماريءِ.

(٢٢) جيڪا سيني جي صلاح:

هڪ ڀيري فقير پاڻ سان ڪتو وٺيو پئي ڳوٺ ٿي آيو. جڏهن ڳوٺ پيڙو ٿيو ته سندس ڪتي چوڌاري ٻيا رولو ڪتا ڦري آيا ۽ ٻاهڻ شروع ڪيائون. وتائي چا ڪيو جو لٺ ڪڍي پنهنجي ڪتي کي نڪاءُ ڪري ڏنائين. ماڻهن پڇيس ته فقير ڪتو تنهنجو پنهنجو هيو پوءِ ڇا لاءِ تو مارينس؟ وتائي چيو ان ڪارڻ جو هيترا سارا ڪتا ساڻس وڙهڻ لاءِ سنبري آيا آهن. پوءِ ڪم اهو ئي ڪبو جڻن سيني جي صلاح هوندي."

(٢٣) سڀ مرن ته سيويون ڪاوان:

هڪ دفعي ڪنهن وتائي ڪان پڇيو ته فقير توکي ٻه ڪا اهڙي آس آهي جا پوري نه ٿي هجي. وتائي وراڻيو ته هائو. سالن ڪان سوالي آهيان پر جڏهن اڳهائي ته ڪا موج ٿئي. اها خواهش هي آهي ته رمضان جي عيد ڏينهن جڏهن ماڻهو سيويون رڌي تيار ڪن ته اهڙي ڪا "ٻوا" (وبا) پوي جو سڀ مري وڃن ۽ باقي وڃي آءُ ۽ امڙ بچون. پوءِ ڪاهي پئون ڳوٺ ۾. سيني جا ديڳڙا چلهن تان لاهي، گهر آڻي ڳڏ ڪيون. پوءِ امڙ ٻه مري وڃي ۽ آءُ وڃي هڪڙو رهان ۽ اڪيلي سر ديڳڙا چٽي صاف ڪريان.

(٢٤) نيت کوٽي عذر گهڻا:

هڪ ڀيري وتائي کي ماڻس ڪاوڙجي چيو ته وتايا وڃي ڪمائي ڪري ڪجهه داڻا آڻ ته ڪائون، نه ته وڃي مقام ۾ مر ته جان ڇٽي. گهٽ ۾ گهٽ هڪ سور ته هونديو ته وتايو مري ويو. وتايو مرڻ سڀ ڪان سهنجو ڪم ڄاڻي مقام ۾ وڃي ڪڏڙي کوٽي سمهي رهيو ته موت پاڻهي پيو ايندو. مقام جي پر ۾ واه جي ٻند پڃڻ ڪري رستو پاڻيءَ ۾ ٻڏل هيو. اتان کو بيل گاڏيءَ وارو بار ڀريل گاڏي ڪاهي اچي لانگهائو ٿيو. گپ ۽ ڪيچڙ ۾ گاڏي گچي پئي. گاڏر وڏي واڪي ووڙ ڏني ته ٻيلي آهي ڪو همراه جو اچي مدد ڪري. وتائي هڪل ٻڌي چيو ته "يار تنهنجو سڏ ٻه ٻڌو اٿم. دل ٻه ڏاڍي

ٿي چوي تہ تنهنجي مدد ڪريان. پر ڇا ڪريان جو مري ويو آهيان. جي مٺل نہ هجان ها تہ ڳاڏي ڪڍهوڪو لاڪر ڳپ ڪان ٻاهر نڪتل ڏسين ها."

(٢٥) لڄن ڪي پناه بہ پاڻ ٿو ڏئي:

هڪ ڏينهن ڪو شاهينگ وتائي جي گهران پاڻي پيڻ وارو گهڙو ڦڳائي ويو. ماڻس چيس تہ ابا هاڻ چور گهڙو بہ کڻي ويا تون پاڻي ڪيئن پيئندين؟ وتايو مسيت ۾ وڃي اتي رکيل گهڙن ۾ هڪڙو کڻي هلڻ لڳو تہ ملان داڻهن ڪئي تہ فقير الله جي گهرن ڪان بہ نہ ٿو مڙين؟ فقير چيو تہ اسان جو دلو گهران ڪجي ويو آهي ۽ جي ٻئي هنڌان گهڙو ڪڻندس تہ چور ڪري ٻڌي ويندا. سو سوچيم تہ الله کي گهڙي جي کهڙي لڪا پوندي ان ڪري دلو کڻي ٿي ويس. ملان چيو تہ ڀلو آهين. الله غيب جو ڄاڻو آهي سو سڀڪجهہ ڏسي پسي ٿو. وتائي چيو تہ جي سڀ ڪجهہ ڄاڻي ٿو تہ پوءِ لڄن ڪي بہ پناه پاڻ ٿو ڏئي ۽ غريبن کي بہ هٿ سان وٺي ٿو ڦرائي."

(٢٦) ماريو تہ ان تڪڙ آهي:

هڪ سال ڪنهن ڪڙميءَ وتائي تي ڪهل آڻي ڪيس پاڻ سان ڪڙمت ۾ ڀائيوار ڪيو ۽ ڪيس جهنگ وڍڻ لاءِ ساڻ ٻنيءَ تي وٺي ويو. پهر ڪن ڪان پوءِ ڪڙميءَ وتائي کي چيو تہ آءُ واڍي ٿو ڪريان تون وڃي ڏانڊو کڻي آءُ تہ جهنگ ساڙيون. وتايو ٺوہر کڻي وڃڻ ڪاڻ ويو تہ وري موٽيو ئي ڪونہ. هاريءَ لاچار ٿي اڪيلي سر هر ڏينهن سانهر کهمائي ۽ ٻج ڇٽي ريج ڏنو. آخر پوک پڪي تہ لاٻارو ڪري، ڳاہ ۽ واٽر ڪري ٻار اچي ڪيائين. جڏهن ٻٽئي ٽيڻ جو وارو آيو تہ وتايو ٺڪر ۾ ڏانڊو کڻي ڊوڙندو آيو ۽ ڪريي تي اچڻ مهل ڏاپڙجي ڪري پيو. هاري پڇيس تہ ڀائو هيترا ڏنهن ڪٿي گم هئين جو هاڻ تڪڙ ۾ ايندي ٻوٽ ير ڪريو آهين؟ وتائي چيو تہ انهيءَ تڙ تڪڙ تہ مون کي ماريو آهي."

(٢٧) پٺهين جو گهر:

گهر ڏانهن موٽندي وتائي ڏٺو تہ هڪ ڇوڪر سندس در جي چائنٺ اڳيان ويٺي پاڻ هلڪو ڪيو. فقير رڙ ڪري چيو تہ مار پويٺي گهر ٿو گند ڪرين. پر تون آهين ڪير ۽ ڪنهنجو پٽ؟ ڇوڪري هبڪندي چيو تہ خود، خود، خدن جو. وتائي ڪيس ڳچڙ ڪان جهلي گهليندي مسيت وٽ آڻي چيائنس تہ ابا پٺهين جو گهر تہ هي اٿيئي. ڀلي اندر وڃي پيٽ ٺار.

(٢٨) شادي خفو آهي ڇو تہ خلق ٿي سيڙجي:

هڪ پيري ڪنهن نيڪ مڙس صلاح ڏنس ته وتايا جوان جماڻ ٿيو آهين ۽ شادي ڇو نٿو ڪرين. وتائي پڇيو ته شادي ڪيئن ڪبي آهي. پرئي مڙس ڇاٿايو ته سولو ڪم آهي، ٻه شاهد ۽ وڪيل وٺي اچ جن جي روبرو ڪنوار تو ساڻ نڪاح ڪرڻ لاءِ "هائو" ڪري. پوءِ ان شاهديءَ آڌر ملان نڪاح پڙهندو. باقي، ڇاڇي ماڇي گڏ ٿيندا. ڇڄ ڪي ڇڄ ڪارائٽو ۽ ڪنواريتن ڪي ٻُڪ ٻُڪٿو ۽ ڏاج ڏيٺو پوندو... وتائي ڳالهه ڪي اڌ ۾ ڪاٽي رڙ ڪئي ته هي شادي ٿي يا ڏچو. پرٺجي هڪ ۽ سيڙجن راڄ! پيلي ايڏو خفو مون ڪان ڪونه پڇندو.

(٢٩) ويهاري ماري ڇڏيائون پر ڏيڻ نه سنائون:

وتايو وات وٺيو ٿي ويو ته جنازو منهن پئجي ويس. پڇا ڪيائين ته ڪير مري ويو آهي؟ پتو پيس ته ڪا وڏي گهراڻي مائي فوت ٿي آهي. وري پڇيائين ته ڪنواري هئي يا پرٺيل؟ جواب مليس ته ڪنواري هئي.

ارمان ڪندي چيائين ته "عجيب ماڻهون آهن! ويهاري ويهاري ماري ٿا ڇڏين پر ڪنهن کي ڏيڻ نه ٿا سهن."

(٣٠) رخ جي ڳالهه نه پڇ:

هڪ ڀيري سندس پر واري ڳوٺ ۾ وڃڻ ٿيو. هڙيءَ وٽ هڪ همراه ڏنائين جو کهاڙي ڪلهي تي ڪنيو ڪنهن شڪار جي تاڙ ۾ جهنڊ ڪيو ويٺو هيو. ڪيس ڏسي کهاڙيءَ واري جوان هڪل ڪئي ته "وتايا ڳوٺ هونئين پيو وڃين، خير دلالي ڪري منهنجو نياپو به پهچاءِ ته پلو، نه ته موٽندي ڳپا ڪندو ساڻءِ. ڳوٺجي مهڙ ۾ نم واري گهر اڳيان ڊير تي هڪ ٻن چوٽين واري مائي ويٺي ڇيٽا ٽڪي. ڪيس سنيهو ڏئي ته سندس سيندو اوسئڙي ۾ آهي، سيگهه ۾ اچ" وتائي اڳيرو ٿي ڏٺو ته هائو پيلي. ساڳي اوراپن واري مائي ويٺي ڇيٽا ميڙي. ڪيس پيغام ڏنائين ته تو وارو همراه هڙيءَ ۾ تو لاءِ پيو تانگهي. عورت اچرج ۾ اچي چيو ته فقير پليو آهين. منهن جو نه آهي نه پهي. ۾ وري به پڪ ڪرڻ لاءِ پار پتا پڇائين. وتائي ٻڌايس ته "مٽي ته اچو پٽڪو، منهن تي ٻٽ ٻڌل، ٻت تي ڪاري صدري ۽ هٿ ۾ کهاڙي هيس."

عورت وراٽيو ته اهي پار به دل سان نٿا لڳن. وري ابهر ۾ پڇيائين ته پلا رخ کهڙو هيس؟ وتائي چيو ته "پڙدو ٿيئي رخ ڏاڍاو اگرو هيس. جي ويندينءَ ته ڪنڌا ڪٽي ڇڏيندوءِ."

○ ○ ○

وتايو

وتايو نيٺ سنڌي ڳوٺاڻو هيو. اچان به هيئن ڪٿي چئجي ته واهڻائي واٺيو هيو ۽ پوءِ مسلمان ٿيو هيو. پر اها ڄاڻ نه آهي ته ڪڏهن يا عمر جي ڪهڙي موڙ تي. سندس نالي کان علاوه باقي سندس جنم جي تاريخ، ڄمڻ جو هنڌ، ۽ گهراڻي بنسبت ماڻهن ۾ مختلف روايتون آهن. سڀ کان وڌيڪ مشهور هي ڳالهه آهي ته سندس وڏڙا ڪتري هوا ۽ مهراڻي لڳ هڪ ڳوٺ ۾ ٽِڙ جو ڏنڊو ڪندڙ هوا ۽ درياهه جي ليٽ سبب لڏي پلاڻي اچي اگهيماڻي ۾ ڪڪ اڏي وينا. ڪن جي راءِ مطابق وتايو تاجپور يا نصرپور جو وينل هيو. ڪجهه به هجي پر هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته آڳاٽي زماني سان تعلق آهيس ۽ گمان غالب آهي ته ١٢ صدي ڌاري ٿي گذريو آهي.

هڪ لحاظ کان سندس حسب نسب ڳولڻ يا سندس خانداني، شجره لاءِ تحقيق ڪرڻ بيڪار ڪوشش پڻ آهي. ماڻهوءَ کي پيءُ، ماءُ قوم ۽ وطن جي چونڊ تي دست رس ٿوروئي آهي. ڇاڪاڻ ته انهن رشتن جو تعلق ڄمر جي حادثه سان آهي ۽ نه ماڻهوءَ جي پنهنجي مرضيءَ سان . جي ڪنهن کي اهڙو اختيار حاصل هجي ها ته هو پنهنجي غريب ابي امڙ جي گود ۾ جنم ٿوروئي وٺي ها. هر هڪ آغا خان ۽ شاه ايران جهڙي ڏنگ جي وليعهد ٿي ڄمڻ لاءِ سنڀاءُ سٽي ها. ڄمڻ ۽ مرڻ ته هوئڻ به آهي قدرت ۽ قسمت جي ٺٺ وس. وچ واري پلڪ پهر جي جهٽ گهڙي آهي اسان واري موڙي ۽ پونجي! جنهن کي اسين زندگي به چئون. ڏسڻو هي آهي ته ان اڌاري ۽ مسواڙي مدت اندر اسان ڪهڙا تير هنيا ۽ ڪهڙا ٿاڙها ماريا؟ جياپي لاءِ مليل مهل ۽ موقعو اسان سڦلو به ڪيو يا ائين ئي پنگ گهوٽيندي رڳڙجي وياسين؟

وتايو عجيب ۽ خوش نصيب انسان ٿو ڏسجي. وڏي ڳالهه ته ايجا سوڌو حال حيات آهي. صدين کان جيئرو جاڳندو ۽ چڪر ڪاٽيندو ٿو رهي. پاڻ به کلندو ٿو رهي ۽ خلق کي به وتي کلائيندو. مٺا ماڻهن کي نياءُ ڏيندا آهن

۽ سندن مدعائون مستجاب ڪندا هوندا پر ڪنهن کي ڪلائيندو توروئي آهن؟ ڪلڻ ڪم آهيئي زندگيءَ سان. تعجب آهي تہ وتايو هن وقت تائين زنده رهيو ڪيئن آهي؟ خاص طور ان ملڪ ۾ ماڻهن ۾، جن جي پنهنجن سان بي رخي، سندن تاريخي روايت بڻجي چڪي آهي. وري قدرت جو اٽل قانون بہ تہ ويسارو آهي. موت هوندي تہ ڪا معنيٰ ئي نہ ٿو رکي. وڏي ڳالهہ تہ وتايو هڪ عام رواجي غريب ۽ مسڪين ماڻهو هيو جا آسامي سچي سگهي هئڻ ڪري، اسان وٽ ڪا حيثيت يا معنيٰ رکندڙ ئي نہ آهي. اسان وٽ غريب ۽ غربت کي ڪئنسر جاتي ڪائونس تارو ڪيو ويندو آهي. وري جو آئٿو نپتو يا لاوارث هجي تہ ان کي پاراتو جاتي گند جيان ٻهاري ٻاهر ڦٽو ڪيو ويندو آهي. پر مزو اهو جو حسب نسب، مان مرتبو ۽ ڌن دولت جي اٿهوند ۾ اٿاٽ هوندي بہ وتايو واحد انسان آهي جو دنيا جي تاريخ ۾ اوچي ڳاٽ ۽ ٺهڪڙا ڏيندي ڏنو ٿو وڃي. ڏٺو وڃي تہ دنيا اندر ذهني آزاديءَ جو صحيح علمبردار ۽ اوتار بہ وتايو آهي جنهن لاءِ آمريڪا جي "اسٽيچو آف لبرٽيءَ" جيان چپي چپي تي اهڃاڻ کڙا ڪيا وڃن تڏهن بہ شايد اسين سندس احسان لاهي نہ سگهون.

وتايو دنيا جي انهن عظيم هستين ۾ هڪ هيو جي انسان ذات لاءِ هادي مهدي ۽ استاد ٿي آيا ۽ جن آدمين کي اخلاص اخلاق ۽ انسانيت جي سکيا ۽ ساڃهہ ڏني ۽ جن ماڻهن کي پاڻ ۾ پريت ونڊڻ ۽ ڌرتيءَ جو ناتو نباهڻ جو سبق ڏنو. رابندرانات ٽئگور کان پڇيو ويو تہ تون الله کي ڪهڙي ڪارڻ معبود ڪري ٿو مڃين؟ ٽئگور وراڻيو تہ ان ڪري جو مون کي الله پاڪ ايتري آزادي بخشي آهي جو آءٌ سندسن وجود کان بہ انڪار ڪري ٿو سگهان ۽ اهڙي ۽ ايتري قدر ڇڙ واڳ ۽ بي پناه آزادي فقط الله جي ذات ئي ڏيئي سگهي ٿي. وتائي بہ آدميءَ کي انهن خوف ۽ خطرن کان ڇوٽڪارو ڏنو جي ڀوت پريت، مذهب، جي جنوني پوئلڳن، پنهنجي دڪانداري چمڪائڻ لاءِ ماڻهن کي ٿي ٻڌايا. دين ڌرم جي ڪريا ڪرم ۽ ريتيون رسمون ڪندڙن لاءِ اهڙي خدا جو تصور ڪرڻ ئي محال هيو جو ڪنهن کان حساب ڪتاب ئي نہ وٺي ۽ هر هڪ کي بنان ليکو ڪرڻ جي بخشي ڇڏي. گهڻن کي تہ رحمان رحيم جي معنيٰ جي ئي ڄاڻ نہ هئي. باقي ستار ۽ غفار تہ اڃان بہ وڏي ڳالهہ هئي. سندن تعصبي ۽ تنگ ذهن ۾ هي ڳالهہ ئي ٿي سمائي تہ جو "پاءُ" اگهائيندو

هجي اهو مڻ ڪيئن ۽ ڇو موٽائيندو؟

تاريخ ۾ ”ڊايو جنيس“ پهريون انسان هيو جنهن ماڻهوءَ جي پيدا ڪيل ”ڏر ڏهڪاءُ“ کي مٽايو. هن پنهنجي عملي زندگيءَ وسيلي ثابت ڪري ڏيکاريو ته انسان، جي ڌرتي ۽ آسمان جي طاقتن کان لاپرواه ٿي، الڳ ۽ ڇڙواڳ رهي، زندگي گهارڻ چاهي، ته هو ائين ڪري ٿي سگهيو. پر اهڙي آزاد جياپي لاءِ ڪيس ڪافي ڪجهه قربانيون ڏيڻ ضروري هيون. ڊايو جنيس هڪ فيلسوف هيو جو عيسوي صديءَ کان ٽي سو سال اڳ واري زماني ۾ ٿيو هيو. هن پنهنجي ذاتي رهائش هڪ ٺڪر جي پيگل ڪونر ۾ اختيار ڪئي ۽ اهو ڪونر هڪ گند جي ڍير تي پيل هوندو هيو. ان ماڳ کي ڊايو جنيس پنهنجي راڄڌاني سڏيندو هيو. سندس سنگت ساٿ شهر جي انهن ڪتن ۽ پلن سان هوندي هئي جي ڍير تي ٺڪر ڀڳي جي تلاش ۾ ايندا هوا يا وري شهر جا رولو ٻار جي ساٿس ڪچهريون ڪرڻ لاءِ آتا هوندا هئا. جڏهن سڪندر اعظم ساٽس ملاقات لاءِ اچي حاضر ٿيو ۽ سوال ڪيائين ته آءٌ اوهان لاءِ ڪهڙي خدمت ڪري ٿو سگهان؟ ڊايو جنيس چيو ته مهرباني ڪري منهنجي اڳيان ٽري وڃ. جيڪڏهن تنهنجو خيال آهي ته سج جي اوٽ بيهي تون مون کي اُس کان محروم ڪندي ته اها تنهنجي غلط فهمي آهي.

وتايو به ڊايو جنيس جيان سادو سودو ۽ فقير منش ماڻهو هيو. پر جي سندس لطيفن تي ٿي نظر ڪجي ته ڏسڻ ۾ ائين اچي ته ڪنهن به مهدي يا مسيح کان هر گز گهٽ نه هيو. هڪ ڀيري رستي تي بيهي ڪُهل گهوڙا شروع ڪيائين. ماڻهن چنگهه مٿي ڪئي ڏيکاريائين ته ڪنڌو لڳو اٿر. ڪنهن ماڻهوءَ چيڻيءَ سان ڪنڌو ڪڍي ڪيس فهمائش ڪئي ته درويش ڪجهه پاڪي هٿ ڪر. هڪ رواجي سنهڙي ڪنڌي لڳڻ تي ايتريون دانهون ۽ ڪوڪون! ڇو ٿو پاڻ تي هرويرو خلق ڪلائين؟ وتائي چيو ته اوهان کي آسمان واري جي عادتن جي ڪهڙي خبر؟ جي آءٌ ٿوري گهڻي ايذاءُ تي هاءِ گهوڙا نه ڪريان ته هو اهڙو پالو بڙچي ٻچي ڇڏيندو جنهن کان جان ڇڏائڻ ئي ناممڪن. پاڻ ڪلام پاڪ ۾ چاٽايو ڪونه اٿائين ته آءٌ ڪنهن کي سندس برداشت کان وڌيڪ تڪليف نه رسائيندو آهيان. پوءِ آءٌ صبر اختيار ڪري پاڻ لاءِ خطرو ڇو مول کڻان؟

وري جڏهن ياءُ چيس ته وتايا مون کي به مسلمان ڪر ته پيئي آخرت

۾ ته گڏ هجون ته رڙ ڪري چيائين ته پائي اهڙو پڪو ڪم متان ڪرين. مسلماني نالي ۾ آساني آهي پر آهي سڀ ڪان ڏکئي ۾ ڏکيو معاملو. ڪلمون پڙهي مسلمان ته اڪ چنبي ۾ ٿي ويندين، پر جي پوءِ روزا نمازون تهجدون عمرا حج ۽ زڪواتون ۽ قربانيون شروع ٿين ٿيون ته پائي تنهنجا هيٺي جهان چٽ ٿي ويندا. ۽ توکي پڇڻ لاءِ راهه نه ملندي.

بهتر ٿيندو ته هاڻ ان ضد ڪان ٽري وڃ. هان. باقي مرڻ وقت مونکي ڪن ۾ ڪلمون پڙهي ٻڌائجان ته آءُ آخرت ۾ تولاءِ شاهدي ڏيندس ته مرڻ وقت مسلمان ٿي مئو هيو. اها خبر فقط ڪن جزوي ماڻهن کي هوندي ته انسان جي دين ايمان جو سمورو دارومدار آهيئي آخرين گهڙيءَ تي. آدميءَ جي عبادت ۽ ذڪر فڪر آهيئي ان مقصد لاءِ ته جئن آخري گهڙيءَ ۾ ايمان تي ثابت قدم رهي.

هڪ دفعي واٽ ويندي ڪنهن کي واعظ ڪندي ٻڌائين ته الله پاڪ قادر مطلق آهي ۽ سڄو جهان سندس ڏوريءَ ۾ ٻڌل آهي ۽ انسان ويچاري کي اڪ چنبڻ جو به اختيار نه آهي. وتائي رڙ ڪري چيو ته هائو سائين حق جي ڳالهه پيا ڪريو. پر الله اهو اختيار ڪجهه منهنجي ماءُ حوالي به ڪري ڇڏيو آهي ته مرضي پويس ته ماني پچائي ۽ جي دل چويس ته پٽ رڌي. باقي رزق رسائڻ وارو ته بروبر پاڻ مالڪ آهي. وتائي ان انڌي ايمان جو منهن توڙ جواب ٿي ڏنو جنهن ۾ انسان قسمت تي پاڙي مٿي تي هيٺي هٿ ڌري ويهي رهي ته سندس هٿ وس ڪجهه آهيئي ڪونه. جي ائين هجي ها ته پوءِ هي حساب ڪتاب ڇا جو هيو ۽ پٺائي، واري "تتيءَ ٿڌيءَ ڪاهه ۽"ستا اٿي جاڳ" ڪو چرچو پوڳ ته نه هيو.

ساڳي ريت جڏهن ماءُ کي ماني لاءِ ايلاز ڪيائين ته امان بک لڳي اٿم ماني پچائي ڏئي. ماءُ چيس ته ابا ڪتان انگر ڪٽي آءُ ته آءُ انو ڳوهي ڍوڍو پچائي ڏيانءِ. وتايو رلي واپس مونيو ته امان باهه ڪٽي به ڪونه آهي. هاڻ وڃان تو دوزخ ڪان ٽانڊو ڪڻ. جهٽ گهڙي ڪان پوءِ ڪلندو گهر موٽي آيو ته امڙ جهنم ۾ باهه آهيئي ڪونه. هتي ته مون تي ماڻهو ڪلندر رهيا ته الله جو دوزخ ۽ باهه سان ڪهڙو واسطو؟ الله پاڪ ڪو نانوائي آهي يا ڀٽي وارو جو باهه جو ڪورا ٻاري وينو پيڙ مچائي. هتي ته هر ڪو ماڻهو پنهنجي اندر جو بغض حسد ۽ نفرت جي باهه ڪنيو اچي ان مچ ۾ سڙندو آهي. باقي الله پاڪ ته

ڪنهن لاءِ به تنور گرم ڪيو ڪونه ويٺو آهي.

هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ وتايو انهن عظيم انسانن ۾ هڪ آهي جن کي قدرت ڪنهن خاص مقصد جي پوئواريءَ لاءِ خلقيندي آهي. سوال آهي تہ وتايو ڇا ۽ ڪهڙي بلا هو؟ ان سوال جا جواب تہ سوين هزارين آهن. جواب بہ وري جيئرا جاڳندا آهن. يعني ماڻهو هو. وتايو اهو ماڻهو هو جنهن ۾ ماڻهپو ڏءُ تي هو. جنهن ۾ سچائي صفائي ۽ ساڃهہ هئي.

وڏي ڳالهہ تہ هو نہ پير مرشد هيو ۽ نہ هادي مهدي ۽ مسيح هيو. نہ وري ڪو غوث قطب ۽ قلندر هو. هو هڪ غريب مسڪين الله جو بندو هو. جنهن کي نہ هو ڪو ذات پات يا حسب نسب جو ورثو ۽ نہ مال املاڪ يا ڌن دولت جي پونجي. سڃي سکڻي هوندي بہ سدائين ڪلندو رهندو هيو. ڪلٺو بہ اهڙو جنهن تي مالڪ بہ جي ڪليو نہ هوندو تہ مرڪيو يا مشڪيو ضرور هوندو. خاص طور ٻڌهن وتائي انڌي کي گهرائي تصديق ٿي ڪرائي تہ مري ويل جانور ڳئون هئي يا ڳڌهہ.

وتايو دنيا جي اهڙن فيلسوف ۽ مفڪر انسانن ۾ هڪ هيو جن پنهنجي سموري عمر قدرت جي اسرار پروڙڻ ۽ سندس ڳجهارتن جي تحقيق ۾ سيڙائي، جئن انسانيت جي اڳتي هلي ذهني سڌار ۽ سنوار ٿي سگهي. اهي بزرگ ولي نہ هئا ۽ نہ ذاتي طور پنهنجي اوڙي پاڙي ۽ هم وطنين جي ڪا حاجِ پوري ڪندا رهيا. پر هو سموري ملڪ ۽ مخلوق لاءِ دعا جو در ضرور هوا. ڪين شخصي طور ڪي بہ مقصد ۽ مطلب نہ هوا ۽ ڪين پنهنجي حواسن تي پورو قبضو حاصل هيو. وتن سوالين ۽ سائلن جي پيهہ لڳل هوندي هئي ۽ دنيا جي ڏورانهن حصن جا ماڻهو اچي ڪائن سبق پرائيندا هوا.

انهن درويشن جي وڏي ۾ وڏي خوبي هئي جو هو توري تڪي ۽ ڏسي وائسي اکر واتان ڪيندا هوا ۽ ڪين حقيقت تي ڪک رکڻ يا ڳالهہ کي راز ۾ رکڻ جو علم ۽ آزمودو حاصل هيو. انهن الهڙ ماڻهن کان سچ لڪائڻ ضروري هيو جي رڇي راس نہ ٿيا هوا ۽ ايجان اڦر ڪنواٽ هوا. هوئڻ بہ ان زماني ۾ تمام ٿورڙا ماڻهو هوا جن کي علم سکڻ جي لوچ هئي يا لياقت هئي. شايد اهو ئي سبب هجي جو قديم زماني ۾ راز جي ڳالهين کي تصويرن ۽ علامتن ۾ لڪايو ٿي ويو تہ جئن اهي اسرار غلط ۽ اوڻتو ماڻهن جي هٿن ۾ اچي نہ سگهن. پراڻي زمانہ جا ويد شاستر ۽ گرنٿ بہ ڏنا ويندا تہ وقت جي انهن

آڪاٿين پنيان ڏاهپ جا نڪتا سمايل آهن. ساڳي ريت انجيل تورات يا ڪلام پاڪ ۾ پيغمبرن جا قصا بيان ڪيل آهن جئن عيسيٰ ۽ موسيٰ عليہ السلام جا. معلوم ائين ٿو ٿئي تہ سچ ڳالهائڻ جو قديمي دستور هي هيو تہ ڳالهہ ڪي رمز يا مام ۾ بيان ڪيو وڃي يا اشارن ۽ اهڃاڻن ۾، يا وري قصي ڪي عملي مثال طور پيش ڪيو وڃي. تاريخ شاهد آهي تہ اهڙي طريقي هنن پنهنجو مقصد بہ سڌ ڪيو ۽ سندن سيکاريل سبق ۽ ساک بہ صدين ڪان واتي ويٺي هلندي اچي ۽ اڄ بہ آهي.

جنم جنم جا ساٿي

ڀائي جندا رام

ننڍپڻ ۾ ٻڌو هيم ته ماڻهن ۾ ماڻهو اهو جنهن جو دماغ مرداڻو، دل عورت واري ۽ فطرت ٻاراڻي هجي. اهڙي ماڻهوءَ جي ڳولا ڪندي ڄمار گذري پر مڙني ڳڻن وارو ڀاڳوند مون کي ڪٿي به نظر نه آيو. ماڻهو ته دنيا ۾ گهڻي ئي ٽڪريا جن ۾ مردانگي ۽ مرداڻو حوصلو به هيو ۽ وٽن بقول ڀٽائي گهوٽ جي، ”منڊ ٻوڙيو مهراڻ“ جهڙي اٿاهه ڇاتي به هئي پر ٻار جهڙي معصوم ۽ چنچل طبع مون کي ڪنهن ۾ به ڏسڻ ۾ نه آئي. شايد وڏي ٿيڻ يا تجربي پراڻڻ سان ماڻهوءَ ۾ معصوميت وارو عنصر ختم ٿيندو ٿي رهيو! وري جڏهن اهڙي مائيءَ جي لال سان ملاقات ٿي ته اها به اوچتو ۽ اهڙي غلط ماڳ مڪان تي، جڏهن آءٌ پرديس ۾ پريشان حال ۽ ٿڪو ماندو هئڻ ڪري پنهنجي آپي ۾ ئي خير ڪين هيس.

دراصل آءٌ وڏي خواري ۽ رولڙي بعد بمبئيءَ کان جيپور پهتو هيس جتي اچڻ لاءِ نه مون کي ويزا مليل هئي ۽ نه وري مڪاني اختياريءَ وارن کان اهڙي اجازت ورتي هيم. دراصل منهنجو مول مقصد هيو اجمير وڃي خواجه جي چانئٺ چمڻ ۽ ان ڪارڻ ته آءٌ ڀارت آيل هيس. پوءِ ڪنهن چڱي مڙس صلاح ڏني ته ماٺ ميٺ ۾ جهاز جي اوٽ موٽ ٽڪيٽ وٺي جيپور هليو وڃي جتان اجمير لاريءَ وسيلي ڪلاڪ ٻن جو پنڌ هيو ۽ زيارت ڪري وري شام تائين جيپور کان اچي جهاز ۾ چڙهي بمبئي پهچ. ائين ئي ڪرڻو پيو. جهاز احمد آباد ۽ جوڌ پور کان ٿيندي رات ٽائي اچي جيپور پهتو. شهر ايئرپورٽ کان ١٠- ميل ڏور هئڻ ڪري رڪشائن ۾ ڌڪا ٿاٻا کائيندي اچي هوٽل گيٽ ۾ ٽپڙ رکيا. ڪنهن کي اطلاع ڏيڻ جي ويل ته ڪانه هئي پر تڏهن به جندي رام کي ٽيليفون ڪرڻ ضروري ڄاتم. جندي رام سان منهنجي اڳ ڪا ڄاڻ سڃاڻ يا شناسائي ڪانه هئي. سندس ائڊريس بمبئيءَ جي هڪ دوست

پائي ڏيا رام لکرائي هئي تہ مبادا جيپور ۾ کنهن چانئو سچائوءَ جي نوڙ پنجي وڃي يا پوليس جي پکڙ پچاڙ وقت کنهن ضمانت جي ضرورت پوي. پيغام فقط هي پهچائڻو هيو تہ درگاهہ جي حاضري پري موٽ تي اچي ساڻس ملاقات ڪندس ۽ جنهن بعد شام واري جهاز ۾ وري موٽي بمبئي وڃڻو هيو.

ٽيليفون تي هڪ چوڪريءَ ٻڌايو تہ دادا جن سٺل مٺا ۽ سڄاڳ ٿيڻ تي سياڻي کين سنيهو پهچايو ويندو. جهٽ نہ گذري تہ وري ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. هن پيري دادا پاڻ ڳالهائي رهيو هيو. شايد کيس ٻڌايو پچايو ويو هيو. ڏاڍي آءُ ڀڳت ڪيائين ۽ گهر اچي ٽڪڻ لاءِ دعوت ڏنائين. مون سندس ٿورا مڃيندي چاتايو تہ هاڻ خاصي اوير ٿي چڪي هئي ۽ آءٌ هوٽل جو بل بہ اڳواٽ ڀري، سمهڻ جي سانباهن ۾ هيس جئن سوير صبح جو اجمير وڃڻو هيم. باقي موٽ تي ساڻس ڪچهري ڪبي.

مون دل ئي دل اندر کيس آسيس ڏني جڏهن چيائين تہ ”سياڻي اجمير گڏجي هلنداسون چاڪاڻ تہ مون کي اتي ضروري وڃڻو آهي ۽ هوٽڻ بہ هڪ بجاءِ ٻہ هئڻ ڪري سفر سٺائو گذرندو.“ مون کي ڳالهائڻ واري جو آلاپ نهايت سريلو ۽ مٺڙو ٿي لڳو. هر جملي پٺيان سندس ٻاراڻو ٽهڪڙو بہ ٻڌڻ ۾ ٿي آيو جو اهڙو وڻندڙ هيو جو ٿڪاوٽ هوندي بہ منهنجي ٽيليفون رکڻ تي دل نہ ٿي آتري. ساڳئي وقت هڪ اڻواقف ماڻهوءَ سان اڻ ڏٺي ۽ بي حجاب حجت هلڻ بہ مناسب نہ هيو. بهرحال کيس بي وقتائتو تڪليف ڏيڻ جي معافي وٺندي مون ٽيليفون رکي ڇڏي ٿوڻي جو دل ڪانہ ٿي ڀائي.

مون ڪپڙا بدلائي اچا ڪٽ تي ليٽڻ جي مس ڪئي تہ دروازي ٻاهران ڪنهن جي دستڪ ڏيڻ جي آهٽ ٻڌڻ ۾ آئي. شايد ٻيرو چانهہ کڻي آيو هيو. دروازو کولڻ تي هڪ سوٽيل بوٽيل نوجوان کي ڏٺم جنهن نهايت تعاظيءَ سان پڇا ڪئي تہ ڦلاڻا اوهين آهيو؟ منهنجي ڪند ڌوڻڻ تي هڪدم پيرين پيٺي مليو. چيائين تہ تالو دولت اٿم ۽ پاڻي جيدي رام جو پٽ ٿيان. دادا پاڻ بہ اوهان سان ملڻ لاءِ آتيل آهن ۽ هيٺ اوهان جي انتظار ۾ آهن. ”اڙي سلطين متهجالا اوهين تہ ڏاڍا زوراور آهيو. دادا جن هن اوييلي ويلي هتي اچڻ جي تڪليف ڇا لاءِ ڪئي؟“ دولت ورائيو تہ ”سلطين مورن تہ دادا جن کي ڏاڍيون وينتيون ڪيون پر چيائين تہ اسان جو مهمان سنڌ مان هزارين ميل لتاڙي اسان جي آڳڻ اچي پهچي ۽ اسين رڳو چار وڳوں پيري سندس آڌر ڀاءُ بہ

نہ ڪريون تہ پوءِ اسان تي حيف آهي.“ ڊاڪٽر لهي هيٺ آياسون. ڏنم تہ سچ ۾ سامهون هيو، پر واهہ جو مهاندو هيو!

اهڙو تہ سڪ سان ياڪر پاتائين جو حالي تہ منهنجا تڪ سور ئي لحظي ۾ لهي ويا. مٺيا وارومڪڙو، وٽندڙ ۽ مرڪندڙ چهرو، سنيڪو کن سالن جو ڪرڙوڊ هوندي بہ اڃي مٿي وارو چوڪراڻ تي ڏنو. گهرو ڏوتل اڇا سادڙا ڪپڙا. سندس ڪنڌ وٺان وچولو ادڙيل ڏسي مون کي پٽائي وارا ڏس پتا دل تي تري آيا تہ ”ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو ۽ مٿو اگهاڙو.“ مون کي هن مشڪندڙ ۽ مرڪندڙ مکڙي سان ملي ايتري تہ بهاري آئي جا شايد ڪنهن ورهين جي وڇڙيل ساٿي کي ڏني ٿئي. مون کي تہ سندس ڪلڻ مزو تي ڏنو. ٺهڪڙا بہ اهڙا سريلا جو دل پيٺي ٽانگهي تہ شال ڪلندو رهي. آخر لڄ لاهي آءٌ بہ ساڻس ڪلڻ ۾ شامل ٿي ويس. پوءِ تہ هوٽل ۾ ويٺل ماڻهو اسان ٻنهي کي ائين گهوري ۽ چتائي ڏسي رهيا هئا ڄڻ تہ اسان جي ڪل ٽڙيل هئي ۽ ٿوري دير ۾ اسين لٽا لاهي نچڻ وارا هئاسون. زندگيءَ ۾ هي شايد پهريون يا ٻيو ڀيرو هو جو اهڙي زنده شخصيت سان ملاقات ٿي هئي. جنهن جي ڏسڻ شرط دل ۽ دماغ ڀرپور شاهدي ٿي ڏني تہ هي مٺيا وارو ماڻهو هيو ۽ ڌرتيءَ جي انهن پيارن ماڻهن ۾ هيو جن مٿان مالڪ جي مهر جو مينهن هر ويلي وسي رهيو هيو.

جيپور راجستان جي گاديءَ جو هنڌ ۽ ڀارت جو هڪ خوبصورت شهر آهي. شاهي قلعو توڙي اندروني شهر جون عمارتون ڳاڙهي رنگ جي پٿر جون ٺهيل آهن. شايد ان ڪارڻ ئي ڪيس Pink City يعني، گلابي شهر سڏيو ويندو آهي. هي شهر دنيا ڀر ۾ هيرن جواهرن ۽ ماڻڪ موتين جي جڙائي ڪان مشهور آهن. ڀارتي بتخانن جي مورتين جي گهڙائي بہ هتي ٿيندڙ آهي. اڄ ڪان اڍي صدر اڳ جڏهن مون هي ماڳ پسيو هيو تہ شهر قلعي جي ديوارين اندر هيو. هاڻ تہ ڀاڳ پڙايو اٿس ۽ شهر هر رخ ۾ پکڙجي ۽ ڦهلجي هوش ڪان نڪري چڪو آهي. منجهس سنڌي ڪافي تعداد ۾ رهندڙ آهن. سنڌين جون بہ ڪالونيون تہ خاص طور تي مشهور آهن. هڪ آدرش نگر ۽ ٻي بسنت بهار ڪالوني. اڪوٽي رياست هاڻ ڪري هتي جهنگلي جانورن جي جمهوريت قائم هئي ۽ کين شهريت جا حق حاصل هئا. صبح سوير منهنجي اک مورن جي پڪارن تي کلي. ڏٺم تہ پولڙن جو جوڙو ڪمري جي ڪڙڪيءَ تي ويٺي

منهنجي جائزي وٺڻ ۾ محور هيو. شايد هن سوچ ۾ تہ هيءَ جنس الاجي ڪٿان نازل ٿي هئي. منهنجي نماز پڙهڻ کين خاصي پريشانيءَ ۾ وجهي ڇڏيو تو ڏسجي. ڇاڪاڻ تہ ٻئي ڄڻا واري وٽيءَ تي اونڌا ٿي پنهنجي جنگهن وچان مون ڏانهن سوالي نگاهن سان نهاري رهيا هئا. رام آئي آءِ هوٽل ڇڏي ٻاهر ٿي نڪتس تہ هو اڃا سوڊو متو ٽيڪڻ واري مشق ۾ مشغول هئا.

لاري اسٽان هوٽل لڳ هيو ۽ ان ڪارڻ تہ هوٽل چندر گپت ۾ ترسيو هيم. لاريون بہ نيون نڪوريون ۽ جام تي ڏنيون. هر ويهارو منٽن بعد بسون روانيون ٿي ٿيون. ڀارت اندر ريل ۽ لارين وسيلي سفر جو بهترين انتظام ٿيل آهي. سندن ڀاڙا ڀتا بہ مناسب آهن ۽ وقت جي پابندي ۽ سلامتيءَ واري ڊرائيونگ ڪرڻ تي سختيءَ سان عمل ڪيو ٿو وڃي. جنهن لاغرضي ۽ لاپرواهيءَ سان اسان وٽ ماڻهن کي عام رستن تي چيڀاٽي ماريو ٿو وڃي يا حادثن ۾ انساني زندگيءَ جو زيان ڪيو ٿيو وڃي اهي وارتائون ڀارت ۾ شايد ڪي ورلي ٿينديون هجن. لاريءَ ۾ ويهڻ شرط مون جندي رام کان سوالن پڇڻ جا ڏوڙيا لائي ڏنا. ٻهريون تہ ڪجهہ وقت لاءِ ماٺ ۾ رهڻ ڪاڻ اشارو ڪيائين. شايد گرٻائي پڙهي رهيو هيو. پر پوءِ پاڻ کان واندو ٿي حال احوال اورڻ ۾ جنبي ويو. سندس زندگيءَ جو اٿپورو ۽ مختصر احوال جو مون کي سندس زباني معلوم ٿيو اهو سندس اکرن ۾ ئي بيان ڪرڻ بهتر ٿيندو.

"اڄ کان پورا چاليهہ سال اڳ منهنجو هڪ ويراڳي ساڌوءَ سان ملڻ ٿيو. آءُ هونئن بہ پيرن فقيرن ۾ وشواس رکندڙ اهيان. ويراڳيءَ ٻڌايو تہ جندا هاڻ تووٽان ڏن دولت موڪلائڻ واري آهي. ائين نہ ٿئي جو اها موڪلاڻي اوچتي ۽ امالڪ ٿئي ۽ تون سندس وڇوڙو سهي نہ سگهين ان ڪري هينئر تياري ڪر. پاڻ ۾ سچائيءَ سان گذر ڪرڻ جي عادت وجهہ. پر هڪ ڳالهہ ياد رکج تہ دولت وڃي تنهن جي اندر جي شانتيءَ ۾ واڌارو ايندو ۽ دل جي ڌڙڪڻ پرائڻ بجاءِ توکي ڏاڍي خوشي ٿيندي. مون ساڌوءَ جي چوڻ کي سچ ڄاڻي سچ سان نباه ڪرڻ تي سندرو ٻڌو. توٽي جو پروسو ڪرڻ اوکو هيو، ڇاڪاڻ تہ اسان وٽ روڪڙ کان سواءِ زمين ۽ جايون جڳهيون جام هيون جنهن ملڪيت جي اڪوئي ناس ٿيڻ جو ڪو امڪان ڪونہ هيو. چو تہ اسان ۾ ڪا بري عادت ڪانہ هئي. مون هڪدم سادگي اختيار ڪئي ۽ ٻين لاڳاپو رکندڙ کي بہ خبردار ڪيم. گهر ۾ ڪانڌي لاءِ جوئر ٻاجهريءَ جو ڍوڍو ۽ ڏڏ

سواءِ باقي سڀ ڪاچ ختم ڪري ڇڏيم. جسم تي پٽ پٽيهر ۽ بوسڪيءَ جي جاءِ تي ٿلهي جوڙيءَ جا ڪپڙا پائڻ لڳس، تان جو ٻچيءَ واري سوني زنجيري، سونا ٻٽڻ ۽ هٿ جون منڊيون ۽ واچون سڀ لاهي ڇڏيم. بڪ تي هيراڪ ٿيڻ لاءِ پوٽن پن ڏينهن وارا وڏا ورت رکڻ شروع ڪيم. هر هڪ ائين ٿي چاتو تہ آءٌ چريو ٿي پيو هيس پر دراصل اها منهنجي سڃاڻپ جي شروعات هئي. جڏهن مال متاع واري وهنوار کان پاسو ٿي ڪيم تہ تيئن مون ڪي اندر ۾ بي انت خوشي پيدا ٿيندي رهي.

جڏهن پن اڍائي سالن بعد ورهاڱو ٿيو تہ اسان سان ڇٽ گهٽ ٿي ويئي. انڌير بہ اهڙو جو بدبختي هر طرف کان غلبو ڪيو. لڪن جي مڏين جوڪاروبار ڇٽ ۽ لڪن جي اوڌر الڳ مري ويئي. جن وٽ ڏراوت رکيل هئي انهن بہ ننو اکر ورايو. شڪر جو اسان سڃائيءَ لاءِ اڳواٽ خاشي تياري ڪئي هئي، نہ تہ جڏهن اسان مٿان اوچتو آفتون اچي ڪڙڪيون هيون تہ اسان جا هنياءَ ڦاٽي پون ها يا وري اسين پاڳل خاني ۾ هجون ها. هر هڪ هندو هندستان لڏڻ جي تي ڪئي پر اسان لاءِ اباڻا ڪک ڇڏي لڏڻ ڏکيو هيو. مون وري بہ پير فقير پڇائڻ جي ڪئي. آخر هڪ ڏينهن سڀين واري بزرگ سائين بچل شاهہ وٽ لنگهي ويس جو لوڙهي ۾ رهندو هيو ۽ مست درويش هيو. ڳالهائيندو بہ ڳجهارتن ۾ هيو ۽ وري سمجهندو بہ پاڻ هيو. مون وڃي وٽن ٻاڏايو تہ فقير ڪو نياءُ ڏي پر اهڙو جو سمجهي سگهان. فقير پنهنجي ليکي ڳالهيون ڪندي اچي بحر ۾ پلٽيو. مون ڪي بہ ڳالهيون سمجهہ ۾ آيون. هڪ هيءَ تہ "ڪي چولو مٿائن ۽ ڪي ماڳ مٿائن." ماڳ مٿائڻ تہ پلو ڇاڪاڻ تہ داٿو پاٽي هڪ هنڌان بند ٿي هئي هنڌ تي وري ڪلي ٿو. ٻيو چيائين تہ "سسئيءَ ڪو پنهنجو ويڙهو خوشيءَ سان ٿورو ئي ڇڏيو هيو. ڪيس ڏونگر ڏورڻو ۽ سختيون سهڻيون هيون ۽ تهان پوءِ تيلاهين تہ سون ٿي پيئي. آءٌ ياڻپي ويس تہ فقير ڇا ٿي ٻوليو." آءٌ موٽي جيمس آباد آيس. ڏٺم تہ ڪوٺيءَ جو ڪڙو ۽ تالو پٽي پڳل هئا. اندر وڃي ڏٺم تہ هڪ ماٺهو جنگهہ جنگهہ تي چاڙهي کٽ تي آڪڙيو ويٺو هيو جو هونئن اسان جي ڪوٺيءَ اڳيان روز گهٽيءَ ۾ ويهي ٻاسڻ قلعي ڪندو هيو!

ڪائونس پڇاٽو ڪيم تہ، ابا ڪنهن جي اجازت سان اندر آيو آهين؟ چيائين تہ شيرو ٻير جي موڪل سان، جو هن جاءِ جو هاڻ مالڪ آهي.

سمجهي ويس تہ جڻ اڄ شينهن کلهي چڙهيل آهي ۽ ضرور کنهن پٺي ٽپي اٿس. آءٌ پٺيئن پير موٽي سڌو پرڳڙي صاحب وٽ دانهن کڻي ويس جو رڄ چڱو مڙس هئڻ کڏ تر جو وڏو زميندار بہ هيو. پرڳڙيءَ صاحب ڳالهہ ٻڌي هڪدم بہ ڪمدار مون ساڻ ڪري ڏنا. جن اوطاق تي اچي شيرو ٻير کي تڦا تقي ڪري سندس تڏو پٽايو. پوءِ ڇاٽي ويس تہ جڏهن هاڻ شيرو ٻير جهڙو قلعي گر ماڻهو بہ ببر شير جهڙي ڏيکاري تو ڏٺي تہ پڪ اسان جو هتان داڻو پاڻي بند ٿي رهيو آهي. جڏهن اسان لڏڻ جي ڪئي تہ اسان وٽ ڪاري پائي بہ روڪ ڪانہ بچي هئي. پيڻ ڪان پنج سئو روپيہ اڌارا وٺي ڪراڙو پيءُ ساڻ ڪري اچي جيپور پيڙا ٿياسون. جيپور اچڻ لاءِ بہ ان ساڳئي ساڌوءَ صلاح ڏني جنهن شروع ۾ مايا جي وجڻ لاءِ اڳڪٿي ڪئي هئي. هونئن بہ اسين ڳوناٽا هندو هئڻ ڪري ۽ مايا جي ٻاڙائيءَ سبب شهرن ۾ وڻج واپار ڪرڻ جو پاڻ ۾ پوتو نہ ٿي پانياسون. جيپور جهڙو نئڙو شهر اسان جي پيٽ گذران لاءِ ڪافي هيو. اسان جو گذرسفر ڪو مشڪل معاملو نہ هيو. هيٺي پاٿر سگهارا ۽ قوهہ جوانيءَ ۾ هئاسين، پيءُ بہ فقير منش انسان هيو. اسان جيپور ۾ اچي ان ڪارخاني ۾ نوڪري شروع ڪئي سون، جتي اسين اڄ مال جا مالڪ اهيون.

گهٽا سال پوءِ جڏهن اسان جو پاڳ وريو ۽ لڪشمي ٻائي اسان جو در لنگهي ليئو پائڻ آئي ۽ اسان ڏڙا ڏر جايون ۽ دڪان خريد ڪرڻ ۾ لڳي وياسون. ان سمي جو قصو آهي تہ هڪ پيري ڪارخاني جي سنگ بنياد رکڻ لاءِ اسان بابا سائينءَ کي وينتي ڪئي. بابي سائين موقعي تي تقرير ڪندي گرونانڪ ديو جي هڪ پوئٽڙي پڙهي جنهن جو سلوڪ جو ارٿ هي هيو تہ "جڏهن دنيا ۾ رهڻو آهي تہ ستيا سان ستيا وان ٿي رهو جئن ٻلي شير جي ڏک ڏٺي ۽ شير ببر شير جي." بابي سائين وري ان ٻاٽيءَ جي سمجهاڻي پنهنجي ڏني جا لائوڊ اسپيڪر تي خلق کي ٻڌائيندي چيائين تہ "اسين دراصل ڳوناٽيون ٻليون آهيون پرمايا اچڻ ڪري شينهن جي ڏيکار ٿيا ڏيون. اسين جيپور ۾ مزور ۽ نوڪر ٿي داخل ٿياسون ۽ هاڻ ڪارخانن جا مالڪ آهيون. پر ان ايشور جي ڪايا ۾ مايا جي ڇايا نہ آهي پر رڳو ڏٽيءَ جي ديا آهي."
هي حقيقت آهي تہ اسان جو گهر ۽ گهراڻو آدرشي آهي ۽ منجهس اهو ڪجهہ ثمر ۽ شانتي. جڏهن ڪو ماڻهو بابي کي چوندو هيو تہ پائي تنهنجو گهر تہ

سرڳ آهي ته بابو ڪنڌ ڌوڻي وراڻي ڏيندو هيو ته "نه ڀائي، هي ايشور جوڏيرو آهي جتي پاڻ ٿو رهي." ان ڪارڻ اسان وٽ اهو ڪجهه آهي جو سرڳ ۾، ميسر نه آهي."

اجمير آئي ٻئي ڇٽا لاريءَ کان لهي رڪشا ڀاڙي ڪري خواجه غريب نواز درگاهه جي رخ ڪيوسين. مون ڪي اجمير اهڙو ئي صاف سٿرو ٿي لڳو جو پنجاهه سال اڳ ڏٺو هيم، جڏهن گهران ڀڄي هندستان جي بنان ٽڪيٽ دورو شروع ڪيو هيم. آءٌ ڏهاڪو ڏينهن درگاهه تي ٽڪيل هيس ۽ لنگر تي گذارو ڪندو ٿي رهيس. اڄ جي ڀيٽ ۾ درگاهه تي ايترو هل بکيڙو ۽ خادمن جي مار ڌاڙ متل ڪانه هوندي هئي. البت سوالين جا سڏڙا ۽ قوالين جي ڌم لڳل هوندي هئي. درگاهه تي ڪافي ڀيڙ هئي ۽ مجاور مزار جي پڙ جو پلاند زيارتين جي مٿي تي رکي ڌنڌي ۾ واڌ ۽ دولت ۾ برڪت لاءِ دعا پڙهي رهيا هئا جو ڪين بر زبان ياد هئي. دعا جو متن به زيارتين جي دلي خواهشن مطابق هيو. چاڪاڻ ته منجهن گهڻائي هندن يا خالصن جي هئي ۽ مسلمان ته ڪو مون جيان ڪٿو ڊاٺو هيو. مجاورن جا به ڪنڪ هئا ۽ اڪثر هر شڪل تي ڏٺا. شايد هڪ ئي خاندان جا هئا. درگاه جي چائنٽ چمي مزار تي پڙ چاڙهي ۽ جڳ جهان لاءِ دعائون پني واپس شهر ڏانهن موٽ ڪاڏي سون. جيئن ته جندي رام ڪي هالائيءَ واري ٽڪاڻي وجي مٿو ٽيڪڻو هيو جو سنڌي هندن اجمير ۾ قائم ڪيو هيو. مون ڪيس خاطري ڏني ته ڀائي درگاهه هجي يا گروءَ جي دربار، ڳالهه مڙوئي ساڳي هئي. سنگت جو ساٿ به ضرور ڏيڻو اٿم.

ڏکهي بزار لتاڙي هالائيءَ واري ٽڪاڻي پهتاسون جتي ڪير تن جاري هيو. اٽڪل سئو ڏيڍ مرد ۽ عورتون ڪيرتن ۾ ۽ چار عورتون گرنٿ صاحب پڙهڻ ۾ مشغول هيون. گرُ صاحب سلڪ جي پوتين ۾ ويڙهيل صندلين تي رکيل هئا. آءٌ به نمسڪار ڪري ڪيرتن ۾ شامل ٿي ويس باقي جندو رام هرهڪ اڳيان مٿو ٽيڪڻ محو رهيو. ڀائي بابا گوبند داس سان خلاصي ملاقات ٿي، جنهن جي عمر هن وقت هو سئو ويهه سال چئي وڃي ٿي. جهور ڪراڙو ۽ ضعيف برابر هيو پر تڏهن به بنا سهاري گهمي ٿي سگهيو. البت ڪمر ڪجهه ڪبي ۽ ڪنن کان گهرو هيو، جنهن ڪري ساڻس چست آواز سان ڳالهائڻو ٿي پيو. ڀائيءَ کان پوءِ ڀڄن ڳايا ويا، جنهن بعد ڀوڳ وڌو ويو. آخر ۾ گرو مهاراج جي جئه سان ڪيرتن جي پڇاڻي آئي.

خواجه جي درگاهہ يا گروءَ جي دبار، مون هر هنڌ جندي رام کي هٿ جوڙيندي ۽ مٿو نيڪيندي ڏٺو. گرنٿ صاحب ڀاوا يا شيوڪا! هن ٻنا ڪنهن فرق جي هر هڪ اڳيان ڪنڌ تي جهڪايو. نمازي آءٌ ٻه هيس پر جنهن عجز نوڙت ۽ نماڻائيءَ سان سجدي ۾ نرڙ رڳڙڻ هن واٽي تي مون کي سيکاريو تنهن لاءِ آءٌ عمر ڀر تائين سندس احسانمند رهندس. بزرگ ۽ وڏڙا ته ٺهيو پر مون ڪيس ٻارڙن اڳيان ٻه هٿ جوڙي پرنام ڪندو ڏٺو. پيرين پوڻ جو رواج ۽ ريت اسان مسلمانن ۾ ٻه آهي پر پاڻ کان وڏڙن پيءُ، ماءُ يا استاد اڳيان. پر جندو رام کي مون سڌو سنئون گهمندي نه ڏٺو ۽ ڪنهن نه ڪنهن جي پيرن ڇهڻ ۾ مصروف هيو. جڏهن اجمير کان جيپور پهتاسون ته پنهنجي گهر وٺي هلڻ کان اڳ ۾ ڪارخاني تي آيو. فقط هن مقصد لاءِ ته "وڏي ڀاءُ جا چرن ڇهندو هلان" جو ته سوير اجمير اسهڻ ڪري اهڙي ڪارج کان محروم رهيو هيو.

آدرش نگر ۾ سندس شاهي گهر ۽ شاهاڻي گهر ڀاتي ڏسي مون کي ڏاڍي خوشي ٿي. دنيا جي آسودگيءَ کان الڳ هر هڪ ڀاتيءَ جي پيشانيءَ تي چمڪ ۽ چهرن تي مرڪ ڏٺم. سندن گهر ۾ جملي پنجيتاليهہ ڀاتي آهن جي سڀئي پاڻ ۾ کير کنڊ ۽ گڏ رهندڙ آهن. ڀاتين جو پاڻ ۾ ايڪو ۽ پريت مثالي آهي. جندي رام واري سادگي، سڀاجهڙائي ۽ مرڪ مون هر هڪ جي مکڙي ۾ ٻهڪندي ڏٺي. هر صبح جو نيڪ چئين ٻجي سمورو گهراڻو اٿي سنان پاڻي ڪري پوڄا پاٺ ۾ لڳي ويندو آهي. جندي رام جي پنهنجي زندگي ته سنتن ۽ ساڌن واري آهي. ڏنڌي توڙي سماجي خفن کان پاڻ کي آجو رکيو اٿس. چيائين ته سواءِ ڀڳوان جي نام جپڻ ۾، باقي ڪنهن ٻه ڪم ۾ ڪو سواد نه ٿو اچي. پوڄن ڏينهن ۾ فقط هڪ ويلو ۽ ان ۾ ٻه ڪيڇٽي ۽ ڏهي. باقي ڪلڻ جي عادت ۽ بندگي جي عياشي! اها آهي جندي مل جي جندگي.

29 آڪٽوبر 1982ع

علام آءِ. آءِ قاضي

علام قاضي صاحب جي بنيادي حيثيت روشن ضمير فلسفي، سچي دوست ۽ هڪ باڪمال استاد جي آهي، جنهن علم ادب جي پانڌيڙن کي سئين دڳ لاتو. اسلام جي ديني روايتن جي پس منظر ۾، سندن ذهني اوسر، مشرقي ڏاهپ ۽ مغربي علم ۽ ادب توڙي فلسفي ۽ فن جي ڄاڻ سڀان پختي نموني ٿي. زندگيءَ ڏانهن سندن رخ ڪشادگي ۽ آزاد خيالي تي ٻڌل هو. سندس ذهن جي عمارت، قرآني فڪر جي بنياد تي بيٺل هئي. علام قاضي صاحب کي، حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليہ وسلم جي شخصيت ۾ هڪ مثالي انسان نظر ٿي آيو.

پاڪستان جي قيام کان پوءِ، کين سنڌ يونيورسٽي جي پايو وجهندڙ وائيس چانسلر جي حيثيت سان ڪونيو ويو، جنهن عهدي تي پاڻ امتيازي شان سان ڪم ڪيائون. قاضي صاحب جي علم پرور شخصيت جي اثر هيٺ، اسلام جي ثقافتي روايتن جي پس منظر ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪافي همت افزائي ٿي ۽ علم جي مختلف شاخن ۾ هن عظيم اداري نهايت ناماريون، اهم ۽ عالمانہ شخصيتون پيدا ڪيون. وڏي ڳالهہ تہ "درويش-فلسفي" جي حيثيت سان سندس ذات، هزارن شاگردن جي زندگين ۾ تبديلي آندي، جي ڪنهن نہ ڪنهن طرح ساڻن لاڳاپي ۾ رهيا.

اهم موضوعن تي تقريرن جو سلسلو شروع ڪيائين جن کي ٻڌڻ لاءِ ملڪ جي ڪيترن شهرن جا ڪيترا عالم، دانشور ۽ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو ايندا هئا جنهن ڪري انهن ماڻهن بہ علمي تحقيق ۽ جديد معلومات کان فيض حاصل ڪيو جي هونءَ يونيورسٽيءَ جي علمي ماحول کان ٻاهر هئا. زندگيءَ جي مسئلي کي پروڙڻ ۽ حل ڪرڻ جي لاءِ، قاضي صاحب لاءِ ديني ۽ سائنسي علمن ۾ ڪو تضاد ڪونہ هو. سندن فهم موجب، مذهب جي اداري جي اوسر، ارتقائي عمل وسيلي ٿئي ٿي جنهن جي مڪمل ۽ آخري صورت

ءِ ا · جي

هن سڄي سرشتي ۾ پنهنجي مقا

قاضي صاحب، پنهنجي زندگي ۾ نفاست ۽

ڪي جاءِ ڏني. پاڻ شاگردن جا گهڻگهرا دوست هئا ۽ ڪين پنهنجي علم ۽ همدرديءَ جي جذبي بابت شعور ڏنائون.

علامه قاضي صاحب، انهن ڳڻن وارن ماڻهن مان هو جن کان آءٌ متاثر ٿيس. سندس جمالياتي ذوق نهايت اعليٰ پايه جو هو ۽ سندن فنون لطيفه جي ڄاڻ ايڏي ته گهري هئي جو جڏهن به پاڻ ڪنهن اهڙي موضوع بابت ڳالهائيندا هئا ته ٻڌندڙن کي حظ حاصل ٿيندو هو جنهن جو احساس، ڪنهن سهڻي خيال جي اظهار سان ٿيندو.

هيءَ ڳالهه سندن قدرت سان 'محبت' ۽ سڄي ڪائنات جي شان ۽ شوڪت لاءِ 'حيرت' جي جذبي بابت به چٽي سگهجي ٿي. ڪين، انسان جي فڪري صلاحيتن ۾ مڪمل اعتماد هو. ڪين اهو يقين هو ته هڪ نه هڪ ڏينهن، انسانيت پنهنجي ڪوشش سان سڄي ڪائنات لاءِ خوشي، صحت ۽ خوشحالي جي خواهش کي ممڪن بڻائيندي. مون وٽ سندن ڪتاب آهن ۽ تحريرون پڻ آهن جي ڏار ڏار موضوعن تي اختصار سان لکيل آهن. اهو ذخيرو، ڪنهن ميوزيم يا آڊيٽوريم کي ڏيڻو اٿم، جيڪو سندس نالي ۾ قائم ٿيندو. مان پاڻ چاهيان ٿو ته پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي اهو ڪم پورو ڪري وڃان. سڀئي عظيم انسان پنهنجي پويان مال ملڪيت ڪونه ڇڏي ويندا آهن. ساڳي طرح قاضي صاحب جو ورثو، فقط اهي خيال ويچار آهن جن کي سندن علم ۽ روحاني حاصلات به چئي سگهجي ٿو. هيءَ اها ملڪيت آهي جيڪا سڄي انسان ذات جي گڏيل ميراث آهي. مون ڪوبه اهڙ ماڻهو نه ڏٺو آهي جيڪو مون لاءِ ايڏو وڏو هجي. جيڏو 'ابو قاضي' هو. پاڻ، عقاب جي نظر رکندڙ دانا هئا. جنهن افلاطون جي وضع ڪيل اصطلاح موجب، آهستي آهستي پر سڄي دنيا کي جاچي ڏٺو.

الله تعاليٰ شال ڪين بهترين ۽ جهجهي فضل سان نوازي، جيڪو هو پنهنجي بهترين ٻانهن تي ڪندو آهي.

ڀائي ڪنور

راءِ ڏياچ گرنار جو هاڪارو حاڪم هو. سندس سخا جي ساک ملڪان ملڪ مشهور هئي. ڪنهن سمي، ٻيجل نالي هڪ چارڻ پنهنجو سرندو سينگاري ونس ڪهي آيو. چنگ چوري، تند تنواري، ساز جي آواز ۽ پنهنجي آلاپ سان راءُ ريجهاياڻين. راجا راضي ٿي چيو ته مڱتا "گهر جيڪي گهرڻو اٿيئي." سائل سڻي هنئين ته "جا مٿي تو مٿيا تنهن سر سوالي آهيان." راجا وراڻيو ته بس! گهري گهري به مٿو گهريئي. چڱا مڙس سڪٽي هڏ مون توکي ڇا هڙ حاصل ٿيندو؟ چڱو ڀلا ٻڌاءِ ته سر ڏڙ سودو ڏيانءِ يا ڏڙ سواءِ؟ سائل سر جي سودي تي اٽل رهيو. ڏياچ ڪنڌ نوايو ۽ مرڪندي هڪل ڪيائين، "ته وڍ سر تي سرهو." پوءِ بقول ڀٽائيءَ جي "تند ڪٽارو ڪنڌ ٽيئي پرتا پاڻ."

مون نه ٻيجل ڪي ڀڏو ۽ نه راءِ ڏياچ ڏٺو. پر مون هڪ اهڙو لکن جو رانجهو ضرور ڏٺو ۽ ڀڏو جو سريلو به رس پريو هيو، سخي به اهڙو جو ڏيئي نه ڀچاري ۽ ڀچاڙيءَ جو سر ڏيئي ان عيوض ابدي حيات ماڻيائين. اهڙو مائيءَ جو لال ۽ سنڌڙيءَ جو راءِ ڏياچ هو ڀائي ڪنور ڀڳت. ڀائي ڪنور، مير پور ماٿيلي تعلقي جي هڪ "واهڻ" "جروار" جو ڳوناٺو ۽ هڪ مسڪين ۽ فقير منش هٿ واڻيو هيو. سندس علمي لياقت ته پنجن سنڌي درجن ۽ هنڪي اکرن جي سڃاڻ تائين محدود هئي پر اندر جو سوجهرو الاهي هيس، سهڻو سيبتو، ڪپڙي لٽي ۾ سادڙو، ڳالهه ٻولهه ۾ سياجهڙو، نماڻو ۽ قربائتو. ٻڍا جوان ۽ ٻار ته ڇڏ پر اڌ اگهاڙي پينو فقير سان به ڳالهائيندو ته ٻيئي هٿ ٻڌي! ڄڻ هٿ جوڙي معافي وٺي رهيو هو. مون کي ياد نه آهي ته ڪنور، سواءِ ٻانهون ٻڌڻ جي ڪنهن سان به مخاطب ٿيو. معلوم ائين ٿيندو هو ڄڻ سندس ٻنهي ڪراين ۾ آزي ۽ عاجزيءَ جون هٿڪڙيون پيل هونديون هيون. جي عاجزي سندس عادت هئي ته راڳ سندس عبادت هئي. ننڍي لاڪر

ڳائڻ سان دلي لڳاءُ هيس جو وڌندي وڌ ويڙهي تي، سندس رڳ رڳ کي وکوڙي منجهس سمائجي ويو. ڳائڻ ذات آهي جنهن کي ڏاتر ڏئي، پوءِ کي ان کي پيٽ پوڄا جو وسيلو بڻائن، کي ان پاڪيزه سوغات کي جسماني خواهش ۽ نمائش سان ڳاڏڙ ڪري پنهنجي ڪاڪ ڪاري ڪن. ڀائي ڪنور "آلاپ" کي سچي سائينءَ جي سوکڙي ڄاڻي ڪيس ڀڳوان جي ڀڳتي لاءِ ارپڻ ڪري ڇڏيو. ڀڳت ۾ آئي پنهنجي آلاپ جي ابتدا "سائين جي ساراهه" سان ڪندو ۽ هميشه پوئين اسر ڪان شروع تي پره ڦٽيءَ تائين وڄندو ۽ نچندو رهندو هو. سر آساوري ۽ پرڀاتي سندس دلپسند سر هوا. اسر ويل اتي "الک اورڻ" جي لئه ۽ سواد جو پتو انهن کي بخوبي هوندو جن ڀنيرڪي جو اتي پنهنجو رام ريجهايو هوندو. مون جهڙن ڳڏهن کي کهڙي خبر خمار جي، جن پنهنجي عمر ۾ سچ کي آيرندي ئي ٻه چار دفعا مس ڏٺو هوندو.

ڀائي ڪنور جي ڀڳت ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جهڙي هوندي هئي. توڙي جو ان لاءِ اوجاڳو ۽ اوسيئڙو ڪيڏو پوندو هو. ڇاڪاڻ ته جڏهن هئو مئو ٿري، اڌ رات وهامي اسر ٿئي ته پوءِ ڪنور نڪري نروار ٿيندو. جسم تي جامون جلويدار پهريل، مٿي تي پڳڙي ۽ ڳچي ڳل بوڇڻ جو ڳارو ۽ پيرن ۾ گهنگهرو. ڇيم ڇيم ڪندي ايندڙ ڏسبو ته اهو ئي ڀيئي ٻانهون ٻڌل، ڪنڌ ڪياڙي نوڙت ۽ نيازيءَ ۾ جهڪيل، هر آئي وئي ۽ هر وڻل ۽ ٻيٺل کي نمسڪار ۽ پرنام ڪندي، ميڙ جي وچ ڏاري اچي پنهنجي جاءِ تي ويهندو. جوڙيل هٿ نوڙي هڪ ڪن تي ۽ ٻيو هٿ ٻڌندڙن جي سڌ ۾ سڌو ڪندي چپ چوريندو ته پهرين هڪل اها هوندي ته "شل ڪا ڀاڄهه پويئي."

●

پوءِ شروع ٿيندو ڪلام عارفاڻو يا فقيراڻو، ڪڏهن ڪبير يا فريد جو، ڪڏهن بيڪس ۽ بيدل پر عام طور تي "شاهه ڀٽائي." ڪنڊڙيءَ جي فقيرن يا گهڻو ڪري ڀٽائي گهوٽ جي ڪلام ڳائيندي ڪنور جي ڪيفيت ڏسڻ وتان هوندي هئي. آلاپ کي عروج ۽ اوج تي آڻي موج ۾ مست هاٿيءَ جيان پيو نچندو جهومندو ۽ رڙندو "مون کي تن ماروئڙن جي، تن سانگيئڙن، تن ڏوٿيئڙن جي- آءٌ ڪانگا، آءٌ ڪانگا ڪر ڳالهه مون کي تن پانديئڙن....."

ايپو اوساريندي سندس نماڻي نيڻن مون نير جاري ٿيندو. اکين جو آب چلڪندي ريلا ڏيئي پيو وهندو ۽ نچندي وڏ ڦڙي جيان پيو ٺمڪندو. آلاپ

جو اهو پتو نہ پوندو تہ گونج آهي يا گاج. ”ڪين وٺن، ڪين وٺن... ڪين وٺن تنهنجا ماڙيون ۽ بنگلا.. مصرح تي اچي سندس ڪنڌ ڏوڻ بہ لهر ۾ ايندي. ڪين وٺن.... سون ڪڙيون ڪنمال.. مون ڪي تن ماروئڙن جي....“ پهريون پاڻ اڪيلو تي رنو ۽ رڙيو پوء تہ ” ڪيئي وڏيرا روئندي ڏٺم راج ۾.“ ڪنور جو ڪمال اهو جو هر جيءَ ۾ جادو لائيندو ۽ محسوس ائين پيو ٿيندو تہ هر ٻڌندڙ جو اندر مالڪ اڳيان پيو ٻاڪاري تہ ڪڍ بندياڻي هن بند مون، آءُ ٻن ڏيان هن خاڪي ڪوٽ ۽ سندس سونهري ڪنگرن ڪي.“

ورهاڱي کان اڳ ”ڀڳت“ هندو سنڌي ثقافت جو اهم حصو ليکي ويندي هئي. هر ڳوٺ خواه شهر ۾ عام ڏڻن، ورسين يا خوشيءَ جي موقعن تي ”ڀڳت“ جو انتظام ڪيو ويندو. اڄ ڪلهہ جي قوالن جيان ڀڳتن جون ڪيئي ٽوليون هونديون هيون. ڀڳتين ۾ شهري ۽ ڳوٺاڻا هر قسم جا ماڻهو شريڪ ٿيندا هوا ۽ ماڻهن جي ميڙ جو دارومدار ڀڳتن جي ساک تي هوندو هو. ڪنور جي ڀڳت هڪ عوامي ميلي جي ڏيک ڏيندي هئي. ماڻهن جي پيهہ جو سبب ڪنور جي آلاپ علاوه سندس سخا هئي. جو ڪجهہ معاوضہ ملندو هيس، اهو ٽڏي تي غريبن ۽ فقيرن درميان ورهائي ڇڏيندو هيو ۽ ڪيس ڪافي ڪجهہ پلئہ پوندو هيو. هڙان تہ ڏيندو هو پر جي حاجتمند ۽ محتاجن جي حاج پوري ٿيل نہ ڏسندو هيو تہ ڀڳت دوران پنهنجي جهولي جهليندو هيو. پهرياڻ جو پاند هٿن ۾ ڦهلائي هوڪو ڏيندو تہ ”ڀائي ڏهہ هزاري جهولي آهي جو ڀريندو جس ڪندو تہ سچو سائين سندس ڀلو ڪندو.“ مون کي ياد نہ آهي تہ ڪڏهن سندس جهولي خالي ويئي. جهوليءَ واري رقم سفيدپوش محتاجن وچ ۾ ورهائي ويندي. ڪن کي نياڻيون اٽارٽيون هونديون هيون ۽ ڪين ڏاج ڏيوڻ جي پهچ نہ هئي، ڪن مٿان وري قرضن جا انبار چڙهيل هوا. ڪي وري ڦڏن ۾ ڦاٿل هوا جن جو حل سواء ناڻي جي نہ هو. رقمون اهڙي مخفي ۽ ڳجهہ ڳوه ۾ تقسيم ٿينديون جيئن لوڪ لڪا نہ پوي تہ سوالي ڪير هيو ۽ ڪيس ڇا مليو.

ڪنور جي سخا ڪنهن خاص فرد يا طبقي تائين محدود نہ هئي. محتاجن ۾ اڪثريت مسلمانن جي هوندي هئي. هندن ۾ پنڻ جي شونق ۽ شنل گهٽ هوندو هو. خيرات ۾ ڪنور ڪنهن جي منهن کي ڪڏهن نہ ڏٺو. جو آيو سو اگهيو. ڪيس فقط هي احساس هوندو هو تہ ڪو ماڻهو تڪليف

پر آهي ۽ سندس ڏک ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ سندس فرض ادائي هئي.

جڏهن ڪنور جي شاديءَ جي ٽٽ ڀڏي ويئي ته ٿن ڏينهن بعد هڪ شائق، ڪنور کي سندس ڪنوارلاءِ چار جوڙا ڪپڙن جا پرت پريل ۽ هڪ بوسڪيءَ جو ٿان ساڻ ڪري ڪيس نذراني طور ڏيئي ويو. ڀائي ڪنور ڪپڙن جي ڳنڍ وٺي گهر رکي ڇڏي. ساڳي ڏينهن شام ٽاڻي هڪ مسڪين مائي اچي سندس گهر جو ڪڙو ڪڙڪايو. چي ابا سڀاڻي عيد آهي ۽ مون کي ننڍ ٻچن جي آهي جن لاءِ نه اٽو لٽو نه ڪپڙو. آءٌ ٻيواهي رن زال ڪٿي در در وڃي هٿ ٽنگيان؟ ڀائي ڪنور اندر وڃي ڳنڍ کڻي اچي ٻڍڙي مائيءَ جي حوالي ڪئي. چي امڙ وٺ پنهنجي امانت مون صبح کان وٺي سانڍي. شڪر ٿيو مال اصلي مالڪن کي مليو. ڀائي ڪنور ڀلجي به ڪڏهن پاڻ تي سخاوت جو الزام مڙهجڻ نه ڏنو. چي ڏيڻ وارو تو ڏئي ۽ وچ ۾ آءٌ اچي خواه مخواه ڦاٿو آهيان. چني لکندڙ هڪڙو چني ونندڙ پيو پر سر نامون هميشه هوندو ” معرفت منهنجي ۽ ڦري ملي فلاڻي کي.“ ڏيئي نه پچارڻ جي ذات جا ڪنور کي حاصل هئي ان لاءِ ڪيئي روئندا ڏٺم. جمشيد مهتا جي سوانح حيات پڙهندي جڏهن سندس هي دعا پڙهيم ته ”اي جڳ جا ڏاتي مون کي ويساري جي ايتري توفيق عطا ڪر جو جڏهن به تنهنجي نالي تي ڪجهه ڏيان ته اهڙو عمل ڀلجي وڃان ۽ اهو ڪڏهن ياد نه رهيم ته مون ڪجهه الله ڪارڻ ڏنو.“ ته مون کي ڪنور ياد اچي ويو. ڪيترو نه خوش نصيب انسان هئو جو ڪيس اهڙي دعا جي لوڙئي نه هئي.

زندگي ۽ موت الله پاڪ جو خاص پورٽ فوليو آهي جنهن ۾ ڪنهن کي به ڀائيوار نه بڻايو اٿس. هان البت سندس دائره اختيار ڀيا به گهڻا ئي آهن. جهڙو شفا، انصاف ۽ سخا. جن جي نقش قدم تي انسان جيڪڏهن دز برابر به پيروي ڪري ٿو ته قدرت ڪيس نعمتن سان ايترو مالا مال ڪري ٿي جو سندس هيٺي هٿ طفيل هزارها حاجتمندن جي مشڪل ڪشائي ٿئي ٿي. دراصل پوءِ اهو انسان قدرت جي ڪاروبار جو هٿيو بڻجي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته دنيا ۾ ماڻهن جا جملي مسئلا ۽ معاملا انسانن ذريعي ئي ادا ٿين ٿا. قدرت جو اولين ۽ اٽر قانون هي آهي ته حيلي رزق ۽ بهاني موت. ”الله ڏنو“ نالو ضرور ٻڌندا ٿا اچون، پر هي ڪڏهن به نه سٽيو سون ته ڪو ”الله ماريو.“

جئن جئن وقت گذرندو رهيو ڀائي ڪنور جي وسيلي آلاپ جو پڙلاءِ،

سندس سنت ۽ سخي هئڻ جي ساک چوڏس چوڏار هڪ ڪستوريءَ جي خوشبوءِ جيان ڦهلندي رهي. پري پري جا ماڻهو سفر جا جاکوڙا ڪڍي ونس اچڻ لڳا. پوءِ ڪي سندس راڳ ٻڌڻ، ڪي آسيس ۽ آشيرواد وٺڻ ۽ ڪي فقط درشن پسڻ لاءِ. اسان جي ملڪ ۾ عام ماڻهن خاص طور غريب ۽ مسڪين عوام جي ڏکئي وقت پرگهور ۽ پرداخت لاءِ ڪي بہ اداره موجود نہ آهن. ان باعث اسان جي ديس جا اڪثر ماڻهو ڪنهن سهاري ايل ۽ آسري جي تلاش ۾ رهن ٿا. اسان وٽ ويچاري ماڻهوءَ جي بيڪسي ۽ بيوسيءَ جو عالم هي آهي جيڏرا ماڻهو "مئن" وٽ محض هن لاءِ حاضري ڀرين ٿا تہ جئن سندن روز مره جي ضرورتن جي پورت ٿئي ۽ سندن مشڪلاتون آسان ٿين. ڀائي ڪنور تہ جيئرو جاڳندو ديوتا هيو. سو ماڻهن ۾ سندس ميتا ۽ مقبوليت ۽ عقيدت ان قدر عام ٿي چڪي جو واٽين آخر ڪيس "اوتار" ڪري پوڄڻ شروع ڪيو.... جو سلسلو اڳتي هلي ڀائي ڪنور جي سر ڏيڻ جو ڪارڻ بڻيو.

ماه جولاءِ ١٩٣٩ع جي هڪ ڏينهن سکر جي اناج بزار ۾ هڪ مسلم نوجوان جو ڪنهن هندو دوڪاندار سان "تون ڇا تون ڇا" ڪندي تڪرار ٿي پيو. انهيءَ دور ۾ بدقسمتيءَ سان هندو مسلم ڇڪتاڻ چوٽ تي چڙهيل هئي، ساڪرو هندو تعصبي آگ ۽ فساد ڦهلائڻ جا ڪوڏيا هوا. مسلمان نوجوان کي اڪيلو ۽ بي هٿيار ڏسي چند بي خبر هندو دوڪاندارن نہ فقط سندس بي عزتي ڪئي، پر ڪيس مارڪٽ پڻ ڪئي.

اهو نوجوان پير پرچونڊي شريف جو نينگر هو، جو سکر شهر ۾ سودي لاءِ آيل هو. نوجوان واپس ڳوٺ ورندو ويو. ۽ پنيور کي باهہ لڳندي ويئي.

پرچونڊيءَ جي مريدن ۾ تاءُ اچڻ هڪ لازمي امر هيو، پر سکر جي ڪليڪٽر مسٽر ڪوناولا جي بروقت جوڳا قدم کڻڻ ڪري هندو مسلم فساد ٽري ويو. هندو پنچائت طرفان معافي ورتي ويئي ۽ اڻ وڻندڙ واقعو وقتي طور لئہ مٽي ڪيو ويو. پر پرچونڊيءَ جي ڪن شيدائن ۾ شورش بدستور رهي ۽ انتقام وٺڻ جو بهترين طريقو هي رٿيو ويو تہ جملي هندو جاتيءَ کي اهڙي ڀاري سزا ڏني وڃي جو عمر ڀر ياد رکن. ان فيصلي جو نزلو اچي ڪنور تي ڪريو ڇاڪاڻ تہ هو سنڌ جي هندن جو مقبول عام مهاتما ۽ مهاپرش هيو. هي هيو ڪنور جو قصور!

مولانا عبدالغفور سيتائي

عيسوي ارڙهن سئو ٽيتاليهن ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪري پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. هي سال سنڌ لاءِ ڀاڳ وارو هيو يا نڀاڳو؟ ڇٽي نہ ٿو سگهجي. پر هن حقيقت ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ سنڌ جو سڀاڳ وريو. ١٩٣٢ع جي خريف ۾ جڏهن سکر براج سر زمين سنڌ کي سيراب ڪرڻ شروع ڪيو. سٽيائيءَ جي سٽن واهن واري وهڪري سنڌ جي ويرانيءَ جي پياس ٻجهائي ۽ سندس سيني کي ريج ڏيئي سرسبز ڪري ڪيس سونهن بخشي. آخر پٽائي ڀلاري جي دعا قبول پيئي ۽ سنڌ مٿي سڪار ٿي، اهڙي جو واهواه.

سکر براج جي ڪاميابيءَ ڪيڏ وري ٻي خوشخبري بہ ترت نصيب ٿي. اها هئي موهن جي دڙي واري کوجنا، جا آثار قديمہ جي مايہ ناز ماهر راءِ بهادر بئنرجيءَ ڪئي. براج جي ڪوتائيءَ تہ سنڌ ۾ آسودگي ۽ خوشحاليءَ ڦهلائي پر موهن جي دڙي واري کوٽائيءَ سنڌ کي پنهنجي اڳوڻي سيبيتا جو وڃايل ورثو واپس ڏنو. جنهن سرمايہ سنڌ جي ساک پت کي دنيا جي نقشي تي نروار ڪيو. انڌو گهري الله کان هڪ اک، اسان کي ٻئي مليون. هڪ طرف سنڌوءَ جا تيج پياڪ اُسات کان آجا ٿي سڪيا ستابا ٿيا. ٻئي طرف سيبيتا جي سونهن ڪين سرتين سٽ ۾ اوچي ڳاٽ جي لائق ۽ قابل ڪيو. سنڌوءَ جي قديم تهذيب ايتري تہ آڳاٽي عجيب ۽ اچرج جهڙي هئي جو ڏيهہ پرڏيهہ کي ڏندين آڱريون هيون.

پنج ست سال پوءِ وري ٽيهر غلغلو ٿيو گرنار ۾، ۽ نئون نينهن نياپو آيو تہ سنڌ سونهاري بمبئيءَ کان الڳ ٿي پنهنجي پيرن تي بيٺي. پوءِ تہ سنڌ جا لايا سجايا ٿيا. آڻي باقي سندس وارا نيارا ٿي ويا. سنڌ ساريءَ ۾ بهاري آئي ۽ درد ونديءَ جو ديس وسي پيو. چوندا آهن تہ حسن واري کي نزاڪت ۽ پئسي واري کي ڏاهپ پاڻهرتو اچي پيش پوندي آهي. سنڌين کي پوءِ پنهنجي

ڇاڻ سڃاڻ ٿي. جنهن ساڃهه کين پنهنجي سماجي زندگيءَ جي نئين سر تعمير لاءِ حوصلو ڏنو. پوءِ ته سنڌي سنڌرو ٻڌي اڏاوت جي هر ڏس ۾ جنبي ويا. هر هڪ پنهنجي ميدان ۾ ڪڏي ڪاهي پيو. ڪيتي سر سيتي، واپاري جي ڏيتي ليتي، هنري ڪاريگري ۽ ثقافتي سرگرمين ۾ سنڌي اڳڀئي سگهڙ ۽ پڙ هئا. هاڻ وارو مليو هيو علم، ادب، تاريخ، تحقيق، سياست ۽ صحافت کي. معلوم ائين ٿي رهيو هيو ڄڻ سنڌ جي سينگار لاءِ وانگار ٿي رهي هئي.

اسان جي هاڻوڪي سنڌي ادب ۽ سنڌي صحافت جو بنياد به ان سياڳي دور جي عالمن، اديبن ۽ دانشورن وڌو، جن پنهنجي قلمي جنبش سان ٻوليءَ کي ڀڪائي ڀڳڻ ٻڌايو ۽ سنڌ جي تاريخي تهذيب کي سنڌس حقي وارثن سان روشناس ڪرايو. ان ڏس ۾ اسان جي انگريزي ۽ فارسي دان عالمن ۽ اديبن سان گڏ سنڌي خواندا علماءَ دين به واه جو پاڻ موکيو. جي ديني ۽ دنيوي علم جا بحر هئا ۽ منطق جاماهر. هن فهرست ۾ مولانا فتح محمد سيوهاڻي، مولانا دين محمد وفائي، مولوي محمد صادق کڏه وارو، مولوي احمد ملاح، مولوي عبدالڪريم چشتي، مولوي خير محمد نظاماڻي ۽ مولوي عبدالغفور سيتائيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

مرحوم سيتائيءَ جي ولادت ١٩٠٩ع ڏاري سيتا اسٽيشن لڳ ڳوٺ بچو واهڻ ۾ ٿي. ابتدائي تعليم پاٽ شريف ۾ حاصل ڪيائين. هي اهو زمانو هيو جڏهن ديني ٽوٽي درسي تعليم جو مرڪز مڪتب هئا، جتي تڏن تي ويهي ڏيائين جي روشنيءَ ۾ علم پراڻو پوندو هيو. تعجب هي آهي ته انهن مدرسن ۽ ملن، عالم ۽ فاضل ۽ علماءَ پيدا ڪيا ۽ اڄوڪا ڪاليج ۽ يونيورسٽيون سرڪار لاءِ جونيئر ۽ سينيئر ڪلارڪ ٽيون تيار ڪن! عربي ۽ فارسي تعليم کان پوءِ سيتائي دارلعلوم ديوبند وڃي ديني تحصيل ڪئي. واپس وطن ورڻ تي ڪراچيءَ جي مدرسي مظهر العلوم کڏه ۾ معلم ۽ هاسٽل جي انچارج جي حيثيت ۾ ملازمت اختيار ڪيائين. ڪجهه عرصي پڇاڻان ڪيس صحافت جي ميدان ۾ طبع آزمائي ڪرڻ جو موقعو مليو. پهريون حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي اخبار "اصلاح" ۽ پوءِ محمد ايوب کهڙو جي "سنڌ زميندار" اخبار جو مدير اعليٰ مقرر ٿيو.

"سنڌ زميندار" اخبار جي نسبت سان سنڌس خانبهادر کهڙه سان شناسائي ٿي جا اڳتي هلي دوستيءَ ۽ ڀائپيءَ ۾ تبديلي ٿي ۽ عمر ڀر تائين قائم

ٻيائي ڪنور

راءِ ڏياچ گرنار جو ھاڪارو حاڪم ھو. سندس سخا جي ساک ملڪان ملڪ مشھور ھئي. ڪنھن سمي، ٻيجل نالي ھڪ چارڻ پنھنجو سرندو سينگاري ونس ڪھي آيو. چنگ چوري، تند تنواري، ساز جي آواز ۾ پنھنجي آلاپ سان راءِ ريجھايائين. راجا راضي ٿي چيو تہ مڱڻا "گھر جيڪي گھرڻو اٿيئي." سائل سڻن ھنئين تہ "جا مٿي تو مٿيا تنھن سر سوالي آھيان." راجا وراڻيو تہ بس! گھري گھري بہ مٿو گھريئي. چڱا مڙس سڪٽي ھڏ مون توکي ڇا ھڙ حاصل ٿيندو؟ چڱو ڀلا ٻڌاءِ تہ سر ڏڙ سوڊو ڏيانءِ يا ڏڙ سواءِ؟ سائل سر جي سودي تي اٽل رھيو. ڏياچ ڪنڌ نوايو ۽ مرڪندي ھڪل ڪيائين، "تہ وڍ سر تي سرھو." پوءِ بقول ڀٽائيءَ جي "تند ڪتارو ڪنڌ نيئي پرتا پاڻ."

مون نہ ٻيجل کي ٻڌو ۽ نہ راءِ ڏياچ ڏٺو. پر مون ھڪ اھڙو لکن جو رانجھو ضرور ڏٺو ۽ ٻڌو جو سريلو بہ رس ڀريو ھيو، سخي بہ اھڙو جو ڏيئي نہ پڇاري ۽ پڇاڙيءَ جو سر ڏيئي ان عيوض ابدي حيات ماڻيائين. اھڙو مائيءَ جو لال ۽ سنڌڙيءَ جو راءِ ڏياچ ھو ٻيائي ڪنور ڀڳت. ٻيائي ڪنور، مير پور ماٿيلي تعلقي جي ھڪ "واھڻ" "جروار" جو ڳوٺاڻو ۽ ھڪ مسڪين ۽ فقير منش ھٽ واڻيو ھيو. سندس علمي لياقت تہ پنجن سنڌي درجن ۽ ھٽڪي اکرن جي سڃاڻ تائين محدود ھئي پر اندر جو سوجھرو الاھي ھيس، سھٽو سيبتو، ڪپڙي لٽي ۾ سادڙو، ڳالھ ٻولھ ۾ سٻاجھڙو، نماڻو ۽ قرباڻتو. ٻڍا جوان ۽ ٻار تہ ڇڏ پر اڌ اگھاڙي پينو فقير سان بہ ڳالھائيندو تہ ڀيئي ھٿ ٻڌي! ڄڻ ھٽ جوڙي معافي وٺي رھيو ھو. مون کي ياد نہ آھي تہ ڪنور، سواءِ ٻانھون ٻڌڻ جي ڪنھن سان بہ مخاطب ٿيو. معلوم ائين ٿيندو ھو ڄڻ سندس ٻنھي ڪراين ۾ آزي ۽ عاجزيءَ جون ھٿڪڙيون پيل ھونديون ھيون.

جي عاجزي سندس عادت ھئي تہ راڳ سندس عبادت ھئي. ننڍي لاڪر

ءَ ا ' جي

هن سڄي سرشتي ۾ پنهنجي مقا

قاضي صاحب، پنهنجي زندگي ۾ نفاست ۽

کي جاءِ ڏني. پاڻ شاگردن جا گهڻگهرا دوست هئا ۽ کين پنهنجي علم ۽ همدرديءَ جي جذبي بابت شعور ڏنائون.

علامہ قاضي صاحب، انهن ڳڻن وارن ماڻهن مان هو جن کان آءٌ متاثر تيس. سندس جمالياتي ذوق نهايت اعليٰ پايہ جو هو ۽ سندن فنون لطيفہ جي ڄاڻ ايڏي تہ گهري هئي جو جڏهن بہ پاڻ ڪنهن اهڙي موضوع بابت ڳالهائيندا هئا تہ ٻڌندڙن کي حظ حاصل ٿيندو هو جنهن جو احساس، ڪنهن سهڻي خيال جي اظهار سان ٿيندو.

هيءُ ڳالهہ سندن قدرت سان 'محبت' ۽ سڄي ڪائنات جي شان ۽ شوڪت لاءِ 'حيرت' جي جذبي بابت بہ چٽي سگهجي ٿي، کين، انسان جي فڪري صلاحيتن ۾ مڪمل اعتماد هو. کين اهو يقين هو تہ هڪ نہ هڪ ڏينهن، انسانيت پنهنجي ڪوشش سان سڄي ڪائنات لاءِ خوشي، صحت ۽ خوشحالي جي خواهش کي ممڪن بڻائيندي. مون وٽ سندن ڪتاب آهن ۽ تحريرون پڻ آهن جي ڏار ڏار موضوعن تي اختصار سان لکيل آهن. اهو ذخيرو، ڪنهن ميوزيم يا آڊيٽوريم کي ڏيڻو اٿم، جيڪو سندس نالي ۾ قائم ٿيندو. مان پاڻ چاهيان ٿو تہ پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي اهو ڪم پورو ڪري وڃان. سيئي عظيم انسان پنهنجي پويان مال ملڪيت ڪونہ ڇڏي ويندا آهن. ساڳي طرح قاضي صاحب جو ورثو، فقط اهي خيال ويچار آهن جن کي سندن علم ۽ روحاني حاصلات بہ چٽي سگهي ٿو.هيءَ اها ملڪيت آهي جيڪا سڄي انسان ذات جي گڏيل ميراث آهي. مون ڪوبہ اهڙ ماڻهو نہ ڏٺو آهي جيڪو مون لاءِ ايڏو وڏو هجي. جيڏو 'ابو قاضي' هو. پاڻ، عقاب جي نظر رکندڙ دانا هئا، جنهن افلاطون جي وضع ڪيل اصطلاح موجب، آهستي آهستي پر سڄي دنيا کي جاچي ڏٺو.

الله تعاليٰ شال کين بهترين ۽ جهجهي فضل سان نوازي، جيڪو هو پنهنجي بهترين ٻانهن تي ڪندو آهي.

رهي. زمانہ ڪيئي رنگ بدليا. خانبهادر جي زندگي هئي ڪوئيٽہ واري روڊ سان، رڳو لاهيون ۽ چاڙهيون. ڪڏهن تہ ڏس وزيراعظم تہ ڪڏهن وري جيل ۾ واڙيل. پر وڏي همت ۽ حشمت جو مالڪ هيو. جيل ۾ قيدي هوندي بہ ڏک ائين ڏيندو هيو جڻ جيل جو دورو ڪرڻ آيو آهي. سندس ڪيئي پروانہ ۽ پرستار هئا پر بيوفائي ڪنهن ورلي ڪيس. هيءَ بہ ڳالهہ آهي تہ سندس سنگتين تي سختيون ٿيون، زور بار آيا، پر هنن پنهنجي وفا تي داغ اچڻ نہ ڏنو. شايد اهو ئي سبب آهي جو سنڌ ۾ سياست جو بنياد سنگت تي آهي ۽ نہ اصولن تي.

١٩٥١ع ڌاري ڪراچيءَ ۾ نواءِ سنڌ نالي روزاني اخبار جاري ٿي، جنهن جو ايڊيٽر مولوي سيتائي صاحب هيو. اخبار جو باني تہ خانبهادر کهڙو هيو پر مالي امداد جي ذميواري خانبهادر وساڻ جي ڪلهن تي هئي. وساڻ مرحوم کهڙي صاحب جو دلي ۽ جگري دوست هيو ۽ انهن وفادارن مان هڪ هيو جن ياري "تروڙ" تائين نباهي. "نواءِ سنڌ" سندس زبان جي لحاظ کان هڪ بلند پايہ جي اخبار هئي. نواءِ سنڌ جي تحريرن ۾ سيتائي مرحوم پنهنجي سياسي بصيرت ۽ قلمي جوهر جو ڀرپور ۽ زوردار مظاهرو ڪيو. خاص طور سياسي آڪاڙن ۾ پنهنجي مخالفن کي چڱا ٽوٽا چپايائين. ١٩٦٢ع ۾ نواءِ سنڌ ڪراچيءَ کان حيدرآباد سنڌ منتقل ٿي ۽ ڪن لاچاري حالتن هيٺ ١٩٦٩ع ۾ بند ٿي ويئي.

منهنجي سيتائي صاحب سان جهوني نياز مندي هئي، توڙي جو صحافت جي ميدان ۾ ڀيئي هڪ ٻئي جا مخالف هئاسون. پنهي وچ ۾ اختلاف ضرور هئا پر اهو فرق ڦير "راءِ" جو هيو ۽ تہ "ذاتي يا اصولي." پنهي جا رستا الڳ هئا. سيتائي مرحوم نہ فقط سينئر هيو يا هڪ نامر ڪتبو ايڊيٽر هيو. پر هو سنڌي زبان تي چڱي ۽ پختي دسترس رکندڙ هيو. هڪ حيثيت ۾ منهنجو استاد پڻ آهير. [illegible]ثر منهنجي لکيل مضمونن ۽ ايڊيٽوريل جون چوڪون نشان ڪري ۽ غلطيون سڌاري مون ڏانهن اخبار رواني ڪندو هيو. منهنجي قلمي ارڏائين جي باوجود مون تي مهربان هوندو هيو.

نواءِ سنڌ جي بند [illegible] کان پوءِ سيتائي مرحوم اپاٽڪو ٿي پيو. سندس مايوسي ڪا سبب تہ نہ هئي. صحافت سندس پيشو يا شغل هيو پر زندگي بہ هئي. سندس سنگتي ساٿي ۽ دل گهريا دوست ڪجهہ گذر ڪري چڪا

هئا ۽ ڪي لاڏاڻي جي سانباهن ۾ هئا. ڏنائين ته ايندڙ دور بلڊ پريشر ۽ هل هنگامي وارو زمانو هيو، جنهن ۾ نه فقط ماڻهن جو پارو چوٽ چڙهيل هيو پر تاريخ خود ديوارين سان متو تڪرائي رهي هئي. وقت ۽ حالتون سندس ڏانو جون نه هيون. سياڻو ۽ سمجهو ماڻهو هيو. پنهنجو پڇاڙ نه ڏسي صحافت کي الوداع چئي ٽپڙ ويڙهي اچي اباڻو ڳوٺ وسايائين. جتي زندگيءَ جا آخري ايام پنهنجي ڳوٺ وارن ۽ عزيزن قريبن جي سارسنڀال ۽ خدمت ۾ صرف ڪيائين. جتي ڇهماهي ڪراچيءَ ۾ وارو ڦيرو ڪندو رهيو. وفات کان ٽي ڏينهن اڳ به ساڻس ملاقات ٿي. نهايت خوش خورم ۽ صحتمند ٿي ڏٺو. ٢۴ مئي رات جون ڪچهريون ڪري وڃي آرامي ٿيو. نماز ويل جڏهن گهر ڀاتين سنڀار ڪئي ته سيتائي صاحب وڃي چڪو هيو. ننڊ ۾ ابدي ننڊ حاصل ڪيس. هونئن به انسان جي ننڍڙي زندگيءَ جو اڌڪٽ خواب ڪيئن نه ننڊ ۾ پورو ٿو ٿئي!

○ ○ ○

وحده جي وڏيا، الا الله سين اورين،
هنيون حقيقت ڳڏيو، طريقت تورين،
معرفت جي ماڪ سين، ڏيساندر ڏورين،
سڪ نه ستا ڪڏهين، ويهي نه ووڙين،
ڪلهنئون ڪورين، عاشق، عبداللطيف چئي.

وحده هو لا شريڪ له، ٻڌءَ نه ٻوڙا،
ڪه تو ڪيئن نه سٺا، جي ڳهٽ اندر گهوڙا،
ڳاڙيندين ڳوڙها، جت شاهد ٿيندءِ سامهان.

سردار محمد ايوب خان کوٽائي

سنڌ ۾ سهڻا ۽ سيبتا ڪارڻيل گهڻي ئي تي گذريا آهن، ۽ اڄا بہ ڪي داڻا ڪٺا شايد ڪٿي حال حيات هجن، پر ڪو ناممڪنيو ڪٿي ڏسجي ۽ ٻڌجي ئي ڪونہ ٿو. ملڪ ۾ اهڙي اڇي نافت تي آهي جو اڄ ڪو سريلو گار ڏيڻ وارو بہ ڳوليو ئي نہ ٿو لڀي. اڳ اهي جهونا جوڳي هر جوءِ ۾ ڏٺا ويندا هئا. انهن ۾ گهڻا تہ "الله لوڪ" هئا. جن جي گارين لاءِ ماڻهو سڪندا رهندا هئا ۽ سعيو ڪري سيڙجي ٻڌڻ لاءِ وٽن ايندا هئا. ڪري "مجذوب" هئا جن گارين کي "دعائون" چاٽي سوالي پني وٺندا هئا. جيئن پير ڳوٺ وارو "آندو فقير". جنهن جي نياءُ ڏيڻ جو "اعلان ۽ بيان" ئي گارين وسيلي ٿيندو هيو. يا وري روهڙيءَ وارو "قاضي ملنگ بابا" جنهن جو آستانو سکر ۾ هيو. جتي هر شام جو حشام ماڻهن جا سندس گارين جي اوسڙي ۾ بيٺا رهندا هئا. جنهن سواليءَ کي قاضي بابا مخاطب تي مٿس گارين جو ڏوڙيو وسايو تہ پوءِ ان کي مبارڪون ملنديون هيون. اهو ماڻهو پاڻ کي ڀاڳ وارو چاٽي مڃائي ورهائيندو هيو تہ سندس من جي مراد پوري ٿي. "قاضي ملنگ" پهتل هيو الاجي نہ! پر سندس موت وقت ٺاهوڪي بارش جا وسڪارا ٿيا، توڻي جو آسمان ۾ ڪا لنڊي ڪڪري بہ ڪانہ هئي.

پر صحيح معنيٰ ۾ رسيلي گار ڏيندڙ هڪ اهڙو شخص هيو جنهن گار کي ڪڏهن بہ ڪاوڙ يا ڏڪار جي اظهار جو نہ پر هميشہ پيار ۽ پاپوءَ جو سنيهو بڻايو. اهو هيو سردار محمد ايوب خان ڪوٽائي. مرحوم تر جو وڏو معزز زميندار ۽ ڪوٽ سلطان جي پٺاڻن جو سردار هيو. نيڪ متقي ۽ پرهيز گار انسان هيو. سدائي وظيفي ۽ ذڪر الاهيءَ ۾ مشغول رهندو هيو. هزار داڻن جي تسبيح هردم هٿ ۾ سرڪندي رهندي هيس. صلح سانت جو ڪوڏيو ۽ اڀائي گهرن جو خثر گهرو هيو. ڪنهن بني بشر سان ڪڏهن ڪونہ ٿتايائين. نندا توڻي وڏا سڀ سندس احترام ۽ عزت ڪندا هئا. مڙني

خوبين جي مالڪ هئڻ ڪري "ڳارڙي" ڏيڻ سندس طبع جي وندر ۽ وروند هوندي هئي. ڏاڍي لانڊ ۽ شد مد سان گار کي اچاريندو هيو. سندس آلاپ به ڏاڍو مٺڙو هوندو هيو. سندس جهڙي سباجهڙي گار آءُ نه سنبران. پير سنيءَ ۾ ته اچا به سندس آواز ۾ "ٻيج ٻنيءَ" وارو تاثير هوندو هيو. ڪي شونقين ته سانگو ڪري واس وٺڻ لاءِ وٽس اچي ڪائونس گاريون گهري وٺندا هئا ۽ سردار صاحب به ڪين الله جي ڏني مان گهٽو ڪجهه عطا ڪندو هيو.

هڪ ڀيري سندس مربي فرزند ڪيس اچي دانهن ڏني ته فلاڻي ڪمدار کان "ويڙه" لاءِ ڪڪڙ گهريو هيم پر ڇٽ جي پٽ روکڙو جواب ڏنو. سردار صاحب هڪدم ان نالائق ڪمدار ڏانهن نياپو اماڻيو ته "مٿي ۾ مٽ هجيئي تڏهن به هتي اچي لاهه." ڪمدار، سنيهو سڻي ان مهل اچي اوطاق تي سهڙيو جڏهن سردار صاحب جاءِ نماز تي ويهي سومهڻيءَ جي نماز نيتي رهيو هيو. ڪمدار کي در تيندو ڏسي، ڪن تي آندل هٿ هيٺ لاهي، سردار صاحب اڌ جي آڌر ڀاءُ طور ڪمدار کي ويهارو ڪن سرائتيون سٺايون، چيو ته ويهه، صبر ڪر. چار رڪعتون فرض پڙهي وٺان ته پوءِ تنهنجي لاڪ ٿو لاهيان. فرض پورو ڪري ساڳي سر ۾ ڪيس پنجاهي ڪن ڀيون رباعيون پڌائي وري سنتون پڙهڻ ۾ جنبي ويو. جيسين "وتر" جو وارو آيو ته ڪمدار جي سٽ پيڙهين ۾ اهڙو ڪو ڀاڻي باقي نه بچيو جنهن کي سردار صاحب پنهنجي صلواتن سان نوازيو نه هجي!

مزو ته تڏهن ٿيو جڏهن سردار صاحب ڪوٽ سلطان ۾ پنهنجي جاءِ جوڙائڻ جي ڪئي. اوساريءَ لاءِ شڪارپور جي ڪاريگرن کي ڪانڌي آندو ويو. هر روز صبح سويل سردار صاحب اڏاوت جي نظرداري به ڪندو رهيو ۽ اوستن توڙي مزدورن کي پنهنجي دستوري "ٻولا چاريءَ" سان ٻهرور به ڪندو رهيو. اوستا ۽ مزدور حيران هئا ته سندن اهڙو ٿڪائتي آڌر ڀاءُ ڪهڙي شعور ڪارڻ ٿي رهيو هيو. آخر پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪري هڪ ڏينهن سڀئي ڪاريگر گڏجي سردار صاحب وٽ آيا. اچي ڪيس عرض ڪيائون ته "سائين اسين هتي ڏهاڙي ڪمائڻ آيا آهيون ۽ نه ماءُ پيءُ پٽائڻ. اوستن تجويز پيش ڪئي ته سائين هاڻي هفتو ڪٽيو جي ٻنهي انسان کي مزدوري "پائلي" گهٽ ڏيو پر اسان کي گاريون نه ڏيو. اوستن کي سردار صاحب جي سخت قناعت پسند طبع جي ڄاڻ هئي ۽ سردار پاڻ به ڏاڍو خوش ٿيو. ڇاڪاڻ ته پائلي

انهن ڏينهن ۾ وڏي ڳالهه هئي. خاص طور جڏهن ڪاريگرن جو روز سوا رپيو ۽ مزدورن جي ڏهاڙي ٻارنهن آنا هئي.

ٺاهه جي ٻئي ڏينهن تي سردار صاحب عادت انوسار وچي جاءِ واردات تي ته بيٺو پر ڪيس مزو نه آيو. اندر ۾ آنڌ مانڌ ۽ لڇ پڇ لڳل هئي. گار سردار صاحب جي سيني ڪان اپري سندس گلي ۾ ڪتڪتائي ڪري رهي هئي. سردار صاحب اڌما ڪائي گارين ڪي نڙگهٽ ڪان ڏڪا ڏيئي واپس ورائي تي چڙيو. اها اندروني چڪتاڻ سوا پهر ڏينهن تائين جاري رهي. جڏهن سردار صاحب ڏٺو ته پائلي واري بچت ڪيس ڏاڍي مهانگي تي پيئي ۽ هاڻ وڌيڪ وقت صبر ڪرڻ سندس وت ۽ وس ڪان ٻاهر هيو. هڪدم رڙ ڪري اوستن ڪي مخاطب ٿيو. چي، اڙي اوستو! منهنجي ڳالهه ٻڌو. ڪالهه وارو عهدنامون ڪاٽا، هاڻ پائلي مزدوري مون ڪان زياده وٺو پر گاريون اوهان جي پيءُ ڪي ٻه ٻڌٽيون پونديون. پوءِ ته سردار صاحب جي اندر ۾ جي صبح ڪان دود دکي رهيا هئا سي پڙڪو ڪائي ڇيپون ڪيندا رهيا، ڇڻ ڪو ٻرنڊڙ جبل ڦاٽو هيو جنهن جا آلا چؤطرف ڦهلجي رهيا هئا!

ائين ٻه نه هيو ته ڪو سردار صاحب جون گاريون ڪي ڪچيون ڦڪيون هونديون هيون، بلڪل نه، سراپا سگهڙن وارو لوڪ ادب هيو. گارين جي آلاپ ۾ لوڪ موسيقي الڳ سمايل هوندي هئي. وزن ۽ بحر جي تار تي جڏهن گار جهونگار ٻڌجي اڀرندي هئي ته لئه جي موج ۽ مستي ئي پنهنجي قسم جي هوندي هئي.

هونئن ٻه سردار صاحب جي لڳاتار گارين جو جوڙجڪ اهڙي ميل ميلاپ وارو هوندو هيو ڇڻ گاريون پاڻ ۾ ڪونئر سان ڳنڍيل هونديون هيون ۽ يڪساهيءَ ۾ ائين پٽجي پونديون هيون، جيئن ڪوهه جي نار واري مالهه ۾ جڪڙيل لوٽيون هڪ ٻئي ڪيڍ وهڪ ۾ هجن. وري گارين جي چونڊ ۽ ڏن ٻه خاصي رسيلي هوندي هيس. جڏهن ٻه ريڊيو تي طالب پالاري وارو مورو ٻڌبو هيو ته ماڻهن ڪي گمان غالب ٿيندو هيو ته سردار صاحب جي گارين جو ڪنسٽ وچي رهيو هيو. هونئن ٻه سردار صاحب اڀري يا تڪڙي گار ڪڏهن ٻه نه آلاپيندو هيو. هميشه ڌيرج ۽ ميناج سان ۽ تڏي سيني چنگ چورڻيندو هيو.

هڪ پيري شڪارپور ڊويزن جي پرائمري ماسترن ڪوٽ سلطان ۾

هڪ عاليشان تعليمي ڪانفرنس سڏائڻ جو پروگرام رٿيو. شايد هن ڪري جو آغا غلام النبي خان ڪوٽائي سنڌ جو وزير تعليم هيو. ڪانفرنس لاءِ زبردست سانباها ڪيا ويا. شاهي پنڊال لڳايا ويا. ٻه اڍائي هزار ماستر اچي ڪوٽ سلطان سهڙيا. رونشي ڪوڏي خلق ان ڪان الڳ اچي جمع ٿي. ماسترن کي ٿي ڪٿي ڪٿي جو ڪانفرنس جي صدارت لاءِ سردار صاحب کي وٺي آيا. ڪيس صدارت واري ميز پٺيان بخملي ڪرسيءَ تي ويهاري مائڪرو فون سان گڏ ڪاٺ جو هٿوڙو به حوالي ڪيائونس ته جيئن جلسي جي ڪارروائي کي ڪنٽرول ڪندو رهي. ڪانفرنس شروع ٿي. ماسترن اسٽيج تي اچي پڙهائيءَ جي جديد طريقن تي ليڪچر ٿي ڏنا. ٻين ماسترن سوال ٿي پڇيا جن جا جواب تعليم کاتي جي صاحبلوڪن بليڪ بورڊ تي چاڪ سان لکي ٿي سمجهايا.

ائين ڪندي هڪ غريب ڳوٺاڻو ماستر جيئن سوال ڪرڻ لاءِ اٿي اڳيرو ٿ[illegible] ته سٿڻ جي پاڇي ۾ پير وچڙڻ ڪري تاهڙجي اونڌو ٿي ڪريو. بس م[illegible] ستر جو ڪرڻ ۽ سردار صاحب جو اٿڻ. هوئن به ڪيس ماٺ ۾ ويٺي [illegible] صي مدت ٿي [illegible]ڻي هئي جا هڪ غير معمولي ڳالهه هئي. پوءِ اٿي بيهي ما[illegible]ڪ[illegible] [illegible] ـٽ ۾ ڪٽي سردار صاحب پنهنجا "ٽاهو" لاهي ڏنا. هڪ هٿ ۾ ا[illegible] [illegible]ءِ ٻيو مٺ پڪوڙيل هٿ، هيٺ ڪريل ماستر رخ ۾، ائين ڌوم ۾ اُ[illegible] [illegible]ي [illegible]ٽي تي هلايو ڄڻ جلال چانڊئي چيڙيون تي وچايون. چي "حرامي ٿر يا[illegible] ن سان ڪٿا ڪم ڪري اهڙي چيلهه ڇپي تي ويٺي اٿيئي جو هاڻ بيهي به نه [illegible]و سگهين؟.

سنڌ ۾ اهاپهرين ۽ آخري تعليمي ڪانفرنس هئي جا سردار صاحب جي [illegible] صدارت ٺهڪڻ تي پايه تڪميل کي پهتي.

سيد جمال الدين بخاري

نندپڻ ۾ سگهڙن کان هڪ ڏاڍي سريلي ڳجهارت ٻڌي هيم ته ”ان تي چڙهي مرون چڙيائون، ايئن نه چيائون ته پکيئڙي.“ پروليءَ جو پاهو ٽن اکرن ۾ سمايل هو جن جي ڳولا ڪري ڳجهارت ڀڃڻي هئي، هڪ ان ٻيو مرون ۽ ٽيون پکي. ان هيو ”مهري“ جنهن جنس کي اڄ ڪلهه ڳاڙهي دال چئون ۽ مهري. سواري وارو ٻلو اٺ به سڏجي. مرون هيو واڳو ۽ ”واڳون“ وهٽ جي واڳ جو جمع پڻ آهي. واڳون چڙي ڏيڻ محاوره کان مراد آهي وهٽ کي ڀاڄ لاءِ ڇيڪ چڙي ڏيڻ. پکي هيو آڙي. جڏهن ڀائرن پنهونءَ کي اٺ تي پلاٽي ڪيچ پهچڻ جي ڪئي ته سسئي تي ڏيرن کي ڏوراپو ڏئي ۽ ارمان ڪري ته ”مهريءَ چڙهي واڳون چڙيائون، ائين ته چيائن، ته آءٌ ڙي.“

اسان سان به ڪامريڊ بخاري هوبهو ساڳئي جٺ ڪئي جا تعدي ڏيرن سسئيءَ سان ڪئي هئي. ڪامريڊ اسان جو مربي ۽ بزرگ دوست هيو. ڪي گهڙيون پاڻ ۾ گڏ گهاريون هيون سون اهو حق ته اسان ضرور لهڻو جو ويندي ”وات ٽڪاٽي“ ته ڪري ها، ته، ٻيلي آءٌ ”هلڻ هارڪو“ آهيان. هي برابر آهي ته اسين مانجهاندي جي ماڳ واري ساٿيهه جي سفر ۾ ساڻس ساٿ نه ڏيئي سگهون ها. ڪو ٻئي جي قبر ۾ ٻيلهه توروئي پوندو. پر گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته ضرور ڪريون ها جو ساڻس ڳراٽڙي پائي موڪلائي ڪريون ها. من نه من ڪلهي ڪانڌي ٿيون ها. يار جو ديدار ڪيون ها. آخر ڪو آٿت ته اسان کي ٿئي ها ته يارڙي سان توڙ نباهي سون.

پر ڪامريڊ بخاري اصل کان ئي پنهنجي مرضيءَ وارو هيو. هن ٻيري ته خير، مٿس ڪا ميار نه هئي. موت ڪنهن کي ايتري مهلت ڪٿي ٿو ڏئي جو سفر جي سنبت ڪري! سنگت کي سنهيو ڏيڻ لاءِ ته فرصت ڪپي. جي، اجل

ڪيس اهڙي رعايت جي آچ بہ ڪري ها تہ ”بيشڪ سيني سان موڪلائي توڪلائي وٺ تہ پوءِ تا پنڌ پئون.“ تڏهن بہ آئون نہ ٿو سمجهان تہ ڪامريڊ ڪو رتيءَ جي رهاڻ ڪارڻ ڪنهن جي ڪاڻ ڪڍي ها. هونئن بہ هن يار جو ڍڳ ئي جڳ کان الڳ هوندو هيو. لوڪ لهوارو وڃي يا اوڀارو، هي پنهنجي تات ۾ پورو رهندو هيو. پنهنجي اصول ۽ ارادي تي اٽل ۽ اڏول رهڻ تہ ثابت قدمي هئي. پر هرو ڀرو ڪنهن ڳالهہ تي ڳت ڏيئي بڻنش ڪري بيهي رهڻ ڪا حڪمت عملي تہ نہ هئي. نہ فقط ڪامريڊ بخاري پر ان زماني جي هر انقلابي ۾ هيءَ علامت اڪثر ڏٺي ويئي تہ هو پنهنجي هوڏ کان هيٺ هرگز نہ لهي توڙي جو زمين اٿلي پوي.

سيد جمال الدين بخاري سال اٺويهہ سئو جي مارچ مهيني ڌاري پارٽي گجرات جي مشهور شهر احمد آباد ۾ جنم ورتو. سندس گهراڻي جو تعلق اچ شريف جي بخاري ساداتن سان هيو پر پوءِ زماني جي گردش ۾ اچي سندس وڏڙن گجرات جو رخ رکيو، جتي احمد آباد جي ”سيد واڙي“ پاڙي ۾ گهرڙا اڏي پنهنجي گذر سفر ۾ جنبي ويا. ابتدائي تعليم اباڻي شهر جي مدرسي ۾ حاصل ڪيائين. وڏي پڙهائيءَ لاءِ سندس والدين ڪيس علي ڳڙهہ موڪليو. ١٩١٩ع جي لڳ ڀڳ اڌو ڳابرو گريجوئيٽ ٿي ڪامريڊ واپس وطن وريو.

هي اهو زمانو هيو جڏهن پهرين مهاڀاري لڙائيءَ واري تباهي ۽ بربادي ڌرتيءَ جي وڏي حصي تي ڦهليل هئي. هڪ طرف ويڙهہ ڪيڏندڙ ڪيڏاري مال غنيمت جي ٻٽئي تي پاڻ ۾ ڏند ڪرٽي رهيا هئا ۽ ٻئي طرف اپاهڪي انسانيت زخمن ۾ چڪنا چور ٿي چيچلائي رهي هئي. مند فڪري ۽ مايوسيءَ جي اهڙي ملڪ گير ماحول ۾ دنيا وارن جون نظرون هڪ ئي رخ ۾ ڪتل هيون جو هيو سرخ انقلاب. جو پنهنجي سازو سامان ”ڏاٽي ۽ هٿوڙي“ سميت آڪٽوبر ١٩١٧ع ڌاري روس ۾ اچي سهڙيو هيو.

انقلاب جو زلزلو تہ روس ۾ آيو پر ٿرٿلي ديس پرديس ٿي ويو. ويهين صديءَ ۾ هي واحد واقعو هيو، جنهن ڪارڻ نہ فقط ملڪان ملڪ مانداڻ مچي ويو پر عام ماڻهوءَ جي سياسي ۽ سماجي سوچ ۾ خاصي اٿل پٿل هيٺ آئي. اشتراڪي نظريو هڪ نئين فئشن ۽ انوکي سوداءَ جيان هر ذهن ۾ اپرندو

اسرندو رهيو. گهڻا تہ اهڙا بہ جذباتي ۽ جوشيلا جوان هوا جن انقلابي نعري کي اکيون ٻوٽي پنهنجو ايمان بڻايو. ڪامريڊ بخاري بہ انهن عاشقن ۾ هڪ هيو. هونئن بہ عشق ۽ محبت ۾ عقل يا دليل جو واسطو ڪهڙو؟ ڪامريڊ ٿيڻ بعد تصديق ڪرڻ لاءِ ان پلي پار جي زيارت جو قصد ڪيائين جي سرخ سيلاب ۾ اڳيئي سيراب ٿي چڪا هئا. ان ارادي خاطر احمد آباد جا وڻ ڇڏي اچي صوبي سرحد ۾ وارد ٿيو، جتي هڪ تجارتي قافلہ سان همراه ٿي بلخ بخارا جي سفر تي اسهيو. اٺ ڏه مهينا سمرقند ۽ تاشقند جا تيرٿ ڪيا پيٽڻ بعد واپس وطن ورڻ جي ڪيائين. سرحد پار ڪندي پڪڙجي پيو. نتيجي ۾ سوا بہ سال سانده سرڪار جو مهمان ٿي رهيو. هيءَ سندس پهرين جيل ياترا هئي.

سنڌ ۾ بخاري پهرين ڀيري فيبروري ۱۹۲۰ع ۾ آيو. جڏهن مولانا شوڪت علي ساڻ گڏجي خلافت ڪانفرنس لاڙڪاڻي ۾ شرڪت ڪيائين. سال کن کان پوءِ وري ڪراچيءَ ۾ اچي روزاني اخبار الوحيد جي عملي ۾ شامل ٿيو. ۱۹۲۱ع ۾ هڪ هفتيوار اخبار "آزادي" نالي سان جاري ڪيائين. ۱۹۲۹ع ۾ هڪ ٻي اخبار "چنگاري" شروع ڪيائين. ۱۹۳۰ع تائين جماعت سازيءَ سلسلي ۾ هندستان جي مختلف شهرن ۾ پارٽيءَ جي هدايتن پٽاندر خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. ۱۹۴۰ع ۾ "ڪسان سڀا" جا هڪ هارين ۽ ڪڙمين جي تحريڪ هئي، ان جو صدر چونڊيو ويو ۽ هتي جي مهمانيءَ طور ڪيس بہ سال جيل سزا پڻ ڀوڳڻي پيئي.

سنڌ ۾ مزدور ۽ هاري تحريڪ جو آغاز ۱۹۳۰ع ڌاري "هاري ايسوسيئيشن" جي قيام سان ٿيو. هن جماعت جو باني تہ سنڌ جو سخي صوفي منش جمشيد مهتا، ۽ تحريڪ جا اڪثر روح روان ڪامريڊ عبدالقادر ۽ قادر بخش نظاماڻيءَ جهڙا انقلابي نوجوان هئا. هن لاڏڻ ۾ ڀانت ڀانت جا ٻيا مسافر بہ سوار هئا. نتيجي ۾ هيءَ جماعت ترت ئي ڇڙوڇڙ ٿي وري "مزدور ڪسان" جي نئين جامي ۾ ڀيهر نروار ٿي. هن ٻيڙيءَ جا ناکوا ۽ سڪاڻي تہ سڀ سبيتا هوا پر ڏڪ جو سونهون هيو ئي ڪونہ. ۱۹۲۹ع ۾ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي ڀيانڪ اهڃاڻن ۽ خاص طور جرمنيءَ جي روس تي چڙهائيءَ دنيا جي سياسي حلقن کي وڏي مونجهاري ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو.

سنڌ جا نوجوان سياسي اڳواڻ هڪ ابهرا بيا اتامرا. واقعن جي تيز وهڪري ۽ صحيح صورتحال کان بي خبريءَ ۾ ڏڙا ڏڙ غلط فيصلا ڪندا رهيا. نيٺ هند جي مرڪزي ڪميونسٽ هيڊ ڪوارٽر طرفان سنڌ جي پارٽيءَ جي نئين سر تنظيم لاءِ ۱۹۴۳ع ڌاري هڪ برک اڳواڻ کي ڪراچي روانو ڪيو ۽ بو. جو ڪامريڊ بخاري هيو.

ڪامريڊ بخاريءَ جي اڳواڻيءَ ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ مزدورن ۾ پورهيتن ۾ خاص مقبوليت حاصل ڪئي. ننڍي پيماني تي هوندڻ به ڪراچيءَ ۾ ڪئي، ليبر ۽ ٽريڊ يونين ڪم ڪندڙ هيون، جنهن ڏس ۾ نارائنداس بيچر، قاضي مجتبيٰ، ڪامريڊ گرديال، خطيب ۽ ڪامريڊ غفور جي ڪافي جاکوڙ ڪيل هئي. ڪامريڊ بخاريءَ جي آمد بعد ٽريڊ يونين جو دائرو سرڪاري نوڪرين واري عملي تائين وسيع ڪيو ويو جنهن ۾ پاڪ پي ڊبليو ڊي يونين سر فهرست هئي. ۱۹۴۳ع ۾ ڪامريڊ بخاريءَ جو مزدورن جي سالياني ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ احمد آباد وڃڻ ٿيو جتي مارچ مهيني ۾ سندس ڪامريڊ شانتيءَ سان شادي ٿي. ڪامريڊ شانتيءَ جي ڪراچيءَ ۾ اچڻ کان پوءِ پورهيت عورتن جي تنظيم کي پڻ هٿي ملي. هن دور جو برک پارٽي اڳواڻن ۾ سوڀو گيانچنداڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، پوهو مل، وديارٿي ۽ ڪامريڊ شانتيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن. ۱۹۴۶ع فيبروريءَ ۾ رايل انڊين نيويءَ واري بغاوت جي حمايت ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي سڏ تي عيدگاهہ ميدان ۾ پبلڪ جلسو ڪيو ويو، جنهن ۾ منو لک کن ماڻهن شرڪت ڪئي.

ملڪي ورهاڱي جي موڙ تي مزدورن جي اسٽرائيڪ ۽ مطا... ۽ وڳوڙ کي انتظامي راهه ۾ رڪاوٽ ڄاڻي سنڌ حڪومت ڪميونسٽ پارٽيءَ خلاف سخت قدم کڻڻ جو فيصلو ڪيو. اپريل ۱۹۴۸ع ۾ ڪامريڊ بخاريءَ کي سندس ڏهاڪو کن ساٿين سميت جيل اماڻيو ويو. پارٽيءَ جي ڪارروائين تي مڪمل بندش وجهي سندس مرڪزي آفيس ۽ دفتر سيل مهر ڪيا ويا. ڪامريڊ شانتيءَ جا هن وقت ٻن ٻچڙن جي ماءُ ٿي چڪي هئي. پنهنجا پونگڙا ساڻ کڻي دربدر ٿيندي رهي. سندس وس وارن کي درخواست هيءَ هئي ته ڪيس به پنهنجي ور ساڻ گڏ جيل ۾ باندي رکيو وڃي. ڏسٽا وائشا ماڻهو بخاريءَ جي نالي ۾ چندا چيرا ڪري موڙي ڦٻائيندا رهيا. ٻن سالن جي لڳاتار سزا ڪاٽڻ

ڪان پوءِ قاضي فضل الله جي سفارش ۽ ذمون کڻڻ تي بخاريءَ کي ڪراچي قيد ڪان آزاد ڪري لاڙڪاڻي اماڻيو ويو.

سال اٺيتاليهه ڪان چوراسيءَ تائين لاڙڪاڻي واري ڇٽيهه سال مدت ڪامريڊ بخاريءَ لاءِ هڪ قسم جي لاچار ۽ بيوسيءَ واري زندگي هئي. جنهن ڪنهن پلي ۽ شرطي وهٽ کي ڊڪ ۾ واڙي ڪيس گهاٽي ۾ وهايو وڃي. وڏيرڪي ملڪ ۽ ماحول ۾ هي انسان دوست دانشور اوپرو ۽ اپاٽڪو ائين ڏک ڏيندو هيو ڄڻ هڪ گهمندڙ ڦرندڙ لاش هيو. جياپي جون گهرڙيون گهارڻ پنهنجي اهل عيال جي پرورش ۽ پاڻ کي مشغول رکڻ لاءِ هر پليٽفارم تي بار ڊوئيندو رهيو جنهن مسواڙي سياست سان سندس ذهن ۽ ضمير جو ڪو واسطو ڪونه هيو.

ڪامريڊ بخاري عالمي شهرت رکندڙ انقلابي اڳواڻ هيو. جنهن پنهنجي سموري جوانيءَ جو سرمايو سماجي جدوجهد ۾ سيڙائيو. سندس بغاوت هئي انهن سان جن مزدورن ۽ پورهيت عوام جي قسمت سان راند تي ڪيڏي، ان راهه ۾ پاڻ پتوڙيندي ڪيس ڪافي قربانيون ڏيڻيون پيون. هن ڪان وڌيڪ سندس قربانين جو پيو ڪهڙو ثبوت تي سگهي ٿو. جو ١٩٢٠ع ڪان ١٩٤٨ع واري درمياني ٢٨ سال عرصي ۾ ارڙهن سال جيل جون سزائون ڪاٽيندو رهيو. آخر سندس ڏوهه ڪهڙو هيو؟

سنڌ سان سندس انتهائي الفت ۽ والهانه محبت هئي. هڪ پيري پريس ڪلب ۾ تقرير ڪندي چيائين ته ”آءُ جڏهن سنڌ ڪان ٻاهر ڪٿي به هوندو آهيان ته ائين سمجهندو آهيان ته ڄڻ وطن ڪان جلاوطن ڪيو ويو آهيان.“ وڏيرن لاءِ البت ڪيس هيءَ شڪايت ضرور هئي ته هي عجيب قسم جا ڌنار آهن جي پنهنجي ڌڻ کي بکيو رکي پنهنجا پيٽ ڀريندا ٿا رهن. سنڌي هارين لاءِ سندس راءِ هئي ته هو تڏهن ڪان ننڊ ۾ ستل آهن. جڏهن ڪان زراعت ايجاد ٿي هئي. پين لفظن ۾ ته ٻارنهن هزار لاٻارا گذري چڪا آهن پر هي سدورو اجا ڪونگهرن ۾ آهي. شايد مٿس ياري بوجهه ستيل آهي يا وري سندس وجود کي ڄورون چهٽيل هن. جنهن ڪارڻ هو سجاڳ ٿيڻ ڪان لاچار آهي.

١٧ ڊسمبر سومر ڏينهن اٽڪل ٻنپهرن ڌاري ڳالهائيندي ٻولهائيندي دم

ڏنائين. ڪيس پٽي ڏينهن ١٨ ڊسمبر ڏهين بجي صبح جو قائم شاهه بخاري مقام ۾ دفن ڪرڻ لاءِ نيو ويو. جنازي نماز بہ سندس قوم قبيلي جي قبلہ سيد غلام حسين شاهه بخاري پڙهائي. سندس ٻنيان ڇڏيل اولاد اٺ پٽ هڪ نياڻي آهي ۽ املاڪ هڪ ننڍڙي پرنٽنگ پريس ۽ پڪسري جڳهہ آهي جا وقف الاولاد آهي.

جمال الدين بخاري ڏاڍو وڏو ماڻهو هيو. ايڏو قدآور ماڻهو جنهن جي ماپ ڳرائين ۾ ڪرڻ ناممڪن. هونہ پاور ۾ رهيو ۽ نہ رتبي يا مرتبي ڪي سندس پروگرام ۾ ڪو دخل هيو. هو اڪيلو ماڻهو هيو جنهن ڪي ويراني ۾ ان ڏاڍ خلاف ڀاڪاريندو ڏٺو ويو، جنهن ظلم ستم ڪيٽي ويس وڳا اوڙهي نوان نقاب ۽ برقعا مٿائي پنهنجو جهنڊو ٽي ڦڙڪايو. سندس آواز ۾ سوز بہ هيو ۽ گداز بہ هيو. شايد منجهس انسان ذات جي صدين واري چيخ پڪار جي گونج سمايل هئي.

امير محمد خان

نواب آف ڪالا باغ

نوٽ: "زندگيءَ جي سفر ۾ ڪجهه اهڙن ماڻهن سان به ملاقات ٿي جي غير معمولي شخصيت جا مالڪ هئا. اهي ماڻهو معصوم هئا يا ملائڪ هئا يا خوني ڏاڙيل هئا؟ چئي نه ٿو سگهي. سندن اعمال نامون هاڻ ته آهي الله وٽ ۽ نه مون وٽ. گهڻ ۾ گهٽ مٺن نه مون کي ڪا همياٿي بخشي ۽ نه ڪڏهن منهنجي ڪا ٻلي ماري. البت مون کي منجهن ڪي ڳڻ ڪي ڳالهيون ضرور ڏسڻ ۾ آيون. جي پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ پيش ٿيون ڪجن."

امير محمد خان ون يونٽ جي زماني ۾ مغربي پاڪستان جو گورنر هيو. شايد هي پهريون گورنر هيو جو وڏيرڪي لاڏي مان پرتي ڪيل هيو. نه ته هن کان اڳ اهو تاج تخت هميشه رٽائرڊ ٿيل ڪامورن ۽ فوجي عملدارن مٿان مڙهيو ويندو هيو، جن کي راڄ ڪرڻ يا راڄنيتيءَ جي خبر چار خير ڪا هوندي هئي. امير محمد خان آدي ٻٺيادي زميندار ۽ ڪالا باغ جو موروثي نواب هيو. نه فقط حڪومت هلائڻ جو ڍنگ ايندو هيس پر حاڪماڻو لٺ ۽ دٻدٻو به واهه جو رکي ڄاڻندو هيو. وري سوني تي سهاڳو جو قد قامت ۽ شڪل صورت به قدرت رعب تاب واري ڏني هيس. جو سندس آڏو آئي چڱ چڱيرن جا ڏڍر ڍرا ٿي ويندا هئا. سندس دور حڪومت ۾ سرڪاري عملدارن جو ته هوئڻ به ساهه سدائين مٺ ۾ هوندو هيو. ڇاڪاڻ ته هڪ ته باخبر حاڪم هيو ۽ ٻيو وري خبر چار وارا ذريعا سرڪاري نه پر پنهنجا خابرو رکيل هيس. سندس حشمت ۽ هئبت جو عالم اهو هيو جو اڪثر ڪيس هلاڪو، چنگيز ۽ حجاج جي خونخوار تاريخي نالن سان ڀيٽ ڏني ويندي هئي.

سندس قهري ڪارروائين جي قصن ڪهاڻين جو تعلق ان قبائلي دشمنيءَ سان هيو جا سندس قبيلي ۽ نيازي قبيلي وچ ۾ پيڙهين کان هلندي ٿي آئي.

جنهن تباهيءَ ۾ هنهي خاندانن جا ڪيئي جوڌا جوان هلاڪ ٿي چڪا هئا. نيازي قوم هڪ سرڪش ۽ سر ڦريل پٺاڻ قوم آهي. سندن خونريزيءَ کان پنهنجي پٽ جي جان بچائڻ خاطر، ماڻس امير محمد خان کي تعليم بهاني انگلينڊ اماڻي ڇڏيو. جڏهن نواب صاحب تحصيل ڪري واپس وطن موٽيو ته اڪيلي سر نيازي قوم کي ٽوٽا ڇپائي سندن ڪنڌا ڪٽي ڇڏيائين. اها هئي سندس قتل ۽ غارت. جڏهن عشق ۽ لڙائيءَ ۾ سڀ ڪجهه جائز آهي ته پوءِ سندس قصور ڪهڙو؟ پر جڏهن امير محمد خان گورنر ٿي گاديءَ تي ويٺو ته پهريون ڪم هي ڪيائين جو پنهنجي دشمن نيازي قوم جي سرڪاري عملدارن کي وڏن عهدن تي ترقي ڏيئي، لکت ۾ هي آرڊر ڪيائين ته آئينده سندن سروس جامعاملا صدر ايوب ڏانهن اماڻيا وڃن، ڇاڪاڻ ته نيازي قوم سان سندس خانداني دشمني هئي!

جيترو عرصو گورنر رهيو ته سرڪاري خزاني مون نه پگهار ورتائين ۽ ذاتي خرچ لاءِ ڪا ڪاري پائي وصول ڪيائين. جڏهن لاهور کان پنهنجي ڳوٺ ڪالا باغ ويندو هيو ته پنهنجي خانگي موٽر ۾ ۽ سرڪاري گاڏيءَ جو استعمال فقط سرڪاري موقعن تائين محدود رهيو نه وري پنهنجي زمينداري يا ٻئي ڪنهن سيڙپ واري خانگي ڪاروبار ۾ سرڪاري ڪرسيءَ جو سهارو ورتائين. پنهنجي پنج ساله دور ۾ پنهنجي اولاد، زال، ماءُ يا ڪنهن ٻئي مٽ مائٽ ۽ عزيز قريب کي گورنر هائوس ۾ نه مهمان ڪري رهايائين ۽ نه ڪين ويجهو اچڻ ڏنائين. گورنر سان ملاقات ڪرڻ لاءِ سندس پٽن کي به ٻين عام ماڻهن جيان درخواست ڏيئي اجازت وٺڻي پوندي هئي. توڙي جو ان زماني ۾ صدر ايوب جي پٽن پنهنجي پيءُ واري عهدي جي آڙ ۾ ملڪ ڦري ناس ڪيو هو. نه فقط صدر پر وزير وڏي ۽ هر بي ڊيءَ جي چيئرمين ۽ سندس خاندانن جو پرمٽن تي مارو هيو. امير محمد خان نه فقط ايماندار ٿي رهيو پر اهڙي مثالي ايمانداريءَ لاءِ نه ڪڏهن هام پريائين ۽ نه ملڪ ۾ ڪو پڙهو ڏنائين. توڻي جو اڄ وارو آنيسٽ ماڻهو پنهنجي آنيسٽيءَ جو ڍول ڳچيءَ ۾ ڪنيو هر وقت وڄائيندو ٿو رهي.

هڪ دفعي ڪراچيءَ جي صحافين هڪ پريس ڪانفرنس ۾ گورنر سان شڪايت ڪئي ته زرعي ڪميشن تي اهڙا ماڻهو ميمبر ٽاڪيا ويا هئا جن کي زراعت جون ڪي به علمي لياقتون حاصل نه هيون ۽ اهو ڪهڙي ڪارڻ؟

گورنر جواب ۾ ڪائنئن سوال پڇيو تہ آيا، ڪيس پي آءِ ڊي سيءَ جي چيئرمين ٿيڻ يا وري گورنر مقرر ٿيڻ لاءِ ڪهڙيون علمي لياقتون هيون؟ چيائين تہ اڄڪلهہ واري دور ۾ هر چيز ۽ هر محنت ياڙي تي يا مناسب عيوضي ڏيڻ سان حاصل ڪري سگهجي ٿي، سواءِ ايمانداريءَ جي. هر انسان جي بنيادي لياقت آهي يا وري فني ماهر پگهار تي مقرر ٿيل آهن، فقط ايمانداريءَ جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ ڪان پوءِ جي اوهان کي انهن جي آنيسٽيءَ ۾ گمان آهي تہ پوءِ ان لاءِ آءٌ ذميوار ضرور آهيان.“

۱۹۶۴ع ڌاري ڪوئيٽہ قلات جو ڊائريڪٽر انفارميشن هيس. اوچتو هڪ ڏينهن حڪم پهتو تہ هاشم خان شنواريءَ کي ساڻ ڪري ڪالا باغ پهچان جتي گورنر صاحب موڪل تي اسهيل هيو. هاشم خان ڪوئيٽہ جو زميندار هيو ۽ ڪجهہ ڏينهن اڳ سندس بنسبت اخبارن ۾ خبر ڇپي هئي تہ هن پنهنجي زمين ڏہ ايڪڙ فروٽ فارم جا سيئي ميويدار وڻ وڍائي ڇڏيا هئا، ڇاڪاڻ تہ آبپاشي جي انجنيئر دشمنيءَ ۾ اچي سندس باغ جو پاڻي بند ڪري ڇڏيو هيو، جنهن لاءِ هن گهڻي واويلاڪئي پر ڪيس پاڻي نہ مليو. ڏينهون ڏينهن ڦلدار وڻن کي خشڪ ٿيندڙ ڏسي هنياءُ جي ساڙ ڪان سيني وڻن جي صفايا ڪري ڇڏيائين. اخبارن ۾ خبر پڙهڻ شرط ڪمشنر ڪوئيٽہ ڪان فون تي پڇا ڪري هاشم خان کي پاڻ وٽ سڏايائين ۽ ڪيس وٺي پهچائڻ جو ڪم منهنجي سپرد ڪيو ويو.

ڪالا باغ پهچڻ تي هاشم خان جو پرتپاڪ آدر ڀاءُ ڪيو ويو ۽ اسان ٻنهي کي ٻي ڏينهن پاڻ وٽ مهمان ڪري رهايائين. هر صبح سوير اسان کي ساڻ وٺي پنهنجي زمين گهمائڻ وٺي هلندو هيو. سندس زمين سنڌوءَ ڪناري هئي، جتي فروٽ فارم گڏ چوپائي مال جو هڪ وڏو واڙو بہ قائم آهي جو اپت ۾ ملڪ اندر اول درجي جي ڊيئري فارم آهي. زمين جي هڪ ويهہ ايڪڙ ٽڪري ۾ جتي ڏهاڪو قسم ڪٽڪ پوڪيل هئي، چاليهارو ماڻهن کي گاهہ اڪاڙيندو ڏسي هاشم خان پڇيو تہ ان رواجي گاهہ پٽڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي. نواب صاحب چيو هاشم خان، ”زمين جي فطرت هوبهو عورت جهڙي ٿيندي آهي. جيئن ماءُ پنهنجي ٿڃ يا غذا پهريون پنهنجي ٻار کي ڏيندي آهي جي سندس پيٽ جي اولاد آهن. جو ٻج اسين زمين ۾ ڇٽيون ٿا اهو زمين لاءِ اوپرو ۽ ڌاريو عنصر آهي. ان ڪارڻ زميندار لاءِ ضروري آهي تہ زمين جي ڇاول

ڳاهه کي پاڙان پٽي ڇڏي ته جيئن زمين سندس ڇتيل ٻج کي خوراڪ رسائي، نه ته ٻج ڪمزور ٿيندو رهندو ۽ جهنگلي گاهه زور وٺندو رهندو!

ڪجهه اڳيرو هلندي نواب صاحب هڪ اٺڙو به اڍائي ايڪڙ زمين جو ٽڪرو ڏيکاريو جنهن کي تازه بند ٻڌي درياه جي ڪاٽ کان بچايو ويو هيو. ڄاڻايائين ته بند جي تعمير تي ڏيڍ لک روپيه خرچ ٿي چڪو هيو. هاشم خان رايو ظاهر ڪيو ته اڍائي ايڪڙ زمين جي پيدائش واري بند تي ڪيل خرچ ڏهن سال ۾ به مشڪل لاهي سگهندي. نواب صاحب مرڪندي چيو ته خان، زميندارِي عشق ڪرڻ آهي ۽ نه دڪانداري. حساب ڪتاب جا ليکا چوکا عشق ۾ ٿيندا ئي نه آهن. هل تون اهو ٻڌاءِ ته تون پنهنجا وڻ ڇا لاءِ وڍيا هئا؟ هاشم خان جي اکين ۾ پاڻي تري آيو. چيائين ته نواب صاحب جيئن پنهنجي ٻچڙن کي بکيو پياسو ڏسڻ جي سگهه نه اٿم تيئن آءٌ پنهنجي وڻن کي به پياس ۾ خشڪ ٿيندو ڏسي نه سگهيس. پورو ڏيڍ مهينو ڊوڙيس ۽ ٿڪس. آخر مجبور ٿي اڪيون ٻوٽي ڪهاڙو کڻي الله توهار ڪيم. هاڻ گهٽ ۾ گهٽ ۾ هڪ سور اٿم ته وڻ آهن ئي ڪونه. جيڪڏا ڄاڳندا وڻ مرجهائيندو ڏسي مون کان سٺو نه ٿيو. واقعي زميندارِي عشق آهي ۽ نه واپار.

موڪلائڻ وقت نواب صاحب هاشم خان کي عشق جو قدر ڪندي کيس پنهنجي هڙان فوت ٿيل وڻن جو پاهت ڏنو ته جيئن نئين سر باغ جي بسم الله ڪري. لفافي ۾ ويهه هزار روپيه رکيا هئا جا ويهه سال اڳ وڏي رقم هئي. پاڻيءَ جي تقاضي لاءِ ڪمشنر کي پارت ڪيائين. باقي اڻ انجنيئر جا پرهيلا ٿي ويا جو وڻن جي قتل لاءِ ذميوار هيو.

نواب صاحب جي غير معمولي شخصيت جو راز هيو سندس "حافظو"، جو کيس بلا جو هيو. سندس جهڙي يادگيري ڪنهن کي ورلي هوندي. مغربي پاڪستان ۾ بنيادي جمهوريت جا چاليهه هزار ميمبر هئا. شايد اها ڳالهه يقين ۾ اچڻ جهڙي نه هجي ته ڪي اندازا ميمبر ڇڏي باقي اڪثريت جي کيس ڄاڻ سڃاڻ بخوبي هئي. ڪراچي ضلعي جي به هزار ميمبرن بابت کيس نالن تائين پوري واقفيت هئي جو منهنجو مشخصي مشاهدو آهي. ساڳي ڳالهه مون هرڪمشنر جي زباني ٻڌي. صوبي جي پاونجهاه ضلعن جي ڊپٽي ڪمشنرن ۽ پوليس ڪمانين جا نالا ۽ سندن شخصيت ۽ اعمالن جي کيس پلءِ پٽ سڃاڻ هئي. هڪ ڀيري خضدار جي دوري تي نواب صاحب سان ڊنر

جي موقعي تي قلات جي ڪمشنر غلام سرور خان هڪ اهڙي ڊپٽي ڪمشنر جو ذڪر ڇيڙيو جنهن ضلع جي چارج وٺڻ گذ بدلي ٿيل ڊپٽي ڪمشنر جي ويهاريل سريت تي به قبضو ڪيو هيو ڇڻ ته اها به ضلعي چارج جو حصو هئي ۽ سندس نالو ”حميدان“ هيو. نواب صاحب سندس خبر کي درست ڪندي چيو ته ان عورت جو نالو سلطانه هيو ۽ نه حميدان.!

ساليانه دربار موقعي تي نواب صاحب ڪوئيٽه ۾ وارد ٿيو. رات جي ماني‌ءَ جي دعوت چمن ۾ رکيل هئي. جتي چمن مليشيا (مقامي رينجرس طرفان پلٽڻ جو وڏو ڪانو (بڙا کهانه) ۽ پٺاڻڪي ”لختئي“ ناچ جو انتظام پڻ ٿيل هيو جنهن لاءِ ڪابل قنڌار ڪان ناميارا ٽولا گهرايل هئا. ڪاڏي بعد هي ٽولي پنهنجي تلوار بازي پلٽڻ. خٽڪ ناچ ۽ لختئي ڊانس ڪان پوءِ ويجهو اچي انعام حاصل ٿي ڪيو. هڪ ٽولي جي نوجوان اڳواڻ ڪان گورنر صاحب پڇيو ته ڪٿان جو ويٺل آهين. ناچوءَ ٻڌايو ته قنڌار جو. گورنر صاحب چيو ته ناممڪن. تنهن جي ماءُ ته پارا چنار جي ويٺل هئي. ڇا تون حليمه ڳائڻيءَ جو پٽ نه آهين؟ ناچوءَ حيران ٿي چيو ته هائو سائين. حليمه منهنجي امڙ هئي پر منهنجي ڄمڻ ڪان به گهڻو اڳ اچي قنڌار ۾ لڏي ويئي هئي. گورنر ڪمشنر کي ٻڌايو ته هن مائي حليمان کي جا پنهنجي وقت جي مشهور ڳائڻي هئي چويهه سال اڳ مون لڪي مروت ۾ هڪ شاديءَ جي موقعي تي ٻڌو هيو. سندس ڳائڻ جي هيءَ خاص ادا هئي جو ڏائي هٿ جي اشهد آڱر کي وٽي جيان چالو ڏيندي هئي جا اداهن ڇوڪري به ماءُ ڪان پرائي هئي ۽ ڪجهه شڪل جي مشابهت به سڃاڻپ ۾ سولائي ڪئي.

سندس ڏاهپ ۽ ذهڪاءُ جا ڪيترا قصا گشت ڪندا رهندا هئا. هڪ ڀيري لائلپور جي زميندارن جو هڪ وفد گورنر وٽ ملاقات لاءِ آيو. وفد جي اڳواڻ نواب صاحب کي گذارش ڪئي ته آئينده عام سرڪاري سڙڪن تي انبن جا وڻ پوکايا وڃن جيئن عام غريب واٽهڙن کي به انبن جي نعمت، رستي ويندي نصيب ٿي سگهي. گورنر اهو مشورو ٻڌي ڪجهه دير لاءِ ماٺ ۾ اچي ويو. پوءِ ڪڇند مٿي ڪٽي ڪانئن پڇيائين ته ”اوهان کي اهڙي عرض ڪرڻ لاءِ مون وٽ خدا بخش بچه جو انهن ڏينهن زراعت جو سيڪريٽري هو. ان موڪليو هوندو. وفد وارا زميندار واٽڙا ٿي ويا ۽ آخر ٽتا ڦتا ڪندي اقرار ڪيائون ته واقعي ئي ڪين خدا بخش بچه سيڪاري ۽ پڙهائي گورنر هائوس روانو ڪيو هيو. نواب صاحب پنهنجي مح تي هٿ ڦيرائيندي مرڪيو ۽

چيائين ته ٻچهِ جا ماٺهو گذريل ڇهن مهينن کان انهن جون ڪوڪڙيون ڳڻ ڪري ست سئو ايڪڙن ۾ انهن جون چڪيون هيون اٿن. آءٌ اڳيئي انتظار ۾ هيس ته هاڻ ٻچهِ صاحب ڪهڙي ڪيڏ ڪيڏي اهي چڪيون سرڪار جي خاني تي چڙهي وڃهندو. جيڪڏهن اوهان ۾ عام رستن تي انهن پوڪائڻ جو فڪر پيدا ٿئي ته پوءِ پڪ سچ اوير بجاءِ اولهه کان ايرڻ شروع ڪندو.

نواب صاحب جي آخري دور ايام ۾ نواءِ وقت لاهور جي هڪ مضمون ۾ گورنر ڏانهن اشارو ڪندي لکيو ويو ته اسان وٽ اهڙا به ڪي خونخوار حاڪم موجود آهن، جن تيهارو ڪڻ ماٺهو مارايا آهن. جيئن ته آءٌ پريس سان واسطو رکندڙ ڊائريڪٽر هيس. مون کي هٿي ڏينهن حڪم ٿيو ته حميد نظامي ايڊيٽر نواءِ وقت کي ساڻ وٺي چئين بجي شام گورنر هائوس ۾ پهچان. نظامي مرحوم جو ته سڏو هڏڻ شرط ساه سکي ويو. کيس دلاسا ڏيندو گورنر هائوس وٺي آيس. اجا اسين ورانڊي ۾ داخل ٿياسون ته سامهون گورنر صاحب پاڻ اچي نظامي صاحب سان هٿ ملائي کيس چيائين ته انجمن حمايت اسلام جو صدر هڪ حادثي ۾ گذاري ويو آهي ۽ آءٌ سندس جنازي نماز ۾ شرڪت لاءِ وڃي رهيو آهيان. ”مون فقط اوهان کي هي ٻڌائڻ لاءِ هتي اچڻ جي تڪليف ڏني هئي ته جو ماٺهو تيهه قتل ڪرائي ٿو سگهي ته ان کي ايڪٽيهون خون ڪندي به هٻڪ نه ٿيندي. بس مون کي صرف ايترو چوڻو هيو. منهنجو مليٽري سيڪريٽري اوهان کي چانهه پاڻيءَ جي خاطر ڪندو. اسلام عليم.“ گورنر صاحب ته هليو ويو پر نظامي صاحب جا هٿ پير يڪتاري جي تار جيان ڌڏي رهيا هئا. کيس سهارو ڏيندي ڪار ۾ چاڙهيم. جيسين جيئرو هيو نظامي صاحب ڪالا باغ ته ڇڏ پر ڪنهن هٿي باغ لاءِ به نه لکندو هيو، ته متان ڪنهن کي غلط فهمي نه پيدا ٿئي.

....

عبادت جو انداز

عبدالله بن مبارڪ فرمايو ته مون ننڍپڻ ۾ هڪ عورت کي ڏٺو. هوءَ نماز پڙهي رهي هئي ۽ وڇونءَ کيس ڪيئي ڀيرا ڏنگ هنيو، پر مٿس ڪوبه ردعمل ظاهر نه ٿيو. جڏهن نماز کان فارغ ٿي ته مون سوال ڪيو ته ”امڙ توهان وڇونءَ کي ڇو نه ٿا هٽايو؟ مائي وراڻيو ته ”پٽ تون نه ٿو سمجهين ته آءٌ ڪنهن الله پاڪ جو فرض ادا ڪندي پنهنجي ڪنهن هٿي رخ ۾ رجوع ٿيان.“

راڳ جي راڻي

عابده پروين

ڪهڙا ماڻهو ڪهڙي ماڳ تي جنم وٺن، اهڙي ترتيب قدرت وٽ ضرور ڪو نه ڪو پروگرام رٿيل هوندو. ماڻهو پنهنجي جنم ڀومي جو پاڻ انتخاب تورڙي ٿا ڪن. نه وري قدرت ڪنهن ڪان پڇي پڪ ڪري پوءِ تي ڪيس جنم ڏئي. پوءِ به هي نهايت عجيب آهي جو سنڌ جون اڪثر شخصيتون صوبي جا باقي يارنهن ضلعا ڇڏي، اچيو سڀ لاڙڪاڻي ۾ جنم وٺن!! وري جي سڀيئي هڪ ئي خاندان يا ساڳي پيشه سان تعلق رکندڙ هجن، تڏهن به چئي ٿو سگهجي ته هي محض هڪ اتفاق هيو. پر هتي جي سر زمين ته هر جنس جي پيداوار ۾ زرخيز ثابت ٿي هئي.

ڇا ائين ته نه آهي ته موهن جي دڙي واري هن مٽيءَ ۾ ملڪ جي مايه ناز ۽ بينظير هستين جو هر دور ۾ جنم وٺڻ، علامت هئي هن ڳالهه جي، ته ”سنڌو سڀيتا هڪوار وري ايرڻ يا راشدين جو هٿ پڌارجڻ ڪو حادثو ته نه هيو؟ گهڻ ۾ گهٽ، مائي عابده جو لاڙڪاڻي ۾ جنم وٺڻ ئي هڪ اهڙو ئي علامتي اُهڃاڻ اهي، جنهن جي آلاپ ۾ سنڌو سڀيتا جي سڏڙن ۽ سڏڪن جو پڙلاءُ ۽ پڙاڏو بلڪل صاف پڌجي رهيو آهي.

عابده لاڙڪاڻه جي هڪ غريب گهراڻي ۽ مسڪين گهر ۾ جنم ورتو. سندس ڄمر جي تاريخ جي ڄاڻ خيرڪي آهي. البت جنم جو سال ڪيس ضرور ياد آهي جو عجيب پڻ اهي. ڇاڪاڻ ته عام طور عورتون پنهنجي عمر جو سال وساري ڇڏينديون آهن، باقي ڏينهن ۽ پهر ياد هوندو اٿن. عابده اڄ کان اناويهه سال اڳ ١٩٥٨ع ۾ ڄائي. هي پڻ هڪ عجيب اتفاق چئجي ۽ نه سندس قصور، ته ساڳئي سال ملڪ سان پهرين دفعي مارشل لا لاڳو ٿيو جو پوءِ ملڪ جو مقدر ٿي چڪو ۽ ڪيس اڌهيءَ جيان ڪائي ڪوڪلو ڪندو رهيو.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته عابده جو آلاپ آسمان کي ٻه وڃيو. تڏهن ته سندس جنم ئي اهڙي گهر ۾ ٿيو جنهن ۾ سنگيت جي "سنڌو" وهندڙ هئي. سندس والد استاد غلام حيدر نه فقط موسيقيءَ جو ڄاڻو آهي پر استاد پڻ اهي. وري سنگيت وارو سفر سندس اڃان به وڌيڪ سنهجو ۽ سولو ٿي پيو جڏهن کيس زندگيءَ جو همسفر به اهڙو ئي سريلو مليو. شيخ غلام حسين سان راڳ جو ناتو عابده کان به اڳ جو آهي. نوجوانيءَ ۾ ئي ريڊيو پاڪستان ۾ سروس اختيار ڪيائين جتي اڄ هو فن جي ماهر جي حيثيت رکندڙ آهي. جڏهن عابده ۽ پاڻ هڪ حياتيءَ واري ناتي ۾ ٻانهن ٻيلي ٿيا ته پوءِ راڳ اچي سندن عبادت جي جاءِ ورتي. بقول عابده جي ته "اسين هڪ رياض ڪندي راڳ ۾ ائين محو ٿي ويندا آهيون جڻ ته ڪو رنگ محل رچائي رهيا آهيون."

جڏهن ڪائونس پڇا ڪيم ته اوهان جي راڳ ۾ سڀ کان وڌيڪ ڪنهن جي محنت شامل رهي آهي؟ اوهان جي والد جي رهنمائي، شريڪ زندگيءَ جي تربيت ۽ ترغيب يا پنهنجي ذاتي محنت؟ مرڪي چيائين ته ڀائو! الله جو ڪرم ۽ بزرگن جي دعا ٿيل آهي." پڇيم ته بزرگن ڪان مراد گهراڻي جا وڏا آهن؟ ڪنڌ ڌوڻ ڪندي سندس آواز گهگهو ۽ اکيون آبديده ٿينديون رهيون. "آءٌ سائين هاشم شاه جيلانيءَ جي ٻانهڙي ۽ گولڙي آهيان. مٺياري سيدن جي ويڙهي ۾، نندي ٿي وڏي ٿي آهيان. آءٌ اڃان سنڌي اسڪول ۾ پڙهندي هيس ته بابو سائين لاڙڪاڻي کان لڏي پلاڻي اچي مٺيارين ۾ ٺانئيڪو ٿيو. ان زماني کان وٺي منهنجو سائين هاشم شاه جي حويليءَ ۾ اچڻ وڃڻ اهي. مون درگاه جون مٽيون به پريون آهن ڀهاري ڏيندي لوليون به ڳايون آهن. سائين هاشم شاه مٺياري سيدن جو جدامجد سهڻي شاه لطيف کان به اڳاٽي وقت جو آهي ۽ لطيف سائين جي والد محترم شاه حبيب جو همعصر آهي. کيس رحلت ڪئي اٽڪل ٽي سئو سال گذري چڪا آهن. پر عابده، شاه سائينءَ جو اهڙي حصي ۽ ادب سان ٿي پڪاريو جڻ ته هو نه فقط حال حيات هيو، پر هتي موجود هيو ۽ عابده کيس ڏسي رهي هئي. پڇڻ تي تسليم ڪيائين ته کيس درويش جي زيارت ۽ دعا حاصل ٿيل هئي.

ڪجهه ڏينهن اڳ سائنس غير رسمي ڳالهه ٻولهه ٿي جا هن ريت

س: مغربي موسيقيءَ ۾ ڪلهه جا ڇوڪرا به ماهر پيا سڏجن. اسان واري راڳ سکڻ ۾ ته عمر گذري ٿي وڃي. ڪهڙي ڪارڻ؟

ج: راڳ هڪ مسلسل تلاش آهي هڪ اهڙي بحر جي جنهنجو انت آهيئي ڪونه. جڏهن تنديڻ ۾ هڪ پرولي پڇي هيم ته ”هڻ هڻ ته وڃجي ٿي نه.“ پڇٺي هئي ”پاڇو.“ پر صحيح جواب هئڻ جڳائي، ”موسيقي.“ ڇاڪاڻ ته سنگيت هڪ اهڙو بحر بيڪران آهي جنهن جو نه ترو آهي ۽ نه ڪنارو. وحيد پيرو، جو سنگيت جو ڪامل استاد هيو ۽ ڏاڍو سهڻو ڳائيندو هيو، چوندو هيو ته موسيقي هڪ اٿاه ۽ اٿڪ مهاساگر آهي. جڏهن ڪيس راڳ جي فرمائش ڪبي هئي ته سائين وهواه ٿي وڃي. چوندو ته ابا وينو تو تيپون هڻان ۽ غوطا کانوان. اجان سپيون ٿي هٿ نه چڙهيون آهن، ته موتي ڪٿان آڻيان! وينو تو واجهه وجهان ۽ ونجهه هڻان. ابا راڳ سنوريندي عمر گذري ٿي وڃي.

س: اڄ ڪلهه واري ڊسڪو ميوزڪ ۽ اسان واري ديسي موسيقيءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي ۽ اوهان جي پاپ ميوزڪ“ باري ۾ ڪهڙي راءِ آهي؟

ج: ڊسڪو يا پاپ ميوزڪ (Disco or Pop Music) ۽ اسان جي ديسي راڳ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. مغربي موسيقيءَ ۾ راڳ جي رفتار ۽ وهڪرو تيز ٿئي ٿو جنهن ڪارڻ هڪ ته راڳ جا ٻول سمجهه ۾ نه ايندا آهن. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته مغرب جي سنگيت ۾ اکر ۽ الفاظ ڪا خاص معنيٰ نه ٿا رکن. يورپي موسيقي آهيئي آلاپ جي ڇيخ پڪار ۽ جسماني ورزش واري وٺ پڪڙ ۽ مروڙ. ٻڌندڙ جو حال ته جڏهن تنئن پر ڳائيندو پاڻ نچي ٽپي ۽ ٽپا ٽينگ ڏيئي پاڻ کي پٽي کوهي ۽ جهوريو ڇڏي. هاڻ ته آڻي باقي راڳ دوران مدارين ۽ بازيگرن واريون قلابازيون به ڏيندا ٿا رهن. هاڻوڪي پاپ ميوزڪ ۾ ڊسڪو ڊانس، سرڪس وارا ٽينگ ٽپا، پنجابي فلمن واري ڏماچوڪڙي ۽ يوگا ۽ ورزش وارا آسڻ پڻ شامل آهن.

ان جي برعڪس اسان واري ديسي راڳ ۾ ٻه ڳالهيون سمايل آهن. هڪ آلاپ ۽ ٻيو آلاپ جي ادائي يعني ”ڳائڪي“. آلاپ توڙي آلاپ جي ٻولي ٻيئي هن ڌرتيءَ جي مزاج مطابق آهن. ان ڪري سندس رهاڪن جي سمجهه ۾ اچڻ جهڙا آهن. موسيقيءَ جي لئه ۾ اکرن وارو فهم سمجهڻ سان دل ۽ دماغ فرحت ۾ اچيو وڃي ۽ ٻڌندڙ بي اختيار ٿي مستيءَ ۾ اچي ڪنڌ لوڏ

شروع ڪري ٿو، جا روحاني راحت جي علامت آهي. مغربي موسيقيءَ ۾ وزن ۽ بحر ضرور آهي يعني منجهس ”تار مڪان“ واري لئہ سمايل آهي جنهن جي ڪشش جو هٿن پيرن ۽ ڪلهن تي تاثر ٿئي ٿو ۽ ان ڪري ٻڌندڙ نچڻ لاءِ آماده ٿئي ٿو. اوهان ڏٺو هوندو تہ پاپ يا ڊسڪو ميوزڪ وقت ماڻهو تاڙيون وڄائيندا يا وري پيرن سان دڙها هڻندا ۽ ڪلهن جون ڦڙڪيون ڪائيندا نظر ايندا آهن. جيئن ڪڪڙ ڪڙه لڳڻ ڪري ڪنڌ سان گوهيون ڪندي چڻ پِنگ چاٽيندو اهي. پر مشرقي موسيقيءَ ٻڌڻ سان روح ڪي لست ايندي ۽ بيخودي طاري ٿيندي. ”ڊسڪو“ هوبهو اسان واري سنگت جو ”ڪلواڙو“ آهي جنهن جي ٻڌڻ سان ”وجد“ واري ڪيفيت ايندي. ڇاڪاڻ تہ راڳ اهي ئي روح جي غذا، جنهن جو ڊسڪو ۽ پاپ ميوزڪ سان واسطو ڪهڙو؟ هونئن بہ الو ميان امڙ جي لوليءَ سان ڌماڪن ۽ ڌمچر جو ڪهڙو ناتو؟

اسين قديم زماني کان ٻڌندا ٿا اچون تہ راڳ سان ماڻهو ۽ مرون تہ ٺهنجي جاءِ، پر قدرت ڪي بہ سرچايو ويندو آهي. جڏهن باران رحمت نہ ٿئڻ ڪري ملڪ ويران پڙپانگ تي ويندو هيو تہ چارڻ ۽ منگتا ملهار موسيقي يعني سر سارنگ کي ڇيڙيندا هوا ۽ قدرت موج ۾ اچي وسڪارا ڪندي هئي. ۽ بوند بره جي بهار وٺي ۽ درد ونديءَ جو ديس وسي پوندو هيو.“ يا وري ديپڪ راڳ ڳائڻ سان ”اگني ماتا“ ڪامڻ پچن ۾ اچي پڙڪو ڪائي ”پنيٺ“ تي ٻرندي هئي. ڪيترن شاهي محلاتن ۾ شهزادن جا هندورا هندول راڳ سان حرڪت ۾ آندا ويندا هوا. اهي ڳالهيون هن حقيقت جي ثابتي آهن تہ راڳ جي ڪائنات سان ڳوڙهي نسبت آهي ۽ اهو ئي سبب آهي جو موسيقي جو ماڻهن جي من ۽ مزاج سان بہ رشتو آهي. راڳ جي اثر ۽ تاثر سان جا ماڻهوءَ ڪي بهاري اچي ٿي ان جو ملهہ آهي ئي ڪونہ.

س: راڳ جي ڳائڻ لاءِ اوهان کي ڪهڙو ماحول وڌيڪ سازگار لڳندو آهي؟

ج: ڳائڻ جي سلسلي ۾ منهنجي ذاتي خواهش هيءَ هوندي آهي تہ راڳ جي ڄاڻ سڃاڻ ۽ ساڃهہ وارا شوقين اکين آڏو هجن تہ چڱو، ڇاڪاڻ تہ اهڙ سڃاڻ ماحول ۾ ڳائڻ واري لاءِ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪرڻ ۾ پڻ خوشي حاصل ٿئي ٿي تہ سندس هنر جي قدر قيمت وارا موجود آهن. عوام يا هجوم اڳيان ڳائڻ ۾ مول مقصد آهي سندن دل خوش ڪرڻ- جو ڳائڻ

واري لاءِ هڪ قسم جي سخا پڻ آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪنهن جي دل خوش ڪرڻ جهڙي ہي ڪا عبادت آهي ئي ڪانہ. هونئن بہ "آلاپ" قدرت جي عطا ڪيل ذات آهي جنهن ۾ ڪنجوسي ڪرڻ گناه برابر آهي. ٽيپ رڪارڊ ڪرائڻ يا ڪئسيٽ پرائڻ واري راڳ ۽ اسٽيج تي ماڻهن اڳيان ڳائڻ وچ ۾ وڏو فرق هي آهي تہ اسٽوڊيو ۾ ڳائيندڙ فقط مرده ۽ بي جان مشين اڳيان ٿو ڳائي، جنهن ڪري راڳ پڻ بي جان ٿيو پوي.

س: ماڻهن جي وهواه سلسلي ۾ اوهان جو خيال ڇا آهي؟

ج: ماڻهن جي وهواه وٺندي اثر جا قدر قيمت آهي راڳ جي ۽، نہ منهنجي ذات جي في. هر تماشبين جي موج ۽ مزي جو اظهار پنهنجي الڳ رنگ ڍنگ جو هوندو آهي. ڪنهن کي واڳڻ وائي تہ ڪنهن کي بصر بادي. ڪي راڳ آلاپ کان متاثر ٿين تہ ڪي ادائي جا عاشق. ڪي وري عارفاڻو ڪلام ٻڌي جهومندا ۽ جهولندا. باقي جي هو جمالو يا دمادم مست قلندر آيو تہ پوءِ تاڙين جا ٺهڪا هوندا. راڳ جي قدرداني سماج جي وچولي طبقي ۾ خاصي ٿي ڏسجي. باقي پئسي وارا راڳ جي قيمت نوٽ سمجهن. ڪي وري اهڙا اجايل جو هر هر فرمائش ڪندي بہ سندن ٻڌڻ جي پياس نہ ٻجهي.

س: اوهان جي راڳ جا ڪيئي شيدائي آهن. پر اوهان کي اهڙا ڪي واقعا سڄهن جن ۾ اوهان جي راڳ جي غيرمعمولي قدرداني ڪئي وئي هجي.

ج: ہن موقعن تي راڳ جي قدرداني غير معمولي نوعيت جي ٿي هڪ مثال تہ اهڙو آهي جو اڄ وسرندڙ آهي ۽ عمر ڀر مون کي ياد رهندو. هي قصو لنڊن جو آهي جتي منهنجي ڏيٽ ويٽ هڪ اهڙي سنڌي گهراڻي سان ٿي جي ورهاڱي واري زماني ۾ سنڌ کان لڏي ويا هوا. مسٽر "ملهوترا" ۽ سندس گهر واري "يسودا" ٻيئي راڳ جا بيحد شوقين ۽ خاصي چاڻ رکندڙ آهن. منهنجي چاڻ سڃاڻ ڪرائڻ خاطر پنهنجي گهر ۾ راڳ جي محفل رچايائون جنهن ۾ هن پاڪستان توڙي لنڊن جي گهڻن ناميارن شاعرن، ليکڪن ۽ موسيقارن کي دعوت ڏنائون. مانيءَ کان پوءِ راڳ جي محفل گرم ٿي جنهن ۾ هر هڪ ٻهرو ورتو. ڏاڍي سهڻي محفل هئي. ماڻهو چاڻو ۽ سريلا هئا. مون بہ پنهنجو وارو وڃايو ۽ جيئن سيني جو چوڻ هيو تہ سنو ڳايو."

محفل ۾ هڪ نوجوان سنڌي نينگري پڻ ويٺل هئي جا ميزبان وٽ مهمان طور ٽڪيل هئي. مون جڏهن راڳ ڳائي بس ڪئي ۽ محفل جي پڄاڻيءَ تي ٻاهر اڱڻ ۾ اچي موڪلائڻ جي ڪيم تہ نوڪري اچي اڪيان بيٺي. ڇيائين تہ اوهان ڏاڍو سنو ۽ سهڻو ڳايو ۽ جي اوهان جي مرضي هجي تہ آءٌ بہ

اوهان جي فن جي تعريف جا چار اکر چوان؟ آءٌ هڪي ٻڪي ٿي سندس چهرو تڪيندي رهيس. مون لاءِ هي پهريون ڀيرو هيو جو ڪنهن اجازت طلب ڪري پوءِ ساراه جي سخا پئي ڪئي. جيئن مون ڪنڌ ڏونڻ ڪري ڪيس اهڙي آگيا ڏني، ته ڏٺم ته هو پنهنجي جذبات تي ڪنٽرول ڪنديَ به اکين ۾ آب روڪي نه سگهي ۽ ڳوڙها سندن ڳلن ڪان جاري رهيا. مون ڪيس ڳراٽڙي پائي سرچائڻ جي ڪئي.

سڏڪا ڀريندي چيائين ته "ارمان هن ڳالهه جو آهي جو ڪوبه ماڻهو اوهان جي راڳ جو مناسب قدر نه ٿو ڪري ۽ هر هڪ رسمي واه واه ڪري چپ ٿو ٿي وڃي. پنهنجي مرحوم پيءُ جو قصو بيان ڪندي ٻڌائين ته سندس پيءُ صبح سوير پوڄا پاٺ ڪري راڳ جو ڪئسيٽ ٻڌندو هيو جو "اوهان جو ڳايل آهي. ان زماني ۾ مون کي سنگيت جي ايتري ڄاڻ نه هئي جيتري اڄ آهي. نه وري آءٌ اهو راز سمجهي سگهندي هيس ته منهنجي پيءُ کي اوهان جي آلاپ ۾ ڪهڙو لاڀ ٿي رهيو هيو.

هاڻ جڏهن اوهان کي روبرو ٻڌو اٿم ته مون کي هاڻ ڄاڻ پوي ته اوهان جي ڪلام ۾ ڪهڙو جادو سمايل آهي!"

س: اهڙو ڪو ٻيو مثال؟

ج: اهڙو ٻيو تجربو به مون کي انگلنڊ واري دوره ۾ ٿيو. برمنگهام ۾ هڪ محفل موسيقي تي وڃڻ ٿيو. محفل جي پڄاڻيءَ تي هڪ انگريز ميوزڪ ڊاريڪٽر مون وٽ آيو ۽ منهنجي راڳ جي تعريف ڪيائين. چيائين ته يورپ ۾ مشرقي ملڪن جيان ويهي ڳائڻ جو رواج بلڪل نه آهي. يورپ واري موسيقيءَ ۾ راڳ سان ڳائيندڙ جي جسم جي بيهڪ، چهرو ۽ سندس هٿن پيرن جي جنبش سڀ تڪساد شامل آهن. ان ڪارڻ يورپي ماڻهو هن راءِ جا آهن ته ويهي ڳائڻ سان راڳ سان پورو انصاف ڪري نه ٿو سگهجي. اهو ئي سبب آهي جو يورپ توڙي آمريڪا ۾ بيٺي ڳايو ويندو آهي. مون کي راڳ لاءِ واڌائي ڏيندي چيائين ته "هي پهريون دفعو آهي جو مون کي اهڙي راڳيندڙ جي سنگيت ٻڌڻ جو اتفاق ٿيو آهي جنهن کي ويهي ڳائڻ جي باوجود ساڳي حيثيت حاصل هئي جا بيهي ڳائڻ ۾ شايد ڪنهن کي مشڪل حاصل ٿئي ها."

س: راڳ ٻڌڻ ۾ ماڻهن جي پسند جي ڪسوٽي ڪهڙي آهي؟

ج: راڳ سلسلي ۾ ماڻهن جو رد عمل مختلف قسم جو هوندو آهي. مثال طور سنڌ جا ماڻهو هميشه راڳ يا راڳڻيءَ لاءِ فرمائش ڪندا آهن ته "راڳو ڀڏاءِ يا سورٺ يا ڪوهياري وغيره" ڪراچيءَ جا مهاجر وري ڪنهن

اڙدو شاعر جي شعر جي فرمائش ڪندا آهن ته ”فيض جو ڪلام ٻڌاءِ يا اقبال ڪي ڳاءِ.“ پر سنگيت جي ڪنهن به سر ٻڌڻ لاءِ ڪڏهن به سوال نه ڪندا. اهو ڏيکاري ٿو ته سنڌين ۾ راڳ جي سڃاڻ ۽ شعور آهي ۽ اردوءَ وارن ۾ شاعر ۽ سندس شعر جي. ٿي سگهي ٿو ته ڪاروبار ۾ مشغول رهڻ جي ڪري کين سنگيت سمجهڻ يا سکڻ جو وقت ئي ميسر نه هجي! هونئن به سنڌي ۽ ٻين راڳ جي شائقن ۾ وڏو تفاوت آهي. سنڌي ٻڌندڙ هميشه راڳيندڙ جي راءِ سان متفق ٿيندو ۽ کيس پنهنجي مرضيءَ مطابق ڳائڻ لاءِ ڇڏي ڏيندو ته پلي جو سندس دل ڪي وڻي سو ڳائي. اڙدوءَ وارا هميشه پنهنجي فرمائش جي ڊونڪ لائي ڏيندا ته ”فلان صاحب ڪا شعر سنائين!“

س: اوهان جي خيال ۾ هن وقت سنڌ اندر راڳ جا استاد ڇاٽو يا سهڻا ڳائڻ ڪير آهن؟

ج: سنڌي ڳائڻن ۾ محمد يوسف سٺو ڳائڻو آهي ۽ راڳ جي چڱي خدمت ڪئي اٿس. سنڌ ۾ سڀ کان پختو ڳائڻو اسان واري زماني ۾ استاد منظور علي خان هيو جنهن کي ٻڌي ٻڌي ٻيا ڳائڻا ٿي پيا. ڪجهه عرصو اڳ استاد الهڏنو خان نوناري به پنهنجي وقت جو سٺو ڳائڻو هيو. باقي جيوٽي ٻائي اسان کان اڳ واري دور جي هئي ۽ اسان روبرو نه ڏٺي نه ٻڌي. سندس هڪ اڌ رڪارڊ ٻڌڻ جو موقعو مليو آهي جنهن جي ٻڌڻ بعد هي تاثر ملي ٿو ته سندس آلاپ جون حدون نهايت وسيع هيون. باقي ملڪ جي جملي موسيقارن ۾ منهنجي پسند جو ڳائڻو استاد سلامت علي خان آهي.

س: سهڻي راڳ جي آلاپ سواءِ ٻي سڃاڻ ڇا آهي؟

ج: راڳ جو حسن آهي آلاپ کي ريجهائڻ ۽ ٿهلائڻ. جئن پتنگ بازي جا شونقين لغڙ کي پاسا ونرائين، گوهيون ڏيارين يا وري گهٽ هڻي ٻيهر ڪنهن سان انگ اڙائين. اوهان مهدي حسن يا غلام عليءَ کي غزل يا ڪافي ڳائيندي ڏٺو هوندو ته اُهي پنجن ستن سرن واري غزل ۾ ڪيترا نوان سر ملائي پوءِ تا ڳائين. مثال طور ”يمن“ ۾ ست سر سمايل آهن ۽ هر سر جي گردان لاءِ ٻارنهن رخ يا لاڙا آهن. ان لحاظ کان هڪ ڇاٽو ڳائڻو انهي ۾ غزل آلاپيندي چوراسي موڙ اورانگهي سگهي ٿو بشرطيڪ کيس هر ور وڪڙ جي ڄاڻ هجي ۽ هو سڀ گهٽ گهير لنگهي واپس ماڳ اچي سگهي. راڳ ڳائڻ ۽ وري اسٽيج تي اچي شائقن اڳيان پنهنجو فن پيش ڪرڻ هڪ وڏو هنر آهي ۽ هن هنر ۾ مهارت حاصل ڪندو ته هر هنڌ راڳ جو راڄا سڏبو.

س: اوهان سنڌيءَ کان سواءِ ٻين ٻولين جهڙوڪ اڙدو، سرائڪي ۽

بلوچيءَ ۾ به ڪيئي ڪافيون، غزل ۽ گيت ڳايا آهن. منهنجي خيال ۾ اوهان ڪي پڪي راڳ يعني ڪلاسيڪي موسيقيءَ تي به خاصي دسترس حاصل آهي. اوهين ڀڏائي سکهندا ته عام ماڻهن ۾ اوهان جي مقبوليت جو خاص ڪارڻ ڪهڙو آهي؟

ج: منهنجي ذاتي راءِ مطابق منهنجو "عارفاڻو ڪلام" ماڻهن ۾ وڌيڪ مقبول آهي بنسبت اڙدو غزل جي. مون کي جڏهن به ڪا فرمائش ٿي آهي ته اها هميشه فقيراڻي ۽ عارفاڻه ڪلام ڳائڻ لاءِ. ڏسان پيئي ته منهنجي سڄاڻپ ٿي فقيرن ۽ درويشن جي عارفاڻي ڪلام ڳائڻ سان آهي. ماڻهن جي پسند کان الڳ آءٌ پاڻ به عارفاڻي ڪلام ڳائڻ وقت پنهنجي "آپي" ۾ خير ڪي هوندي آهيان. ڳائڻ وقت پاڻ تي هڪ خاص قسم جو خمار اثر انداز ٿيندي ڏسندي آهيان جيئن ڪو نشو آٿيندڙ دوا جو تاثر هجي. ڪيئي ڀيرا عارفاڻو ڪلام ڳائيندي آءٌ پنهنجو پاڻ کي پلجي ويندي آهيان. محسوس ٿيندو اٿم ته ڪو ڳائڻ وارو ٿو ڳائي ۽ آءٌ ته فقط ويٺي ٿي چپ چوريان.

س: اوهان کان راڳ جي سلسلي ۾ ڪڏهن اهڙو ڪو سوال ڪيو ويو آهي جنهن جو بروقت اوهان وٽ ڪو جواب هيو ئي ڪونه يا وري اوهان سوال جي نوعيت کان لاجواب ٿي چڪا هجو؟

ج: هائو- اهڙو هڪ واقعو ويجهڙائي ۾ ٿي گذريو. ولايت جي تازه دوره تي هڪ محفل ۾ ذاتي بدلائڻ لا عارفانو ڪلام ڳائڻ جي ڪير، جنهن سواءِ پنهنجي پروگرام کي اڌورو سمجهندي آهيان. پبلڪ توٽي جو اڙدو ۽ پنجابي گانن ۾ دلچسپي رکندڙ هئي تڏهن به هنن دل کولي قدرداني ڪئي. محفل جي پڄاڻيءَ تي هڪ انگريز جوڙي، جن کي ايشيائي ٻولين جي خاصي ڄاڻ ٿي ڏني، ڪلام جي معنيٰ ۽ مقصد بابت بحث ڪندي هنن مون کان منهنجي گهر ٻار، مڙس ۽ ذاتي مال املاڪ بنسبت سوال ڪيا. آخر ۾ چيائون ته "اوهين ايشيائي ماڻهو عجيب آهيو. اوهان کي پنهنجا گهر گهاٽ ۽ ڏنڊا ڏاڙيون آهن. اوهان ڪتنب ۽ ٻچن ٻارن وارا آهيو. پوءِ ڪهڙي ڪارڻ اوهين عارفاڻو ڪلام ڳائي ٻين ماڻهن ۾ هي تبليغ ڪرڻ ٿا چاهيو ته هي دنيا هڪ خواب آهي. ڌن دولت ڌوڙ سمان آهي؟ هن قسم جا عام ماڻهن تي اثر وجهڻ ۾ اوهان ڇا حاصل ڪرڻ ٿا گهرو جڏهن ته اوهين پاڻ دولت جي ڪئي ڊوڙ ۾ شامل آهيو؟" مون وٽ ته ڪو جواب هيو ئي نه آهي. اڃان ويٺي سوچيان ته آءٌ عارفاڻي ڪلام ڳائڻ ۾ ڪيتريقدر حق بجانب آهيان.

درياهي گھوڙو

اوهان ضرور اهڙا ماڻهو ڏٺا هوندا جي اڪثر اوقات پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندا رهندا آهن. ڪي وري پالتو جانور سان، پهرن جا پهر ائين پيا گفتگو ڪندا رهندا، ڄڻ ته ورهين جا وڇڙيا مليا آهن. مامو خانو بگيءَ وارو، مون پنهنجي اکين ڏٺو ته پنهنجي گهوڙي سان، سندس مالش ڪندي ، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته مامو، رب بخشيش، آفيم ذرڙو واپرائيندو هيو. پر مون ته اهڙا به الله جا بندا ڏٺا هوا، جي درياهه سان ڳالهيون ڪندي ڪنڌ ائين ڌوڻيندا هئا، ڄڻ ڪين سدن سوال جو جواب ملي رهيو آهي. جيڪڏهن اهڙن ماڻهن ۾ اچڪلهه ڪو جيئرو جاڳندو نه هجي ها ته شايد پڙهندڙ ائين وسهن ها ته لکندڙ ڪنڊ ڦٽو ڪائي. اهڙن انسانن مان هڪ عدد داڻو ڪٽو اجا سوڌو حال حيات آهي، حالانڪ هو جهور ڪراڙو ٿي چڪو آهي ۽ سندس هٿ پير ۽ ڪنڌ مسلسل ڏڪندا رهن ٿا. پر سندس درياهه سان دوستي ۽ برادري اجا سوڌو دائم قائم آهي. ٻنهي جا دوستانه ۽ برادرانه تعلقات اڄ ڏينهن تائين اُهي ئي آهن جي اڄ ڪان سٺ سال اڳ هوا.

نالو غلام رسول ذات جو ملڪ، ضلع جيڪب آباد جي تعلقي ڪشمور جي هڪ ننڍڙي واند جو رهاڪو آهي.. جا بستي درياهه جي ڪچي ۾ آباد آهي. درياهه جي واند سان ايتري ويجهڙائي آهي، جو اڪثر چيو ويندو آهي ته درياهه جو پاڻي واند وارن جي چائٺ چمندو ٿو رهي. شڪر الحمدالله جو اهو معاملو چم چٽ تائين محدود آهي، ورنه جيڪڏهن درياهه خدا نخواسته واند کي ياڪر يا ڳراٽڙي پائڻ جو ارادو ڪري ته پوءِ ته شايد واند جو وجود لاءِ ئي خطره پيدا ٿي پوي. غلام رسول جو درياهه سان رشتو ۽ ناتو ٻال جتيءَ جي زماني کان شروع ٿيو، جڏهن سندس امڙ درياهه ڪناري ڪپڙا ڌوئيندي هئي ۽ ٻاڻ ڪنديءَ تي لڏڙي جيان پيو منجهس تڙڳندو رهندو هيو.

ڪجهه وڏڙو ٿيو ته واڻيڍ جي پين هم عمر ڇوڪرن سان گڏ سندس راند روند ۽ وندر وروڻهه پڻ درياهه جي اوسي پاسي وارن سرن ۽ ڪانهن جي ٻوڙن سان ٿيندي رهندي هئي. جڏهن اڪيلو يا دلگير ٿيندو هو ته ٻهرن جا پهر ڪنڌيءَ ڪناري ويهي درياهه جي وهڪري کي گهوري ڏسندو رهندو هو. پاڻيءَ سان سندس والهانه محبت هئي ۽ هو درياهه جي موج مستي کي ڏسي ائين پيو خوشيءَ کان ٽڙندو رهندو هو، جڻ ڪا ماءُ پنهنجي سڪيلڌي پٽ کي ٽپا ٽينگ ڏيندي ڏسي ٺرندي آهي ۽ سندس هر شرارت حرڪت تان وار وار صدقي ويندي آهي. هيءَ خبر غلام رسول کي به ڪانه هئي ته درياهه سان سندس ڳوڙهي نسبت ڪهڙي سبب هئي؟ آخر هو ڪو فيلسوف ٿورو ئي هو، جو ويٺو قدرت ۽ قسمت جا ڦورا ڦولهي. هو سادو سودو ڳوٺاڻو ماڻهو هو ۽ ڪيس ڪهڙي خبر ته درياهه جي وهڪري، وقت ۽ زندگيءَ جي گذر درميان ڇوليءَ دامن جو ابدي رشتو هيو ۽ ٽئي ليکي ٽيئي هڪ هوا.

آخرڪار غلام رسول اچ نڍو سيان وڏو تان جو اچي جواڻ جمال ٿيو. وقت گذرندو رهيو ۽ درياهه ۽ درياهه بنسبت ڪيس ڊپ ڊاءُ ڏنا ويا هوا ۽ جي وچ وارن غلط فهميون پيدا ڪيون هيون سي ختم ٿينديون رهيون. آخر پيار جو اهڙو مرحلو به آيو، جو غلام رسول جو اڪثر واندو وقت درياهه جي قربت ۾ گذرڻ لڳو. هي اهو زمانو هيو جو غلام رسول پنهنجي اندر جا راز درياهه سان وڏي واڪي سلڻ لڳو. ٿورڙي ئي عرصي اندر درياهه به پنهنجي دستوري حضور شرمي ڇڏي، ساڻس سور سلڻ جو سلسلو شروع ڪري ڏنو. هاڻ ٻنهي درميان حجاب ختم ٿي چڪو هو ۽ غلام رسول جيئن گونگي جي ٻولي گونگي جي ماءُ سمجهندي آهي، تيئن درياهه جي هر رمز ۽ راز کي پروڙڻ لڳو.

هونئن به هيءَ هڪ حقيقت آهي ته سنڌ سنڌين جو سنڌو درياهه سان رت جو رشتو آهي ۽ هئڻ به گهرجي. ڇاڪاڻ ته سنڌ جو جدامجد ۽ معمار آهي ئي سنڌو. سنڌوءَ ڪروڙها ٽن لٽ جا دور دراز مفاصلن کان آڻي هن ملڪ کي ٻڌايو ۽ هر سال ڏڪا ڏيئي سمنڊ کي اڳيرو ڀڄايو. نه فقط سنڌ جي تعمير ڪيائين پر سنڌ وارن جي گذر سفر جو ذمون به پاڻ تي ڪنيائين. امريڪن ايڊ ته آئي ڪالهه، هيتريون صديون سنڌ کي ڪنهن ٿي پاليو؟ شايد اهو ئي سبب هو جو سنڌين جو اوائلي ۽ اولين ڌرم هو پاڻيءَ جي پوڄا ۽

پوڄارين کي ”درياهه پنٿي“ سڏيو ويندو هو.

اڄ ڏينهن سوڏو انهن ”دريا پنٿين“ جا آثار موجود آهن. لال بکر، زندهه پير ۽ ساڌ ٻيلو ان دؤر جا يادگار، زندهه آهن. هاڻ ٻه اڳوڻي زماني جيان سنڌوءَ کي ”درياهه شاهه“ يا خواجهه خضر جا لقب ڏنا ويندا آهن. انهن پاڻيءَ جي پوڄارين جي مندر ۽ مڙهين جو سينگار ڪو بت يا مجسمو نه هوندو هيو. خالي ڏيورو پر پاڻيءَ ڪناري يا پاڻيءَ وچ ۾. لس ٻيلي ۾ اڄا سوڏو اهڙا ڏيورا موجود آهن جن ۾ ديوار تي فقط هڪ بزرگ انسان جي تصوير چٽيل آهي جو مڇيءَ تي سوار آهي.

خود منهنجي سانير ۾، مون کي ياد آهي ته ڪيترن ماڻهن جا نالا دريا خان يا دريانو مل تائين محدود هوندا هوا. اسان جي ڳوٺ ۾ فقط هڪڙي ماڻهوءَ جو نالو سمندر خان هيو، اهو به هن ڪري جو سندس پيءُ جي پنهنجي پاڙيسري دريا خان سان دشمني هئي ۽ ان کي نيچو نوائڻ لاءِ پنهنجي پٽ تي سمنڊ جو نالو رکيو هوائين. اهي زمانا ته پنهنجي جاءِ، پر اڄ به ڪو سنڌي مهيني ماسي جڏهن ڪنهن خوشيءَ جو اظهار ڪندو آهي ته اهو به ”وهواه“ چوڻ سان يعني وه واه.

پر وقت جا وارا نيارا آهن. ڪا شيءِ هڪ برج تي نه ٿي رهي. وقت سدائين پيو ساڻڍي جيان رنگ روپ مٽائي. زماني جي ڦيرن گهيرين سبب اهي درياهه پنٿي ڪجهه مري کپي ويا ۽ بقايا ڪجهه وري لڏي ويا. درياهه ۾ اٽي جا ڏيئا ناهي تيل ۽ وٽ وجهي ڪين روشن ڪري پاڻيءَ ۾ تاريندا هوا. شوراتڙين تي درياهه خواهه سندس واهه ۽ واهين تي ميلا لڳندا هوا. رات جو سنڌو درياهه جي آسمان سان چٽا پيٽي ٿيندي هئي ته ستارن جون لاٽون مٿي گهٽيون يا ڏيئن جو لاٽون هيٺ گهٽيون. نه فقط پاڻيءَ جي خالي پوڄا ٿيندي هئي، پر درياهه جي مخلوق جي پڻ خاصي خاطر تواضع ڪئي ويندي هئي، ڪڳن ۽ گندٽن کي اتو ڳوهي ڳوڙهيون ناهي ڪين روزانه راشن سپلاءِ ڪيو ويندو هيو. واڳن ۽ سيسرن کي ٻڪر کهي ڪارايا ويندا هوا. دعوتن جي ڏم هن حد تائين هوندي هئي جو پلو سمند کان هلي درياهه داخل تي سڌو زنده پير تائين سکر سلام لاءِ وارد ٿيندو هو. بابي مرحوم ٻڌايو هيم ته سندس ڏينهن ۾ درياهه جي ليٽ کي ٻه دهلن دمامن ۽ شرنائين سان آجيان ڪري اڳيرو سوريندا هوا. توڙي جو درياهه پنٿي لڏي ويا پر اتان به هاڻي

سندن غوغاءُ هي ٿو پڌڻ ۾ اچي ته:

گنگا جمنا امرت

پر ٽنج ته پنهجي سنڌو آهي.“

(شيام)

اج قصو ڪجھه اور آهي. درياهه آهي پر دريانو مل لڏي هليو ويو جو درياهه جو پوڄاري هو. باقي رهيو دريا خان. اهو پاڻ خان، هاڻ ان جي درياهه سان دوستي ڪيئن ٿئي. ان ڪري جڏهن تنجائي هليا ويا ته هاڻ گهتا ڪير ڏئي. اسان مان درياهه دلي ئي ختم ٿي ويئي. ڪڳا ته در ڪنار پر ڪوپاڙي وارن ڪي تڪر ڳيو ڪونه ٿو ڏئي، حالانڪ اسان جي سهڻي سائينءَ جي حديث آهي ته جيڪڏهن اوهان جي پاڙي اوڙي ۾ ڪو بکايل موجود آهي ته اوهان تي ماني حرام ٿي وڃي ٿي. خير، مقصد هيو هي چوڻ ته رفته رفته درياهه ۽ سنڌين درميان شڪررنجي پيدا ٿي. ٿي سگهي ٿو ته ڪن چغلخورن ابتيون سبتيون ڳالهيون ڪري ڌرين درميان غلط فهمي پيدا ڪئي هجي، يا وري درياهه ڪي برغلايو هجي. ڪن جو هي چوڻ آهي ته سهڻيءَ جي پاراتي وڃي هٿي هنڌ ڪيو ۽ درياهه ڪي جي ڌمڪيون ڏنيون هٿائين ته ”درياهه توٽي دانهن ڏيندس ڏينهن قيام جي.“ ان بعد ٻنهي جا تعلقات اهي نه رهيا جي اصل ڪان هوا. هاڻ ته سنڌين ٻه درياهه سان بائڪاٽ ڪري ڇڏي آهي ۽ سندن درياهه سان واسطو محرم جي تابوتن ٺارڻ تائين محدود آهي.

پر غلام رسول تي سنڌو ۽ سنڌين جي گهرو لڙاين جو ڪو اثر ڪونه پيو. هو درياهه سان ”تومن شدم ۽ تومن شديءَ“ واري اصول تي هميشه ڪير ڪنڌ رهيو. جوانيءَ ۾ جڏهن غلام رسول ڪي هيءَ ضرورت پيش آئي ته پنهنجي گذر سفر لاءِ ڪونه ڪو ذريعي معاش تلاش ڪري ته هن درياهه ڪان دور رهڻ جو ويڇوڙو برداشت ڪرڻ ڪان هي بهتر ڄاتو ته اهڙو ڪاروبار ڪيو وڃي جو پريت ٻه رهجي اچي ۽ پيٽ گذران لاءِ پورهيو ٻه ٿيندو رهي. ان آچار آبپاشيءَ جي ڪاتي ۾ بطور بيلدار جي وڃي ڀرتي ٿيو ۽ ڪيس مقامي طور درياهه جي ڪنڌي ڪنارن وارن بندن جي سار سنڀال تي مقرر ڪيو ويو.

ملازمت دوران جڏهن غلام رسول ڪاتي جي عملدارن سان لهه وچڙ ۾ آيو، تڏهن ڪيس خبر پيئي ته اهي سڀ انجنير حقيقت ۾ درياهه جي خلاف هوا ۽ سندن درياهه ۾ ڪا خاص دلچسپي يا سائنس همدردي ڪانه هئي. هن

هميشہ درياھ کي هڪ خطرناڪ ۽ خوفناڪ اژدها جيان ٿي تصور ڪيو ۽ سدائين ڪيس نيچو نوائڻ لاءِ سازشون ٿي ڪيائون. ڪن درياھ کي بندن جي قيد ۾ چوڪنيو جڪڙي بي بس بڻائڻ تي گهريو ته ڪن وري سندس پاسا چيري، سندس سيني ۾ پٿر سيمنٽ ۽ لوهي سيخون هڻي ڪيس لولو لنگڙو ڪرڻ ٿي چاهيو. غلام رسول هر موقعي تي وجهہ وٺي انهن درياھ جي بدخواه ۽ بي خبر عملدارن کي درياھ سان دوستي رکڻ ۽ ڪيس پيار ذريعي گهيتارڻ لاءِ مشورا ڏيندو رهيو. پهريون ته ڪيس ٻڌو اڻ ٻڌو ڪيو ويو ليڪن ڪيل اڳڪٿيون سو في صد صحيح ثابت نڪتيون ۽ پوءِ سندس راءِ کي وزن ڏيڻ لڳا. هو حيران ۽ پريشان هوا ۽ هي سمجهڻ کان قاصر هوا ته هي ڇٽ ماٺهو درياھ جي راز ۽ رمزن کي ڪيئن ٿو سمجهي؟ ڪين اها پيٽ ئي نہ هئي ته غلام رسول روزانو درياھ سان مجلسون ڪندو هيو ۽ درياھ ڪيس پنهنجي اوٿاين ۽ پوٿاين ۽ پروگرام کان آگاه ڪندو رهندو رهيو. غلام رسول اهي خبرون چارون انجنيرن اڳيان عيان ڪندو رهندو هو جي اڳواٽ جوڳا قدم کڻي بندوبست رکندا هوا جنهن ڪري درياھ مجبور ٿي پوندو هيو ۽ سندن مرضي مطابق سندن رٿيل راھ تي هلڻ شروع ڪندو هيو. حالانڪ درياھ کو اهڙو مت جو موڙهو ڪونہ هيو جو ڪيس خبر نہ پوي. ڪيس اها ڪڙڪ اڳيئي پئجي چڪي هئي ته سندس راز ڪير ٿو فاش ڪري. پر ياريءَ جي لڄ رکڻ خاطر ڪڏهن ساڻس ڦورو نہ ڦولياڻين ۽ نہ وري ڪڏهن پلجي ٻہ غلام رسول کي ڪا ميار يا مهڻو ڏنائين. آخر يارن سان کهڙا ليکا هوا.

مرحوم محمد موسيٰ سنڌ جو ناميارو چيف انجنير غلام رسول کي نہ فقط سڃاڻندو هو، پر سندس صلاحيت ۽ ڪيس درياه جي علم هئڻ کان بخوبي آگاه هو. مرحوم، غلام رسول جي خدمت جو قدر ڪندي ڪيس اضافو ڏيئي ڪيس بيلدار مان اوورسيئر مقرر ڪيائين.

غلام رسول گهٽيون ئي دانهون ڪوڪون ڪيون ته سائين آءٌ اڻ پڙهيل ۽ ڪورو ڇٽ آهيان، پر محمد موسيٰ مرحوم کي خاطري هئي ته هو گهٽ پڙهيل ۽ ڳڙهيل انجنيرن کان وڌيڪ قابل ۽ ڪارآمد ثابت ٿيو هو.

غلام رسول کي اوورسيئر مقرر ڪري، مٿس هي ڪم رکيو ويو ته هر سال هو درياھ ۾ هلندو رهي ۽ درياھ جي رخ رواج، سندس طبع جي هر موڙ

۽ موڊ جو جائزو وٺندو رهي، ۽ اهڙي سالياني رپورٽ ڪيس ڏيندو رهي. ان
ڪم جي سلسلي ۾ ڪيس هڪ نويڪلي ٻيڙي ڏني ويئي جا سواريءَ علاوه
سندس جاءِ رهائش پڻ هئي. هر سال غلام رسول ٻيڙي ذريعي درياهه جو
(اوڀارو) رخ هلندو رهيو. صبح شام، تتي ٿڌيءَ، سيارو اونهارو غلام رسول
درياهه داخل هوندو هيو. اڄ اڇ شريف سيان منڻ ڪوٽ ۽ پرينهن پنجنند،
اهي سندس واهيرا ۽ ٿاڪ هوندا هوا. پورا ڏهه مهينا غلام رسول درياه جا
گهٽ گهير ۽ سندس وهڪري جا لاها چاڙها. پيو نظر مان ڪيندو هيو ۽
نديءَ جي رخ جا، نقشي واري ڪاغذ تي ڏنگا ڦڏا ليڪا پيو ڪيندو هو.
يارهين مهيني واپس ڪشمور ورندو هيو ۽ عملدارن کي پنهنجي ورتل جائزي
کان آگاهه ڪندو هو. ان رپورٽ ۾ غلام رسول هي خبر پڻ ڏيندو هو ته
ايندڙ سال درياهه جو وهڪرو ڪهڙي رخ ۾ زور وٺندو، ڪهڙي ڪناري
ڏانهن لٽ چڙيندو، ڪهڙي پاسي کان پائيندڙ ڪندو ۽ ڪٿي ڪٿي سندس
ڪاڏ جون علامتون ظاهر ٿينديون. اهڙي حال احوال آڌار ڪاتي جا عملدار عملي
طور قدم کڻندا هوا. انديشو ڏيکاريل جڳهن تي بند مضبوط ڪيا ويندا هوا
ته ڪٿي وري بندن پٺيان منگليون پيا ٺاهيندا. وهڪري جي زور ڀڃڻ لاءِ
ڪنارن جي ڪاڏ روڪڻ لاءِ پٿرن جا ٽڪنڊا ٺل (Spurs) ٺاهي اڳوات
ڪنارن جي ڪاڏ روڪيندا هوا جنهن درياهه جي زبردستي جو ڪو اثر نمودار
نه ٿيندو هيو. اهڙن انيڪ اپاون وٺڻ ڪري درياهه جي غصي، غضب ۽ ليٽ
پيٽ جو مناسب ۽ جوڳو علاج ترت عمل ۾ اچي سگهندو هو ۽ سنڌو
خيرين صلاحين ۽ ساڻ چڱن تڪبيرن جي، صلح سانت سان ڪيٽي بندر
پنهنجي ساهري گهر وڃي رسندي هئي. نديءَ جي اهڙي چڱي چال چلت باعث
هر سال سنڌ جي انجنيرن کي شاباس ملندي هئي ۽ سندن انجنيري فن جي
ملڪان ملڪ هاڪ هوندي هئي. اها غلط فهمي اڄ ڏينهن سوڌو هلندي اچي
ته اسان جي سنڌ جا انجنير نهايت قابل ۽ هوشيار آهن ۽ ڪين درياهه جي رڳ
رڳ ۽ رڳن جي بلڊ پريشر ۽ ٽيمپريچر جو پورو پورو علم آهي. حالانڪ
ڪاميابيءَ جو سهرو غلام رسول جي سر تي هو.

١٩٤٢ع جو واحد سال هيو جو ڪنهن غلط فهميءَ باعث غلام رسول
جي اندازي ۽ اڳ ڪٿين کي ڪا اهميت نه ڏني ويئي ۽ سندس رپورٽ کي نظر
انداز ڪيو ويو. ان جو نتيجو هي نڪتو جو نديءَ جي تباهيون ۽ برباديون

ٻوڏ ۽ پائيندڙ ذريعي سنڌ ۾ آنديون ان جو پتو انهن کي هوندو جي درياهه جي لپيٽ ۾ آيا هوندا.

۱۹۷۲ع ۾ غلام رسول کي رٽائر ڪرايو ويو ان ڪري ۱۹۷۳ع واري ٻوڏ البت سنڌ وارن کي مهانگي پئي. جيڪڏهن فقط سائنس صلاح مصلحت جو سلسلو ئي جاري رکيو وڃي ها ته به شايد ڪافي دقت کان بچاءُ ٿي سگهي ها. مصيبت هي آهي جو هاٿي جيڏري لهي هڪ لک ته مٿي سندس ٻها ٻه لک. انجنيرن لاءِ جي درياهه چڙهي تڏهن به نعمت. وري جي ٻوڏ ڪري ته ٻوءِ نلي چاندي. هر ٻوڏ وقت به ٻوڏون عمل ۾ ايندڀون آهن، هڪ پاڻيءَ جي، جنهن ۾ ماڻهن لاءِ آزار ۽ تباهي اچي ۽ ٻي رپين ۽ نوٽن جي ٻوڏ جا انجنيرن جي اڊريس پڇائيندي سندن گهرن ۾ رسندي رهي ٿي. غلام رسول کي گهر ويهاري ۽ سندس ڪو جاءِ نشين مقرر نه ڪري هڪ اهڙي قسم جو خال پيدا ڪيو ويو آهي جو هاڻ اسان کي درياهه جي ارادن جي اڳواٽ خبر چار پوڻ ناممڪن آهي. هن مان هي شڪايت جو مطلب نه ڪڍيو وڃي ته ڪو غلام رسول کي پڳ ٻڌائي وڃي يا سندس خدمتن جو قدر ڪري ڪيس انعام اڪرام ڏنو وڃي. ٿي سگهي ٿو ته ائين ڪرڻ سان اسان جي انجنيرن جو رڪارڊ خراب ٿي پوي.

مقصد هي آهي ته اهڙي قسم جي ماڻهن جي تلاش ڪئي وڃي يا ترغيب ڏيئي اهڙا انسان تيار ڪيا وڃن جي درياهه جي وضع قطع ۽ طبع کان واقف ٿين ۽ اهڙو پروگرام اڳواٽ رٿين جيئن سنڌ جا باشندا پنهنجي ئي محسن جي مستيءَ جو شڪار نه ٿين، جو حشر گذريل سالن ۾ ٿيو آهي. درياهه جو ڪجهه ڪيو آهي ان لاءِ ڪيس ڪو مهٽو يا ميار ڏيئي نه ٿي سگهجي. انجنيرن کي هي وڏي غلط فهمي آهي ته هنن جو طرف بند ٻڌي درياهه کي جڪڙي قابو ڪري ڇڏيو آهي، انهيءَ ڪري درياهه هاڻ بي ضرر ٿي چڪو آهي. جي ان خيال جا آهن، تن شايد نه درياهه جون اهي ڳاڙهيون اکيون ڏٺيون آهن ۽ نه وري درياهه جي تواريخ يا سندس شجري کان ئي واقف آهن.

غلام رسول جو طريقو عجيب وغريب آهي. هو چوندو آهي ته سنڌو درياهه دنيا جي جملي درياهن کان مختلف مزاج آهي. هو ته فقط درياهه جي جاگرافي ۽ تواريخ کان بخوبي آگاهه آهي، پر ڪيس سندس هر ورورڪڙ ۽ هر

ڳهڻ ڳهير جي پوري معلومات حاصل آهي. هو سنڌس هر نخري ۽ نازڪ مزاجي ۽ نبض سڃاڻندو آهي. سنڌس دعوا آهي ته سنڌو پيار سان ضابطي ۾ اچي سگهي ٿو ۽ زبردستيءَ سان هر گز نه. ڪيس ڪهيٽاري سنڌس دل وٺي مٿس براجون ٿاهيو. سنڌس وهڪري کي موڙيو- پر پيار، عقل سان ۽ ادب سان. پر هڪواري توهان تڪڙ ڪري پنهنجي هلندي هلائي ۽ خدانخواسته هڪ وار درياهه بگڙيو ته پوءِ پانهو ۽ ڏٺي. اڳ جڏهن درياهه رسندو هو ۽ پنهنجو پيٽ ڦيرائيندو هو ته سنڌ جو اهو سمورو پاسو هڪدم سنجو ۽ برپٽ بيابان ٿي ويندو هيو ۽ ان رخ جي تهذيب ئي ختم ٿي ويندي هئي. اهو ئي سبب اهي جو هيل سوڏو سنڌوءَ پنهنجا ايترا پيٽ ڦيرايا آهن جو اڄ سوڏو اسان ايترا ڪپڙا به تبديل نه ڪيا آهن. جي سنڌس ڪاوڙجڻ ۽ رسڻ ڪري تباهي ۽ بربادي عمل ۾ آئي آهي، ان لاءِ سنڌ جي تاريخ جي ورق گرداني ڪيو ته اوهان کي خبر پوندي ته ڳهڻين ويهين سئو ٿيندو آهي. جي اڄ سنڌ ۾ اڻ ڳڻيا اجڙيل قتل، کنڊهر ۽ ڦٽيل شهرن جا آثار موجود آهن ته اهي پڻ سهڻي سنڌو جون موسمي مهربانيون آهن. بهتر ٿيندو ته پنهنجي بچاءَ خاطر ۽ سنڌ کي تباهيءَ کان پاسي رکڻ لاءِ غلام رسول ميدان عمل ۾ آندا وڃن سنڌن قدر ڪيو وڃي ۽ جڏهن سنڌن وقت پورو ٿئي ته سنڌن جاءِ نشين مقرر ڪيا وڃن ته جيئن درياهه ۽ دريائي رهاڪن جو دوستانه رشتو درياهي ڳهوڙن ذريعي زنده ۽ پائينده رهي.

ملان ڏينو

انسان جي پڇاڙي واري وهي ۽ سال جي آخري مند سمان پيئي ڏک ڏئي. جيئن خزان آئي وڻن جا پن پتا ساوڪ ڇڏي پيلا زرد ٿي سڪي وڃن ۽ بي ساها ٿي هڪ هڪ ڪري ڇڻي پٽ پون. زندگيءَ جي زوال جو ڊرامو ۽ هوبهو ساڳيو پيو ڏسجي. مون پنهنجي ٻاراڻي اوستا ۾ جي ڪونڌ ۽ ڪوپا مڙس ڏٺا تن کي اکيتي هلي ڪرڙوڊ پوءِ پير مرد ۽ تهان پوءِ ضعيف ۽ زبون ٿيندي پسيو. وقت جي وهڪري سان، سانيڻ واري سموري لڏي کي "واري وڻي" تي اوڏانهن ويندو ڏٺم جتان ڪوئي موٽيوٽي ڪونه آهي.ا لبت اِن زماني جي علامت، باقي بچيل هڪ عدد داڻو اهڙو ضرور وڃي رهيوآهي جو جهور ڪراڙي هوندي ۽ لٺ سهاري ٽڳندي ٻه پنهنجي ڏهاڙي ڪمائڻ ۾ اهڙو ئي مشغول رهيو آهي جهڙو ڪيس سٺيڪو سال اڳ ڏٺو هيم. هرهڪ اِئين ٿي ڄاتو ته ملان ڏينوءَ ڪانو جي هڏي ڪاڌي هئي يا وري شايد موت ڪان وسري ويو هيو، پر اڙي، ادا، موت ڪي ويسارو ڪٿي. تازو ٻڌم ته ملان ڏينو ٻه آخر ساڳيو ڏڳ وڻي وڃي پنهنجي رب کي پرتو. اناالله...

ملان ڏينو اسان جي ڳڙهيءَ جو نامي گرامي ۽ جڳ مشهور ملان هيو. ننڍيا وڏا ۽ ٻار، ٻڍا، سڀ ڪيس ڄاڻندا سڃاڻندا هئا. هي ٻي ڳالهه آهي ته ڳوٺ وارا ملان جي منهن پوڻ يا سندس نالو وٺڻ ڪان ٻه گهبرائيندا هئا.مون پنهنجي اکين سان انهن ماڻهن کي ڏٺو، جي ملان کي سامهون ايندو ڏسي رستو ڇڏي ڪنهن ڪند پاسي لڙي ويندا هئا. ڪيترا ته وري منهن، بوڇڻ سان ڍڪي ڪائونس موشو ڪندا هئا. جيئن ملا ـ ن جي مٿن نگاهه نه پوي. ائين ٻه نه هيو ته ملان ڪو ڪانڪو مڙس هيو يا ڪو آرڏو عملدار هيو جنهن جي اڄاڻ يا زور ظلم ڪان ماڻهو ڪنبندا يا ڪَوَ ڪائيندا هجن. بلڪل نہ. هو نـ غريب مسڪين پنهنجي واٽ وارو ۽ الله جو نيڪ ٻانهو هيو.

البت سندس پيٽ گذر وارو پيشو ڪجهه ڇرڪائيندڙ قسم جو هيو.

چو تہ سندس واسطو ۽ وهنوار جيئرن بجاءِ جنازن سان هيو، يعني ڪفن جي "ڪريا ڪرم" واري ڪار ڪرت ڪندڙ هيو.

"مڙهه ماڳ رسائڻ هر ملان جو ڌنڌو آهي. پر "ملان دينو" واحد ملو هو جنهن جي چهري تي ڌنڌي جي ڇاپ جو ٺپو نمايان نظر ايندو هيو. سندس شڪل شبيہ هوبهو لاش جهڙي هئي، ۽ اجا بہ ڪجهہ وڌيڪ مايوس مرده ڏسڻ ۾ ايندي هئي. منهن جي رنگت ٽامئيءَ جهڙي، جنهن تي مينديءَ رتي ڏاڙهي ۽ اڇاڻ تي مائل پوائنٽيون اکيون ۽ وري نگاه هڪ ئي رخ ۾ دونالي جيان چست پڌل. عجب اهو جو گهمڻ وقت سندس ٻانهون لڏڻ بجاءِ بدن جي پاسن سان چهٽيل رهنديون هيون. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ ڪو جنازو دفن ٿيڻ کان اڳ جهٽ کن لاءِ پسار ڪري رهيو هيو. مٿس نظر پوڻ شرط اڳلي جي جسم ۾ سيسراٽيون ۽ ڌرڙيون اڀرڻ شروع هيون. سندس جسم توڙي ڪپڙن کان ڪفن، ڪافور ۽ قبر واري بوءِ جاري رهندي هئي. جنهن گهٽيءَ مان هڪ ڀيرو سندس گذر ٿيندو هيو تہ ڀهرن جا ڀهر اها ڳلي هڪ عجيب ڏپ سان واسجي ويندي هئي. عام ماڻهن جو ڪائونس خوفزده هئڻ تہ سمجهہ ۾ اچڻ جهڙو هيو، پر مينهون ڳئون بہ ڪيس ويجهو ايندي ٽاهم ڪائينديون هيون. خاص طور ڳوٺ جا ڪتا تہ ملان کي ڏسڻ سان ائين اونائڻ شروع ڪندا هئا ڄڻ سندس غيب شناس اکين خود ملڪ الموت کي ٿي ڏٺو.

گهڻن ماڻهن کي تہ ملان متعلق هي يقين ويهجي ويو هيو تہ "موتي فوتي" واري رسمي وهنوار کان علاوه ملان جو "موت" سان پنهنجو ذاتي بہ ڪو گهاٽو رستو هيو. ڇاڪاڻ تہ ڳڙهيءَ ۾ ٿيندڙ هر موت جي ڪيس اڳواٽ خبر پوندي هئي ۽ ڪن حالتن ۾ تہ خود مرڻ واري کان بہ اڳ ۾!! مون کي ياد نہ آهي تہ ڪنهن جي بہ موت لاءِ، ملان دينوءَ کي ڪڏهن ڪنهن نياپي سنيهي يا ماڻهو موڪلڻ جي نوبت پيش آئي. بلڪ جنهن پاڙي ۾ قضيو ٿيڻو هوندو هيو تہ ملان ان محلي ۾ اڳواٽ چڪر ڏيندي ڏٺو ويندو هيو. ڄڻ موت ڪيس اڳيئي ڏاهہ ڏيئي ڇڏي هئي تہ "آءُ فلاڻي هنڌ شڪار لاءِ ٿو هلان ۽ تون سگهو ڪڍ اچ." ڳجهہ کي بہ ڍونڍ جي ڄاڻ جانور جي مرڻ بعد پوندي آهي پر ملان کي اهڙو اطلاع ائڊوانس ۾ رسندو هيو، جو عجيب اتفاق پڻ هيو.

انهن ڏينهين ڳڙهيءَ ۾ ٻه ماڻهو اهڙا هوندا هئا جي هر موت تي حاضر ناظر ڏٺا ويندا هئا. هڪ ڊاڪٽر منگهر مل جو ڳڙهيءَ جي خانگي اسپتال جو نامور ڊاڪٽر هيو ۽ ٻيو ملان دينو. جتي ڊاڪٽر منگهر مل جو ڪم پورو ٿيندو هيو اتي ملان جو معاملو شروع ٿيندو هيو. شايد اهو ئي سبب هيو جو ٻنهي وچ ۾ نه فقط پيشه ورانه همدردي هئي پر پاڻ ۾ گهاٽي دوستي پڻ هئي. ٻنهي جي اڪثر ملاقاتات ان گهر جي آڳڻ ۾ ٿيندي هئي جتي موت واقعي ٿيندو هيو، پر ڊاڪٽر در کان ٻاهر قدم رکندي ۽ ملان اندر ايندي. هڪ ٻئي سان ڍونڍه ٿيندي ۽ ڪنڌ سان ڪيڪر ڪندي ٻيئي هڪ ٻئي کي معنيٰ خيز نگاهن سان ڏسندا هئا. هونئن ٻه وڏي نندي ڏينهن تي يا "عيد براد" تي ٻنهي جو پاڻ ۾ سوکڙيون پاکڙيون ڏيڻ وٺڻ جو رستو پڻ هيو. هي ڪرشمو به ٻنهي جي گڏيل ڪوشش جو نتيجو هيو جو ڳڙهيءَ ۾ هاڻ هڪ مقام بجاء ٻه ٻيا شاهي قبرستان وجود ۾ آيا هئا جن جي اراضيءَ ۾ ڏينهون ڏينهن اضافو ٿي رهيو هيو.

ملان حد درجي جو مانيٺو ماڻهو هيو ۽ سواء "هان ۽ هون" جي ٻيو اکر ورلي ٻوليندو هيو. ممڪن آهي ته "تور ڳالهائو" هئڻ سندس "فطرت" بجاء "عادت" هجي. چاڪاڻ ته سندس گهڻو وقت انهن گراهڪن جي صحبت ۾ گذرندو هيس جي اڪثر هميشه لاء سرد ۽ خاموش ٿي ويل هئا. ملان جي منهن مبارڪ تي رونقي آثار ضرور نمودار ٿيندا هئا پر ورلي. خاص طور جڏهن ڪنهن امير ڪبير جو موت ٿيندو هيو جتان ڪيس لونگين ريشمي چادرن ۽ روڪڙ ملڻ جو لاڀ ٿيندو هيو. مون ڪيس ڳوٺ جي هڪ وڏي ماڻهوءَ جي جنازي تي ڏٺو. ملان جي چهري تي ٻهڪ ۽ سندس سفيد اکين تي بجليءَ جهڙي چمڪ طاري هئي. سندس وار وار کلي رهيو هيو. ٻانهون ڪنجي ۽ ور وجهي لاش مٿان اٿين مڇي مڙس تي ٻيٺو هيو جڻ ساٿس جوڙو ملهن جو ڪري ڪو پلئو وٺئو هيس.

مون کي پنهنجن ٽن چئن مائٽن جي فوتيءَ تي ملان جي ڪاروباري طريقي ڪار جي مشاهدي مائڻ جو موقعو مليو. ڏٺم ته ملان ميت کي وهنجارڻ وقت جڻ ته "اوڊر" ۾، اجا به چئجي ته "بيگر" ۾ ٿي وهيو، پر ان ۾ ملان جو ڪهڙو قصور؟ اسان وارا مائٽ سدورا، سڀ نيٽ سچا ۽ پينگيا. جيڙي ئي سندن نه ڪنهن ڪتيو ڪاڏو ۽ نه پنهنجن ئي ٽڪا وٺيا. هونئن به

کنهن وٽ رکيو ڇا هيو جو مٺن مٿان لڪ لٽائي. ظاهر آهي ته اهڙن ڏيوالن جي جنازن ۾ ملان جي دلچسپي ڪهڙي هوندي. نه فقط سندن ڪفن جا ٿاڪا ڪراڙ تي تي هڻيائين پر ڪفن جو سبيو ڪندي به ڏند ويٺي ڪرٽيائين. جي سندس وس پڄي ها ته جيڪر سندن جنگهه ۾ رسو ٻڌي ائين ئي گهلي وڃي ڍير تي اڇلين ها جيئن ميونسپل جا ڇهڙا مئل جانور تيڪال ڪندا آهن. پوءِ به جڏهن ڪيس وارو مليو ٿي ته وس ڪان ڪونه ٿي گهٽايائين. مامي گلڻ مرحوم کي غسل ڏيندي لڪس صابڻ جو فقط نالي ماتر رڳڙو ڏيئي باقي ڇڪي کٽي پڳ جي ور ۾ هٽي ڇڏيائين. ناني ڏنڻ جي جنازي ويل عطر جون ٻيئي شيشڙيون ائين ئي ثابت ڪٽي پنهنجي صدريءَ ۾ وجهي ڇڏيائين. ڪاڪي حليم مرحوم سان ته هاڃان هٽي ڇڏيائين. سندس سينگار لاءِ آندل چندڻ جو چورو، ڪافور ۽ ڌوپ لڳائڻ گڏ ميت جي ڇيڄ واري چانديءَ جي منڊي جا ماڻن ڪان لاهڻ وسري ويئي هئي، اها به منهنجي اک وٽي صدريءَ ۾ وجهي ڇڏيائين. منهنجي گهوري نهارڻ تي شرم پرچائڻ لاءِ چيائين ته اسلام ۾ مردن جي ڳهتا پائڻ تي سخت منع تيل آهي ۽ زيورن بابت قبر ۾ ڏاڍو پڇاڻون ٿيندو آهي. ان ڪري منڊي لاهڻ لازمي هئي. شڪر جو ڳنڍي ڇوڙن کي ان شرعي اصول جي خبر نه هئي نه ته جيڪر اهڙي فتوا حاصل ڪري ماڻهن جون منڊين گڏ آڱريون به هوند ڪپي وڃن.

لوڀ لالچ هر آدميءَ جي ڪمزوري آهي پوءِ ٿوري يا گهڻي. پر هيڄ مون فقط ملان ۾ ڏٺي. هن ۾ شڪ نه آهي ته اهڙا طبعي لاڙا سندن تعليم ۽ تربيت جو حصو هجن، جيئن ڪاڏي وقت آڱريون چٽڻ يا نڪاءِ واريون اوڳرايون ڏيڻ. پر ڪي عادتون ڏاڏٽن واريون به هيون. ماڻهن لاءِ موت هڪ غم ۽ الم جو واقعو هيو پر ملان لاءِ ”نر جي ٻهٽي.“ مرڻ واري جي لٽل ڪپڙي لٽي ۾ ته ملان جو حصو هيو پر ميت جي ڪفن دفن واري ساز سامان ۾ سندس پتي رکيل هئي. ڪفن جي خريداريءَ کان ويندي گلاب جي شيشن ۽ لوبان تائين پسارين سان سندس ڪميشن ٻڌل هئي. غسل وارو ”مال پاڻي“ ڦبائڻ ان کان الڳ هيو. مون ڪنهن ڳنڍي ڪپ کي جيئرن جاڳندن جو ڪيسو به اهڙي صفائيءَ سان ڪتريندي نه ڏٺو، جنهن ڦڙتائيءَ سان ملان مٺن جي مال تي هٿ تي ڦيريو. شايد ڪيس هيءَ خاطري هئي ته آخرت ۾ ليکو جيئرن جي مال جو ٿيڻو هيو ۽ نه مٺن واري مڏيءَ جو. حيرت هن ڳالهه جي نه هئي ته ملان

چوري ٿي ڪئي. بلڪل نہ. پر هن ڳالهہ جي تہ ملان ڪي انسان جي آخري حشر جي پوري پروڙ هئي، چاڪاڻ تہ هر روز ڪئي مڙدا، ماڳ رسائي تي آيو. شڪر اهو جو مٺن جو مارڪيٽ ۾ ڪوڏي ملهہ بہ نہ هيو. پر خداناخواستہ ماڻهوءَ جا ڏند يا هڏا هاٿيءَ جيان عاج جا ٺهيل هجن ها تہ ملان جيڪر هر ميت جو هڏائو پڃرو بہ غسل ڏيندي غائب ڪري ڇڏي ها!

ٿي سگهي ٿو تہ ملان جي نيت تي شڪ ڪرڻ ۾ آءُ سراسر غلط هجان. هي بہ ممڪن آهي تہ ميت تي خرچ ڪرڻ کي ملان فضول خرچي سمجهندو هجي، يا وري حقيقت پسند هئڻ ڪري هن خيال جو هجي تہ ميت کي جڏهن ڏوڙ ۾ ڏڏڙ ۾ دفن ڪرڻو هيو تہ باقي جهٽ گهڙيءَ لاءِ ڪيس عطر عنبر مکڻ يا سونهن لاءِ سينگار ڪرڻ مان فائدو؟ مقصد هيو مٽيءَ کي مٽيءَ حوالي ڪرڻ. پوءِ خاڪيءَ جا خاڪ سان ڪهڙا ليکا؟

7 نومبر 1984ع

ڏاڪدر ۽ ڏوڪٽر

تازو هڪ ڊاڪٽر کي رشوت وٺڻ جي الزام ۾ گرفتار ڪيو ويو. ڊاڪٽر
خ راتي اسپتال ۾ پگهاردار هيو ۽ ڪيس آپريشن بہ سرڪاري اسپتال ۾
ڏ رٽي هئي، جنهن لاءِ ڪنهن الڳ في وٺڻ جو سوال ئي پيدا نہ ٿي ٿيو. هي
وا عو نهايت افسوسناڪ آهي ۽ ڏيکاري ٿو تہ اسان جي ملڪ جا ڏاڪدر
ص حبان ڪهڙي رُخ ۾ روان آهن. هونئن بہ ڊاڪٽر ڳريون فيون اڳاڙڻ ۽
م يضن سان لاپرواهيءَ وارو ورتاءُ ڪرڻ جا عادي آهن. پنجئي آڱريون برابر
نہ آهن ۽ نہ وري منهنجو واسطو فرشتن سان ٿو پوي. پر ڳالهہ آهي اڪثريت
ج . شل نہ ڪو وچولي طبقي جو ماڻهو سندن ور چڙهي. نتيجي ۾ مريض تہ
و ي اڳي پوءِ ميوا شاهہ پهچندو جا هر انسان جي آخري منزل آهي، باقي
پ ن ڊاڪٽرن جي بلن ۾ مرحوم جو گهر بہ گروي ٿيندو يا نيلام!

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ اسان وارن ڏاڪدرن کي شايد استادن هي سبق
پ ڙهيو ئي نہ آهي تہ ڊاڪٽري رڳو مايا ميڙڻ يا دولت ڪمائڻ جو پيشو نہ
آ ي ۽ نہ وري وڻج واپار وارو وهنوار آهي. هي تہ هڪ پاڪيزه منصب آهي يا
د جو يا ايجا بہ پدوي آهي، جيئن ڪو غوث قطب يا ولي هجي. شفا آهي ئي
ا جو خاص پورٽ فوليو جنهن ۾ ڊاڪٽر ياڳي پائيوار آهن. پر موت ۽
ح ياتي تہ الله وس آهي. بقول پٺائيءَ جي تہ "ڦڪيون تڏهن فرق ڪن، جڏهن
ا ر تنئين الله جو." ڊاڪٽرن جي وس آهي فقط درد دفعي ڪرڻ. باقي زندگيءَ
م مالڪ تہ خالق پاڻ آهي.

هي درست آهي تہ ڊاڪٽرن کي بہ پيٽ آهي، اهل عيال آهي ۽ ڪين بہ
دنيا ۾ رهڻو آهي. ان ڪارڻ هو ڊاڪٽريءَ کي ڪنهن حد تائين پنهنجي قوت
نذران جو وسيلو بہ سمجهن ٿا جا حقيقت پڻ آهي. پر جا رقم ڊاڪٽرن کي
فيءَ طور ڏني ويجي ٿي اهو سندن علاج جو عيوضو يا معاوضو نہ آهي پر هڪ
علامتي نذرانو آهي. دراصل ڊاڪٽرن جي علاج جو ڪو ملهہ اهي ئي ڪونہ.

جيڪڏهن لاپرواه ڊرائيور جي تيز رفتاريءَ ڪري اوهانجي چنگهه ڀانهه ڀڃي پوي ٿي ته ڊاڪٽر جي هوشياريءَ ۽ علاج سان اوهين هڪ وار وري گهمڻ ڦرڻ لائق ٿي سگهندا. هونئن به ڊاڪٽرن جو تعلق انساني نيڪيءَ سان آهي، جنهن ڀلائيءَ جا ڀاڙا ڪين پنهنجو خالق ڏيندو.

هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته اسان وارا همرهه ڏوڪڙن لاءِ ڏاڍي تڪڙ ۾ آهن ۽ چون ٿا ته هاڻي روڪ هلايو باقي آخرت ۽ قيامت جون ڳالهيون روز ٿا ٻڌندا اچون ۽ جڏهن وقت آيو ته ڏٺو ويندو. اسان وٽ ڪي مثال ته اهڙا به ٿيا آهن جن ڪي ورجائڻ ۾ به اسان کي شرم پيو ٿئي. ڪيترن مريضن کي فقط ان مقصد لاءِ وڌيڪ وقت تائين اسپتال ۾ داخل رکيو ٿو وڃي. چاڪاڻ ته وٽن پيسو آهي ۽ ڊاڪٽر جو ميٽر هلندو ٿو رهي. مون ته اهڙو به ڊاڪٽر ڏٺو آهي جنهن مريض جي موت واري ڏينهن جي "في" به اڳاڙي ۽ گهر ڀاتيون ان انتظار ۾ بيٺو رهيو ته ٽوٽي جو پاڻي سڀ روح ۽ پنڪي ۾ هئا. هي نهايت افسوسناڪ آهي ته مريض کي پنهنجي مرض جي ڳڻتي هجي ۽ ڊاڪٽر کي پنهنجي ڪمائيءَ جي لڳي. انسان جي دک درد ۾ دولت جي طمع رکڻ ٻئي انساني جي ماس کائڻ برابر آهي.

هندستاني ڊاڪٽر

مرض ۽ مريض جيان ڊاڪٽر به دنيا ۾ هر هنڌ آهن پر سندن رُخ، رواج ۽ وهنوار ۾ وڏو فرق آهي. انساني همدردي ۽ خدا ترسيءَ ۾ هندستاني ڊاڪٽر اول نمبر تي آهي پوءِ هو ڪٿي به آهي ۽ هندستاني ڊاڪٽر دنيا جي هر ملڪ ۾ آهن. هي رايو مون پنهنجي ذاتي تجربي کان پرايو آهي. پنهنجي پٽ جي بيماري سلسلي ۾ آمريڪا وڃڻ ٿيو جتي ڪافي اسپتالن سان واسطو پيو جتي هندستان جا ڊاڪٽر وڏن عهدن تي فائز ها. ساڳي ريت انگلينڊ ۽ اسڪاٽ لئنڊ ۾ ته ڊاڪٽر آهن ئي هندستاني يا پاڪستاني. هڪ مائٽ جي علاج جي سلسلي ۾ ڀارت وڃڻو پيو جتي بمبئي جي "جس لوڪ" اسپتال وارن ڊاڪٽرن سان لهه وچڙ ۾ آيس. هڪ مدراسي ڊاڪٽر، جنهن کي گذارش ڪيم ته پنهنجي فيءَ جا پئسا وٺي ڇڏي چاڪاڻ ته مريض جي حالت خطري جهڙي هئي ۽ شايد موني ملڪ وڃڻو پوي. ڊاڪٽر چيو ته، آءٌ جيئرن ماڻهن جو ڊاڪٽر آهيان ۽ نه مئل ماڻهن جو. جيستائين آءٌ ڪنهن مريض کي پنهنجي پيرن تي گهمندو نه ڏسان مون لاءِ في وٺڻ حرام آهي!"

اڳين مهيني بمبئيءَ وڃڻ ٿيو، جتي پاڻ بيمار ٿي پيس. منهنجي دوستن

هڪ سنڌيءَ ڊاڪٽر سانولاڻيءَ کي فون ڪئي جو ڊوڙندو آيو. تپاس ڪري ڪجهه دير لاءِ وڃي وري دوا ته وٺي آئي ڏنائين پر ٽفن باڪس ۾ ڏنورو ۽ ڪچٽي به ڪاڏي لاءِ گهران ڪٽي آيو، ڇاڪاڻ ته پرهيز جو کاڌو هوٽل ۾ ملڻ مشڪل هيو. وري ٻئي ڏينهن صبح جو ڏسڻ آيو ته هڪ نئون ٽفن باڪس پرهيز جي کاڌي جو به ساڻ کڻي آيو. نه وري دوا درمل يا وزٽ جي ڪا في ورتائين. ڇي پرديسيءَ جي پرگهوور لهڻ ۽ پرداخت ڪرڻ اها اسان جي ڌرمي توڙي سماجي فرض ادائي آهي. زندگيءَ ۾ گهڻا ڊاڪٽر ڏٺا اٿم ۽ سندن خدمتن لاءِ ٿورائتو آهيان. ۽ جا عمر جيئندس احسامند رهندس. پر هي پهريون ڊاڪٽر هيو جنهن في ته نه ورتي ۽ دوا به مفت ۾ ڏني، پر گهران کاڌو به پچرائي ڪٽي ٿي آيو. هزان ۽ وڙان وهڻ وارا ڊاڪٽر هتي به آهن، پر اهي منهنجا دلي دوست آهن ۽ جي ساڳئي وقت ڊاڪٽر پڻ آهن اهو هڪ حادثو آهي، پر دنيا جو دستور ڪجهه پيو آهي.

خيراتي ڪئمپ

چاق ٿيڻ جي ٽئين ڏينهن تي الهاس نگر ڪان سيٺ موهن ۽ سک ديو اوچاڻي مون وٽ آيا ۽ چيائون ته هوٽل شاليمار ۾ سنڌي ڊاڪٽرن جي مان ۾ خاص دعوت ڪيل آهي جتي گوپالداس رامرڪياڻيءَ ۽ سنڌي ميڊيڪوز ڪلب پاران اوهان کي رات جي ماني‌ءَ تي سڏو ڪنل آهي. پنج ڇهه ڄڻا خاص سيڙجي آيا هئا ۽ ساڻس سوار ٿي شاليمار پهتس جو بمبئي جي چڱن هوٽلن ۾ مڃايل آهي، جتي مهمانن جي پيڻ کائڻ جو خاص بندوبست ٿيل هيو. هيءَ مز اني خاص طور انهن چاليهارو ڊاڪٽرن جي مان ۾ ڪيل هئي جي "جل گائون يا ڪنورنگر" ۾ مفت علاج واري ڪئمپ ۾ شامل ٿيڻا هئا. پڇا ڪرڻ تي پتو پيو ته بمبئي جا سنڌي ڊاڪٽر هر مهيني ۾ هڪ ڏينهن لاءِ ڪنهن نه ڪنهن ٻهراڙيءَ جي ڳوٺ ۾ وڃي ماڻهن جو مفت علاج ڪندا آهن ۽ ان ڪئمپ ۾ هر مرض جي علاج جا ماهر شريڪ ٿيندا آهن. مزو اهو جو دوائون به مفت ڏيندا آهن ۽ مريضن جي ايڪس ري فوٽو، رت جي تپاس ۽ انجيڪشن لاءِ به ڪو پائي پئسو وصول نه ڪيو ويندو آهي. سلهه جي مريضن کي ٽن مهينن لاءِ مفت دوائون ڏنيون وڃن ٿيون.

ڪئمپ وارين ڊاڪٽرن جي لسٽ ۾ ڏٺم ته مون وارو ڊاڪٽر سانولاڻي ٽاپ تي هيو ۽ باقي به سيٺي ناميارا ۽ نالبرا ڊاڪٽر هئا، جن ۾ هر مرض جا ماهر موجود هئا. عورتن جي علاج لاءِ وري سنڌي ڊاڪٽرياڻيون پنهنجون

خدمتون آڇيون هيون. ڊاڪٽرن جي سفر ۾ مفت دوائن واري خرچ لاءِ وري بين سنڌي سيٺين رقمون ڏنيون هيون جن ۾ گھڻن پنهنجو نالو به ظاهر ڪرڻ نه ٿي چاهيو. جيئن اڳ سنڌ ۾ هندن جو دستور هيو ته هو خيرات لاءِ "گپت دان" يعني مخفي نموني سخاوت ڪندا هئا جيئن پبلڪ ۾ سندس نالي نشان جو اظهار ۾ سارا نه ٿئي.

اساڻوڻ سنڌ ۾ ڊاڪٽرن پاران خيراتي ڪئمپ کولڻ يا ڳوٺن ۾ وڃي مسڪينن جي دوا درمل ڪرڻ جو پراڻو دستور آهي، جنهن جي شروعات شڪارپوري هندو سيٺين ڪئي. هيءَ روايت اڄ ڪلهه اسان وٽ فقط اکين جي علاج تائين محدود آهي. ڪجهه وقت اڳ سنڌ گريجوئيٽ ايسوسيئيشن پاران پڻ ٻهراڙين ۾ اکين جي ڪئمپ لڳائڻ جو سلسلو شروع ڪيو ويو هيو. ڪهڙو نه چڱو ٿي جو اسان وٽ به ڊاڪٽر صاحبان "سنڌي ميڊيڪوز ڪلب" جي نقش قدم تي هلي مهيني ۾ هڪ ڏينهن لاءِ ڳوٺن ۾ خيراتي ڪئمپ کولين. ڊاڪٽرن ته شايد ان نيڪ ڪم لاءِ راضي به ٿين پر مصيبت هيءَ آهي ته اهي سيٺيون ڪٿان آڻيون جي ڊاڪٽرن جا راهه خرچ ۾ دوائن جا ڳاٽي پڪا خرچ پنهنجي ذمي ڪن. اسان وٽ سيٺين بجاءِ آهي وڏيرو جنهن کي پنهنجي پيٽ ڀرڻ کان ئي فرصت نه آهي ته هو ٻين جي علاج لاءِ پنهنجي ڳنڍ کي ڇيهه ڪيئن ڏيندو. هن جي ته ڀليءَ جيئن ڏائڻ نگاهه آهي ته عالم سڀ اندو ٿي ته هو سڀ مال هڙپ ڪري پنهنجو پيٽ ڀري!

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته هندستاني ڊاڪٽرن جا استاد لائق ۽ قابل هجڻ گڏ خدا ترس ۽ انسان دوست پڻ آهن، جي خوبيون وري سندن شاگرد سندن صحبت ۾ پراين ٿا.

ٻالڪن جي ٻاري

تاريخ ٻارهين سيپٽمبر خميس ڏينهن پيٽ پلاريءَ تي نئين زندگيءَ جو ميڙاڪو ٿي گذريو. ساٿي ٻارڙا جو سنگت ساريءَ کي سڏ ڏنل هيو. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ کان عيوضي سهڙيل هئا. آئينده جي ابن جو اجلاس ڪراڙ ڪناري ٿيو. سامهون لطيف سهڻي جي لاٽ جرڪي رهي هئي. هن پر ٻارڙن لطيفي لات ٿي لنوي. وچ ۾ ڪراڙ جي ڀپڻ، ڏوڏا ۽ پشپا جو گل ٽڙي پکڙي ۽ ٽلي رهيا هئا. صحيح معنيٰ ۾ شاهه جو ميلو اڄ هيو. سنڌ جا ٻارڙا پنهنجي سهڻي لطيف سائينءَ جي اڳڻ آيا هئا نه رڳو پنهنجي هادي مهدي ۽ مرشد کان دعائون پنڻ ۽ آسيس وٺڻ آيا هئا پر سندس آسڻ اڳي اٽل ارادو ۽ عمل ڪرڻ جو قسم کڻڻ آيا هئا. اڄ پيٽ به خوشيءَ کان ٽهڪي رهي هئي. سائين

يتائيءَ جي مبارڪ ڇهري تہ مرڪ هئي. سندس اولاد جو اڱڻ آئي هئي. منهن مونن ڪان مٿي ڪٿي پنهنجي ڦلواڙي جي گلڙن ڪي واجهائي ڏسي رهيو هيو. سندن لاءِ دعا جا هٿ کٽي ٻاڏائي رهيو هيو. اڄ هي ڀهريون پيرو هيو جو پنهنجي بيت جي فقط ڀهرين سٽ پٽي ورجايائين. "سائير سدائين ڪرين مٿين سنڌ سڪار!"

سنڌ جي "معصوم ٻارڙن" ۾ ايتري سمڪ ۽ سجاڳي آئي ڪٿان؟ ۽ ڪيئن؟ گذريل سال سالياني ميڙ موهن جي دڙي ۾ سڏايائون. جو سنڌو سيپتا جو مهاڳ ۽ ماڳ آهي. هن سال وري ڀٽ شاهہ تي ديرو دمايائون - جو سنڌ جي ثقافت ۽ روحانيت جو مرڪز ۽ گاديءَ جو هنڌ! جلسي جي الله توهار چوندڻ سان ۽ نون عهديدارن جي قسم کڻائڻ سان ڪٺي ويئي. اسان وارن اسيمبلي ميمبرن ۽ وزيرن ڪي تہ سنڌ جي ايتري ٻہ ساڃهہ نہ آهي جا سنڌي ٻارڙن ڪي آهي تہ سنڌ جي دوا درمل ۽ دعا جو ماڳ ڪهڙي هنڌ آهي! هيڏانهن هوڏانهن وائي دورا ڪري تپيدارن جيان سڏو وڃي ٿا پنهنجي ڳوٺن ۾ سهڙن. شايد ڪائڻ وسري ٿو وڃي تہ واٽ تي سنڌ جو "شاهہ" ڪر ڪنيو ويٺو آهي. پر وڏيرو ڪهڙو منهن کٽي وٺن وڃي؟

ٻارڙن ساڻ ويٺي مون ڪي ڏاڍي سرهائي ٿي. ساٿن ڪچهري ڪندي اڃا ٻہ وڌيڪ خوشي ٿي. ڏٺم تہ سيئي ڇهرا سجاڳ ها. ڪين دوست دشمن جي فرق جي ڄاڻ هئي. منجهن ڊپ ڊاءُ جو ڪو عنصر نہ هيو. وڏي ڳالهہ تہ سندن اڳواڻ سڄاڻ هئا ۽ سيئي پنهنجي پيرن تي ۽ ٻاڻ ڏندين ڏاند هئا. شايد اهوئي ڪارڻ هجي جو بجاءِ ڪنهن ڪاموري ڪڙي يا وزير وڙي جي مون جهڙي سڃي سڪٽي ۽ واندي مل ڪي ڪانڊي اڇي وچ ۾ وهاريو هئائون. جلسي جو انتظام سهٽو ۽ سيٽو هيو نہ فقط سيني ماني هڪجهڙي ۽ هڪ هنڌ ڪلڄي ويهي ڪاڏي پر محفل ٻہ هيٺ پٽ تي رچايائون، جو دستور لطيف جي ٽلڍي هڪ قومي روايت هئڻ جڳائي. مون ڪي تہ مستقبل سان منهن مقابل ويٺي ڏاڍو مزو آيو. منهنجي تہ سڃي موڳائي ۽ مايوسي ختم ٿي ويئي ۽ هڪ نئين آس ايري تہ ٻيلي! اسان وارٽن وارا آهيون! جيئن اسان جا ساٿي ٻارڙا. جيئي لطيف.

رشوت خلاف اپاءُ

شڪرالحمدلله جو اسانجي قومي اسيمبليءَ ۾ رشوت بنسبت گرما گرم بحث جاري آهي. دير آيد درست آيد. ڪهڙا اپاءُ وٺندا ۽ انهن تي ڪهڙو عمل ٿيندو؟ اها تہ ٻي ڳالهہ آهي. گهٽ ۾ گهٽ قصو ڇيڙيندي ڪين مسئلي جي گنڀير هئڻ جو احساس تہ ٿيندو. ڪين اها ڄاڻ تہ ٿيندي تہ ملڪ اڇي

بنگلي سان لڳو آهي. ڏنو وڃي ته اسين سڀ ان گناهه ۾ برابر جا شريڪ آهيون. ڇاڪاڻ ته ڌن دولت اسان جو دين مذهب ۽ نصب العين ٿي چڪو آهي. اسان ۾ هر هڪ مال املاڪ جي ميڙا چونڊيءَ ۾ انڌا ڌنڌ مصروف آهي. مال حرام هجي يا حلال. حق يا ناحق. اسان کي مڙوئي موڙي هڙپ ڪري پنهنجو پيٽ پيرڻو. پوءِ ان لاءِ رشوت جي ڏي وٺ ڪرڻي پوي يا چوري يا زوري ڪرڻي پوي. مڱڻا ۽ شاديون به ان لحاظ کان ٿيون رچائجن ته جيئن ڏاج ڏيوڻ ۾ ڏوڪڙ پلئه پون. تعليم جي داخلا، ڊگريون ۽ نوڪريون سڀ قيمت ڏئي خريد ڪرڻيون آهن.

هي آهي اهو پنج سالہ رنگين پروگرام جنهن تي اسين سڀ عمل پيرا آهيون يا وري ان سٽيي سفر جي سانباهن ۾ آهيون. شڪر اهو آهي جو اسين سڀ ان رنگ ۾ رڱيل هيون، اڳ اڃا ڪي داٺا ڪٺا ان بيماريءَ کان بچيل هئا. هاڻ خير سان ڪوڙيءَ کي ٺي گهمرو آهي. جي غلطيءَ ۾ اڃي آنيسٽ ۽ ايماندار تي رهجي ويا سي هاڻ هٿ ٺا هٿن ۽ پڇتاءَ ٺا ڪن ته اسين اخلاق ۽ آخرت جي ڏنن ۾ اڃي پلاٽن ۽ پرمٽن ڦباڻڻ کان رهجي وياسون. اسن وارا همراهه جي رشوت واري بحث ۾ مشغول آهن، تن کي جڳائي ته هو پنهنجي ضمير جي آواز تي به ڪن ڏين، ۽ انهن اسيمبلي ميمبرن جي ڪردار کي به ذهن ۾ رکڻ جي ڌڙا ڌڙ ڏوڪڙ ڪمائي رهيا آهن جن جن سينيٽ جي چونڊن ۾ پنهنجو ووٽ وڪرو ڪري رقمون حاصل ڪيون.

سياسي پارٽين جي واپسي

وزيراعظم جوڻيجو صاحب سياسي پارٽين کي جيارڻ واري علاج ۽ انجيڪشن لاءِ خاصو فڪرمند ٿو ڏسجي. هن سلسلي ۾ ڪيئي دفعا پنهنجي راءِ جو اظهار پڻ ڪري چڪو آهي ته هو سياسي جماعتن واري نظام جي حق ۾ آهي. بلڪل ٺيڪ. پر سوال آهي ته پاڻ ۽ سندس ساٿي سيئي چونڊجي آيا آهن غير جماعتي اصول واري اليڪشن ۾. پوءِ پارٽين کي زندگي ڏيڻ واري قانون جي آئيني حيثيت ڪهڙي رهندي؟ ڇا ائين برابر نه آهي ته سياسي پارٽين کي ٻيهر تحرڪ ۾ آڻڻ سان "ايم آر ڊي" جي جيت ليکي ويندي! ڇاڪاڻ جو هنن اليڪشن جو بائڪاٽ ئي ان نقطہ نگاهه کان ڪيو هيو ته ملڪ ۾ چونڊون سياسي جماعتن بنياد تي ڪرايون وڃن. پر جيڪڏهن جوڻيجو صاحب اصولي طور ان خيال جو آهي ته ملڪ جي سياست وري وهنوار لاءِ سياسي پارٽين جو هئڻ لازمي آهي ته ان حالت ۾ قانون پاس ڪرائڻ بعد ڪيس ملڪ ۾ ٻيهر اليڪشن ڪرائڻي لازمي ٿيندي.

اسان جا رهبر ۽ رهنما

اسانجي سياسي پارٽين جا مهندار اڪثر تر قوم جي غم ۾ بيمار ٿا گذارين ۽ منجهائن گهڻا تہ علاج خاطر يورپي ملڪن جي دورن تي اسهيل آهن. باقي جي هڪ اڌ هتي موجود آهن سي وري پنهنجن ڪتابن جي مهورت ۾ مشغول آهن. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ گهڻن سياسي ليڊرن جي سرڪار سان اندروني ساز باز پڻ آهي. ڇاڪاڻ تہ ڪين شهري اڄ وچ جي سهوليتن سان گڏ سندن ڏنڊا ڏاڙيون ۽ زرعي ڪاروبار پڻ بدستور هلي رهيا آهن. "ايم آر ڊي" جماعت اڄ ڪلهہ پنهنجي گهرو جهڳڙن ڪي سلجهائڻ ۾ مصروف آهي، خاص طور تحريڪ استقلال جون قلابازيون سندس لاءِ مونجهارو پيدا ڪري رهيون آهن. "پي پي پي" پارٽي في الحال موڪل واري موڊ ۾ آهي. سندس ليڊرن طرفان حڪومت کي خاطري ڏني ويئي آهي تہ ٣١ ڊسمبر تائين هو بلڪل ماٺ ميٺ ۾ تماشائي ٿي رهندا، جيسين مارشل لا جي پڄاڻي ٿئي ۽ جمهوريت جو سج اڀري، پڌڻ ۾ آيو آهي تہ تازو بي بي بي نظير کي چوايو ويو هيو تہ سندس ملڪ کان ٻاهر وڃڻ جي حالت ۾ حڪومت نظر بنديءَ واري حڪم کي رد ڪرڻ لاءِ تيار آهي. پر حڪومت جي مراد پوري ٿيل نہ ٿي ڏسجي. ڪنفيڊريشن جي مسئلہ بنسبت پيپلز پارٽي ۾ ڪجهہ مونجهارو پيدا ٿي چڪو آهي. توڙي جو تازو ڪنفيڊريشن جي حامين جهڙوڪ ممتاز ڀٽي ۽ حفيظ پيرزاده جي ميمبر شپ کي ڪجهہ عرصہ لاءِ معطل ڪيو ويو آهي. بزنجو صاحب "بابائي مذاڪرات" روس جي زيارت کان واپس وطن پهتو آهي. کهڙو نہ چڱو ٿئي جو سندس خدمتون ماسڪو ۽ اسلام آباد وچ ۾ دوستاڻہ ناتن جي نباهہ لاءِ استعمال ڪيون وڃن!

شڪارپور

جتي سون ڏني ۽ بڏي

شڪارپور سنڌ جو هڪ مشهور شهر آهي ۽ اها خبر هر بني بشر کي آهي. پر اها ڄاڻ سڃاڻ تورن کي هوندي تہ شڪارپوري هڪ علامت پڻ آهي. يعني ماپو ماڻ يا اهڃاڻ آهي. سونهن سوڀيا ۽ سرهاڻ جو. مٺاڻ هجي کٽاڻ يا ڇهراڻ. ٻول يا تول. عمارتي اڏاوت يا سامان جي سجاوٽ. ڪاريگري يا ڪمانگري. پر جي شڪارپوري آهي تہ پوءِ وهوا.

شڪارپور اڄ فقط ميونسپل شهر آهي، وڌ ۾ وڌ ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر آهي. پر ڪڏهن تہ برڪ راڄڌاني هئي. سنڌ ورقين ۽ سنڌن شاهوڪار شاهيءَ جي. جن جي ملڪان ملڪ هاڪ هئي. سنڌن واپار جي. نيت پت جي وهنوار جي ۽ ڪاروباري ساک جي. سنڌن همياڻيون ۽ هنڊيون هر هنڌ هلندڙ هيون. هو سنڌ جا سيلاني سفير هئا ۽ سنڌي ثقافت جا گشتي گماشتا. شڪارپوري وڻجارا جتي بہ ويا تہ سنڌ جون سوکڙيون سدائين ساڻ. پوءِ ڪاشيءَ جو ڪم هجي يا جنڊيءَ جو سامان. سوسيون ۽ کيس هجن يا لونگيون ۽ اجرڪ. انگريزن سنڌ جي گهرو هنرن کي سڏيو 'سنڌ ورڪ' (Sindh work) ۽ سنڌ ورڪ جي وهنوار ڪندڙن کي سنڌ ورقي.

سنڌ ورقي ڪو اهي پيچ، ڪپتيا ۽ روڻا واڻيا نہ هئا. جي اسان عام طور گهڻين جي هٽن تي تارازيءَ کي لونگا هٿندي ڏٺا. هر گز نہ. هنن پنهنجي وڻج واپار جو اصول ۽ اسڪول ئي الڳ ٺاهيو هو. هو هٽ جا چوٽ، وچن جا پڪا، اورچ ۽ اٽنڪ، خوددار ۽ وڏي دل گردي وارا وڻجارا هئا. هو سر جو سانگو لاهي، جهنگ جبل جهاڳي ۽ ڪشالا ڪاٽي ڏورانهن ڏيهن ۾ وڃي واسو ڪندا هئا.

بلخ بخارا، سمرقند تاشقند، عراق ايران، چين ۽ جپان ۾ سنڌن ڪوٺيون هيون. روس جي مرڪزي شهر ماسڪو ۾ اڄ بہ هڪ قوم "شڪارپوري"

نالي سان مشهور آهي جنهن جي آدمشماري ڏهاڪو هزار کن آهي. ديوان ڏيارام گدومل شاهاڻيءَ ڄاڻايو آهي ته شڪارپور جي سيشن ججيءَ واري زماني ۾ ونس هڪ اهڙو ڪيس به فيصلي لاءِ آيو جنهن ۾ ٻن سنڌي واپارين جي ڀائيواري روسي قانون مطابق طئہ ٿيل هئي. ڪيس جي فيصلي لاءِ، جنهن ڪري، ڪيس وائسراءِ کي خط لکي روسي قانون جو انگريزي نقل گهرائڻو پيو. خود مون پاڻ پنهنجي رائل انڊين نيويءَ جي سروس ۾ سنڌ ورڪين کي ڏٺو جي برما سيلان ملايا توڙي پرشن گلف يا آفريڪا جي ڪناري وارن ملڪن ۾ آباد هئا. تازو منهنجي ديوان گرناڻيءَ سان ملاقات ٿي جو ويسٽ انڊيز جي "باربيڊوز" جو رهاڪو آهي ۽ نيٺ سنڌي آهي. ارادو اٿس ته سنڌ ورڪين جي تحقيق ڪري تاريخ لکي. ڄاڻايائين ته هن وقت سنڌ ورڪين جا پويان دنيا جي هڪ سؤ اسي ملڪن اندر رهندڙ آهن! سنڌ ورڪين جي وڏي خوبي هيءَ هئي ته ديس ڇڏي پرديس ويندا هئا پر هڪ ته ويس وڳو ۽ ٻولي نہ وساريندا هئا ۽ ٻيو ته پرديس ڪمائي اچي ديس ۾ خرچ ڪندا هئا. هو اچوڪن وڻجارن ۽ واپارين وانگر فصل ٻنيرا نہ هئا جي ڪائين سنڌ جو ۽ ڳائين ٻئي هنڌ جو.

شڪارپوري اصل کان شوقين شهري آهن. خوش خوراڪ، خوش پوشاڪ ۽ خوشبوءِ جا عاشق جيئڙا. سندن پيار ۽ پسند جو گل آهي "رابيل" جنهن کي موتيو بہ چون. مون ملڪ ملڪ جي خاڪ ڇاڻي آهي. اهڙا بہ ملڪ ڏٺا اٿم جتي گلن جا نہ فقط باغ آهن پر گلاب جا ته جهنگ ۽ ٻيلا بہ آهن. پر جهڙي گلن ڦلن سان ريت ۽ پريت شڪارپورين کي آهي، مون ڪٿي ورلي ڏٺي. صبح هجي يا سنجها. اها ڪا ڇنڊي ڳچي هوندي جا ڪنڌين کان خالي هوندي. گلاب سان البت شڪارپورين جي پوت گهٽ آهي. گلاب، هونئن بہ آهي ئي ڀڃاپڙو گل. گهوٽ مٿان موڙ ۽ ڪنوار جي ڳلي جو هار ٿي ڪيس ڳراٽڙي وجهندو. وري مرده مٿان بہ چادر ٿي چڙهندو ۽ قبر مٿان بہ نڇاور ٿيندو رهندو. سندس لاءِ ڪنوار واري ڏولي هجي يا جنازي واري ڏولي، ڳالهہ مڙوئي ساڳي. گل ته نہ ٿيو پر ڪو هر ڏاتي چمچو. گلاب جو واهپو ۽ وهنوار آهي ئي اصل موت سان. تڏهن ته گلاب جي هارن جون هيراڪ ڳچيون اڪثر سرڪڻ ڦاهي وارن ٺوڙهن ۾ ڏٺيون وينديون آهن.

رابيل جي ياري آهي جياپي سان. گل پوڳ ۽ ٽهڪڙن سان. جنهن ڳچي ڳل رابيل پيو ته اها دل توڙي دماغ معطر. ذهن ۾ گندي يا بانس واري سوچ

ٿي نہ ايندي. سندس سرهاڻ آهي بہ عجيب ۽ اتوکي. ڪي وري موتئي جو شربت ٺاهي بہ پيئن جا غلطي آهي. موتيو آهي مغز کي تر رکڻ لاءِ ۽ نہ پيٽ جي غذا. ٺڌي وارو موتئي جو شربت نوشجان ڪندي ڏٺو ڪونہ آتو تہ کهڙي نہ ڪوفت ٿي ٿئي. جڻ ڪو گلدستو نڙيءِ کان هيٺ لنگهائڻو تو پوي. گل جو مزو آهي سندس سونهن رنگ ۽ خوشبوءِ ۾. جو واس شڪارپوري واه جو وڻي چاڻن. منهنجي راءِ ۾ شڪارپور شهر جو نشان ٿي رابيل جو گل هئڻ جڳائي. ٻين شهرن کي پنهنجا الڳ اهڃاڻ ۽ علامتون آهن. جئن حيدرآباد کي پراڻو قلعو. ڪراچيءَ کي منهوڙو ۽ هاڻ مقبرو. سکر کي معصوم شاه وارو منارو. لاڙڪاڻي ساهه سيائي جو پنجيل پوليس وارو يا شاهه بهارو!

شڪارپور جي مٺائي ملڪان ملڪ مشهور آهي. پر سندس مٺاس ۽ ميناج جي معراج آهي مٺڙي ٻوليءَ ۾. جهڙي نماڻي سباجهڙي ۽ ٻاجهاري ٻولي مون ڪٿي نہ ٻڌي. جيءَ، جان، دل، ادل، ادڙا، من مٺار ۽ مٺڙا! آءُ تہ پيارل پٽڙي ڪيڏون ويهي وچ بزار اوشل جيوين. وري ائين بہ نہ آهي تہ اهي مٺڙا ٻول ڪن خاص گهراڻن تائين رواج ۾ آهن. هرگز نہ. اها وائي هر وات ٻڌي ويندي. گهر، دڪان، بازار ۽ عام رستا. هو بگيءَ وارو پري کان پوش پوش ڪندو پيو اچي. سندس گفتار تہ ٻڌو. "او ادا، او ٻائو، او سهڻا پاسو. او مٺڙا او مٺڙا" - پر جي واٺهڙوءَ سندس سڏ نہ وانايو تہ پوءِ پڪار جو پارو مٿي چڙهندو ويندو، "او ٻائو او پيئو او ٻاڙي...." پر ان ڪاوڙ ۾ سندس ڏوهه ٿوروئي آهي!

اوهان گهڻين ۾ گهورڙين جا هوڪا تہ ٻڌا هوندا تہ ڪيئن نہ لئہ ۽ لانڊ سان ڪانڊ ٿا ڏين. پوءِ "پوپ جليب" هجن، "توت شهتوت" هجن يا " عطر واريون ريوڙيون". شڪارپوري ريوڙين جي لسٽ ٿي پنهنجي آهي. ڏند رکڻ سان ٽڙڪي پوندي. ڪراچيءَ جون ريوڙيون چڻ ريڙهيءَ جا روڙا. ڏند ٽڙڪي پوندو پر ريوڙيءَ کي رهڙ بہ نہ ايندي. جي وڏيڪ زور ڏيو تہ چاڙي ٽڙڪي پوندي يا وري ڳاٺهڙيءَ کان ٽڙڪاٽ نڪرندو. جي اچا بہ ٻوليءَ جو سواد وٺڻو آهي تہ پوءِ ڪڪڙن جي ويڙهہ يا ڏاندن جي ڳوءِ ۾. خفتين جا ڊيڪ تہ ٻڌو. اهڙا ادبي گوهر ۽ گفتا اوهان عمر ڀر نہ ٻڌا هوندا.

شڪارپور ڪيترن هستين کي جنم ڏنو آهي جي روشن دماغ عالم اديب شاعر حڪيم ۽ دانشور هئا. تاريخ شاهد آهي تہ شڪارپور سنڌ جو اڪيلو شهر آهي جنهن ڪڏهن بہ پلجي بہ اهڙي شخص کي جنم ٿي نہ ڏنو آهي

جنهن تي ماڻهن کي ايذاءُ ڏيڻ جو الزام ڏريو ويجي. توڻي جو اهڙا شڪارپوري بہ ڪيئي ٿي گذريا جي پاور ۽ پوزيشن ۾ رهيا. اسان جي سانيہ ۾ پڻ ڪيئي نامور ۽ نامڪنيا مهانڊا هئا. سر غلام حسين هدايت الله جو مرڻ گهڙيءَ تائين سنڌ جو گورنر رهيو. سهڻو ڪلڻو ۽ هر دل عزيز. خان بهادر الله بخش سومرو جو پاڻ شهادت جو شڪار ٿيو پر ڪنهن بني بشر جي ايذاءُ جو باعث نہ بڻيو، توڻي جو سنڌ جو وزيراعليٰ ٿي رهيو ۽ آل انڊيا سطح جو عوامي ليڊر هو.

شخصيتن جو ذڪر ايندي ئي سر ڳواسي راءِ بهادر اوڌئداس جو تصور اچيو اکين آڏو بيهي. درويش صفت، سخي ۽ انسان دوست. مون پنهنجي عمر ۾ سنڌي حاتم طائي فقط ٻي داتا ڏٺا. ڀڳت ڪنور، جمشيد نصروانجي ۽ ڀائي اوڌئداس. پنهنجي ذاتي پونجي سيڙائي اسپتال اڏاياڻين، پر روزانو صبح جو سويل شاهي باغ کان ميون جي بيل گاڏي ڀرائي اچي هو بيمارن کي پنهنجي هٿن سان کارائيندو هو. جڏهن اسپتال جڙي راس ٿي ۽ سندس نالو بلڊنگ مٿان لکيو ويو تہ پنهنجو نالو ڏسي ڏهرائي ڇڏياڻين. هن ڀاني تہ مناسب جڳهہ نہ آهي. آخر پنهنجو نالو لکارايائين ان جاءِ تي جا ماڻهن جي پيرن ۽ جتين جي لتڙ ۾ ايندڙ هئي. ابو بن ادهم کان پوءِ اوڌمداس ٻيو شخص هو جنهن پنهنجو نالو هيٺ قدمن ۾ ڏريو، پر قدرت ڪيس سر فهرست آڻي سرفراز ڪيو. اودهم ۽ اوڌم ماڻهو تہ الڳ هئا. پر نالو ساڳيو پيو ڏسجي، شايد ڪو اتفاق هجي.

سياسي ۽ سماجي شخصيتون تہ پنهنجي جاءِ پر شڪارپور جا عام رواجي ڪمي ڪسبي اوستا، مستري، واڍا ۽ رازا بہ پنهنجي نالي ۾ نهال آهن. سندن جهڙي عمارتي اوساري ۽ اڏاوت ڪاٺ جي اُڪر ۽ گهڙائي ۽ فرنيچر واري سامان جي سجاوٽ ڪير ڪري. پري پري تائين ماڻهو ڪين ڪانڌي ويندا آهن. شرطي ۽ خفتي بہ شڪارپورين کان پوءِ دنگ آهي. هر ڇتا پيئيءَ کي گوءِ ۽ شرط ۾ رنگ ڏيندا ۽ پوءِ سمور رونشي ڪوڏي خلق منجهس ڪڏي ڪاهي پوندي. هڪ دفعي ٻن مزدورن وچ ۾ شرط لڳي تہ مٽي تي اڍائي مٽي چانورن جي ڳوٽي ڪٽي کير ٿو سکر کان شڪارپور اڳي پهچي. ياد رهي تہ وچ وارو مفاصلو چوويهہ ميل آهي. شرط جو اڳهہ ويجي لکن کي پهتو. ٻئي دفعي ٻن پيتوڙين جو مقابلو ٿيو تہ "ڪڙ ڪتر" کير ٿو گهٽي

ڪائي. ڪڪڙن جي ويڙهه يا ڏاندن ۽ گهوڙن جون شرطون ته خلق جي روزاني تفريح آهي پر پوليس جي حمايت سان. عام وندر تاس يا چوپڙ راند آهي. جوڙا ميڙا گهٽين ۾ ٽنڻ ۽ نوٽڻ به ڪيڏن.

موالين جا مڪان توٽي ملهن جا آکاڙا اڄ به شڪارپور ۾ اڳي کان اڳرا آهن. مون پنهنجي سانڍير ۾ ڪيئي نامي گرامي پهلوان ڏٺا. هادي بخش ڪاسائي جنهن کي هادو پاڏو چوندا هئا. چاڪاڻ ته اڪيلي سر پهرو ليٽائي تڪبير ڏيندو هو، توٽي ... ان ڪرتب لاءِ پنجن ڇهن ڄڻن جي لوڙ هئي. غوث بخش خان پٺاڻ پهلوان ڪڙيءَ وارو، جنهن کي احمد آباد اسٽيشن تي پوليس وارن گولين هٿي ماري وڌو. احمد لوهر پهلوان. سباجهڙو ۽ سهڻو ملهه هو. ٻڌو اٿم ته اڄڪلهه ڪنهن مسجد ۾ پيش امام آهي. شڪر ٿيو جو وري به پنهنجي اڳواٽي قائم رکي اٿائين. پوءِ پٽيون زمين سان لڳائڻ نه سهي ته نمازين جا نرڙ رڳڙائڻ ئي سهي.

شڪارپوري شاعر اديب ۽ فنڪار به پلئون پل پيدا ڪيا پر ڪين سراپ مليل آهي ته جيسين پنهنجو شهر ڇڏي ڪنهن ٻئي ماڳ لڏي نه ويندا ته سندن ناماچار جڳ ۾ نه پکڙندو. مرحوم لطف الله جوڳي سموري عمر ماستر تي پرديس ڪمايو. آخري عمر ۾ وطن اچي پروفيسر ٿيو پر پنهنجو تخلص جوڳي مٽائي وري بدوي رکيائين. شيخ اياز ڏاهو هو ۽ شروع ۾ ئي لڏي پلاڻي اچي سکر ويٺو. گلشن صوفيءَ ته نندپڻ کان ئي عمر ساري جلا وطنيءَ ۾ گهاري. آغا سليم سنڌ جو اپرندڙ شاعر آهي ۽ سندس آنٽ به شايد هن لاءِ کلي هجي جو پنهنجي شهر شڪارپور بجاءِ اسلام آباد ۾ رهندڙ آهي.

شڪارپورين کي شابس آهي. ڪين سلام آهي جو هيٺي حال ۾ شهري ابن جي بيرخيءَ جي باوجود هو پنهنجي شهر جون روايتون زنده رکندا ٿا اچن. ۽ هاڻوڪي سيمينار ان جو وڏو ثبوت آهي. سڌارو ڪو قدرتي قانون ... آهي جو پاڻهرتو عمل ۾ اچي. جي قدرتي قانون هجي ها ته پوءِ سڀ ملڪ ۽ شهر ساڳئي ئي وقت ترقي پذير ٿين ها. پر ائين نه آهي. هي اختيار شهر وارن جي هٿ وس آهي ته هو پنهنجي اباڻي ڪکن جي ساڃهه ۽ ساک قائم رکن. اميد آهي ته شڪارپوري نوجوان پنهنجي تاريخي شهر جي پت رکندا ۽ ڪيس ...ڪواري وري اڳوٽي اوج ۽ عروج تي رسائڻ لاءِ سندرو ٻڌندا. آمين.

نانـي هنگلاج

ڪراچيءَ کان اٽڪل پوڻا ٻه سئو ميل مفاصلي تي اتر اولهه وارن سرحدي پهاڙن وچ ۾ قديم زماني کان هڪ عجيب وغريب آستان واقعي آهي جو هنگلاج يا ناني هنگلاج نالي سان مشهور آهي. هي آستانو سونهن سوڀيا ۾ قدرت جي ڪاريگريءَ جو لافاني شاهڪار آهي جنهن جي بناوت ۽ اڏاوت ۾ ڪنهن انساني هٿ يا هنر کي ڪو دخل حاصل نه آهي. هن قسم جي عجائبات کي پراڻي وقتن ۾ عبادت ۽ رياضت لاءِ مناسب ماڳ سمجهيو ويندو هيو، ڇاڪاڻ ته هتي زندگيءَ جي گذر سفر لاءِ داڻو ڪڻو ۽ پاڻي به ميسر هيو ۽ عبادت لاءِ ماحول جي اڪيلائي به هئي. هي اهو زمانو هيو جڏهن هر آدمي پنهنجي عمر جو ڪجهه حصو يا اڄان به سڄو سارو آخري حصو پنهنجي خالق جي عبادت ۾ مشغول رهڻ ۾ صرف ڪندو هيو.

سنڌ جي ريگستان ۽ ڪوهستان ۾، يا لسٻيلي وارن پهاڙن ۾ ۽ مڪران ساموندي ڪناري واري جابلو سلسلن ۾ اهڙا ڪيئي ماڳ مڪان موجود آهن جي صدين کان سنياسين ۽ سامين جا تيرٿ تڪيا ٿي رهيا آهن جتي تارڪ الدنيا لوڪ دنيا کي تياڳ ڪرڻ کان پوءِ اچي ٿاڪ ڪندا هوا. هن هنڌن تي نه مندر آهن نه مڙهيون ۽ نه مٽي ٽيڪڻ لاءِ مورتون. هتي فقط پهاڙ وٽڪار ۽ شفاف پاڻيءَ جا چشما يا تلاءَ آهن. اهڙن ماڳن ۾ لڪي تيرٿ منگهو پير، واڳو، ڌر ۽ نهنگ سنڌ ۾، لاهوت لامڪان چندر ڪوپ ۽ هنگلاج لس ٻيلي ۾ ۽ ستيا ديپ يا هپت تالار (استالو) مڪران ۾ مشهور آهن.

اهڙن قدرتي آستانن کي جتي پهاڙ پاڻي ۽ وٽڪار نيئي گڏ موجود هجن ته انهن ماڳن کي ويدانتي زبان ۾ "سوامر يونءِ" يا "شنيو" چوندا آهن. "سوامر" کان مراد آهي "پاڻ پيدا ٿيل" ۽ يونءِ معنيٰ اهي "زمين" يعني قدرت جا خلقيل آستان. هن جڳهن لاءِ عام تاثر هي هوندو هيو ته هتي ڌرتي ساگر ۽ پهاڙي ارواح هوا يعني شڪتين جا مرڪز هوا. هتي قدرتي عناصرن جهڙوڪ

پاٽي، پٿر ۽ مٽيءَ جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. هتي اچرج جي ڳالهه هيءَ به هئي جو هر اهڙي ماڳ يعني سوامر پونءَ تي واڳو رهندڙ هوا ۽ اڄ به آهن.

تاريخ جي ڄاڻن جي تحقيق هي آهي ته هنگلاج دراصل ناني يا Nannia نانيا ديويءَ جو آستان آهي جنهن ديويءَ جي قديم زماني ۾ مصر، ميسو پوٽيما ۽ ايران ۾ جدا جدا نالن سان پوڄا ڪئي ويندي هئي. هن ديويءَ کي اشتر Astor ايسس Isis ، ارٽيمس Artems، انيتا Anita نانيا Nania يا ماتا جي پوتر نالن سان نوازيو ويندو هيو. ڪشان Kushan گهراڻي جي سڪن تي پڻ هن ديويءَ جو نالو اُڪريل هوندو هيو. هنگولا سنسڪرت ٻوليءَ ۾ ”سندر“ کي چيو ويندو آهي جو ڳاڙهي رنگ جو ٻورو آهي ۽ جنهن کي هندو عورتون پنهنجي مستڪ يعني نرڙ تي تلڪ ڏينديون آهن. ”هنگ“ اسان وٽ هڪ اهڙي پهاڙي رس يا ٻوٽيءَ جو نالو آهي جا دوا ۽ مصالح طور استعمال ڪئي ويندي آهي. هنگ جو زياده استعمال صوبه سرحد ۾ رهندڙ قومون ڪندڙ آهن. هن ٻوٽي جو ذائقو تيز ۽ اگرو آهي ۽ سندس بوءِ سخت ۽ تيز تر آهي ۽ ذرّ برابر مقدار به هڪ ديگ کي رڇائڻ لاءِ ڪافي آهي. ياد رهي ته پهاڙي ديوين جا نالا مقامي طور ميسر ٿيندڙ جڙين ٻوٽين سان مناسبت رکندڙ آهن جئن ڪشمير جي ڪنڪما ديوي ۽ ”ڪنڪما“ جي معنيٰ آهي ”زعفران“ جنهن جي ڪشمير ۾ پوک ٿيندي آهي.

اڳوٽي زماني ۾ هنگلاج ديويءَ جي مڃتا ۽ پوڄا دنيا جي ڪافي حصي تائين ڦهليل هئي. ڪشمير ڀوٽان نيپال ۽ تيبيٽ کان ويندي برما ۽ سيام تائين هن ديويءَ جا پوڄاري درشن لاءِ هنگلاج پنڌ پوندا هوا. ڀارت ۾ ڪڇ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ نربدا نديءَ ڪناري ”سنڌا ٻائي“ ۽ ”هنگلاج ماتا“ جا مندر قائم آهن جتي هيءَ ديوي نانيا ٻائي ۽ رنا ديويءَ نالن سان پوڄي ٿي وڃي. هن ديويءَ جا شائق ۽ شيوڪ پوري هندستان ۾ پکڙيل آهن.

اڄ کان اڌ صدي اڳ هن ديويءَ جي ياترا لاءِ ڏورانهن ڏيهن جا قافلا ايندڙ هوا جن جي رهائش لاءِ ديبل ٺٽه سون مياڻي ۽ لس ٻيلہ ۾ سرايون ۽ آڪاڙا ٺهيل هئا. اڪثر مسافري اُٺن ذريعي ڪئي ويندي هئي ۽ اگهور يا هنگلور نديءَ تي پهچڻ بعد باقي پنڌ پيرين پيادل ڪيو ويندو هيو. اڄڪلهه اهو ڏکيو مفاصلو جيپ يا ٽرڪ وسيلي ڏينهڪ ٺڻ ڪري ٿو سگهجي. اگهور نديءَ کان هنگلاج وارا باقي اٺ ميل وهٽ وسيلي يا پنڌ ذريعي پورا ڪري ٿا سگهجن. هن صديءَ جي شروعات کان اڳ ۾ ڪراچي، ٺٽه ۽ سون

مياڻي جي سفرنامن ۾ هنگلاج جي ياترين جا ڪيترائي قصا بيان ڪيل آهن جو ڏيکاري ٿو تہ انهن وقتن ۾ هن ديويءَ جي ياترا لاءِ ڪيئي رستا آهن پر سنڌ کان ويڃڻ لاءِ مکيہ ٻہ ڏڳ آهن، هڪ سمنڊ وسيلي ۽ ٻيو خشڪيءَ وارو رستو جو حب چونڪي ياواني ۽ سونمياڻيءَ کان گذرندي لياري ڳوٺ پهچي ٿو. هي سٺو ميل سڙڪ سموري پڪي ٺهيل آهي ۽ جو مفاصلو موٽر ڪار ذريعي طئہ ڪري ٿو سگهجي. لياري ڳوٺ ۾ هنگلاج جي سيلانين لاءِ سراءِ ٺهيل آهي. لياريءَ کان هنگلور ندي تائين ستر مسيل ڏاڍو ڏکيو رستو آهي جو بٺ بيابان ۽ ڪڪرالي علائقي کان گذرندڙ آهي. سواءِ اُٺن جيپن ۽ ٽرڪن جي ٻي ڪنهن سواريءَ جي پيٽي ڪانہ آهي. اگهورنديءَ کان ۽ آسا پورا ماڳ کان هنگلاج تائين فقط پنڌ وڃي ٿو سگهجي. وهڻ لاءِ ڏڳ ضرور آهي پر هتي جي ماڻهن ۾ هي وهم ويٺل آهي تہ هتان اڳيرو ويندڙ جانورن جا گوڏا سڪي پوندا آهن.

هنگلاج ديويءَ جي ياترا لاءِ ڪيئي رسمون ۽ رواج مقرر ٿيل آهن جي روايتون پراڻي زماني کان وٺي اِيا سوڌو ساڳئي نموني ۾ هلنديون ٿيون اچن. مختلف هنڌن کان ايندڙ قافلہ ٺٽہ، ڪراچي ۽ لسٻيلہ جي آڪاڙن ۾ گڏ ٿيندا آهن، جتان قافلن جي شڪل ۾ هنگلاج جي مسافريءَ لاءِ روانا ٿيندا آهن. هر قافلي جو هڪ اڳواڻ هوندو آهي جو ڌرمي ڪريا ڪرم يا رسمن جي پوري ڪرڻ لاءِ ذميوار رهندو آهي. هن مدارالمهام کي "اڳوو" چيو ويندو آهي. اڳوو قافلہ جي اڳ ۾ هوندو آهي ۽ هٿ ۾ هڪ قسم جي ڇڙي ڪٺندو آهي، جنهن کي رات جي وقت ڌرتي تي کوڙيو يا اُڀو بيهاريو ويندو آهي.

"اڳوو" ٿيڻ لاءِ ڪجھہ لياقتون هئڻ لازمي آهي. هڪ تہ اڳواڻ ۾ هنگلاج واري ياترا جي جملي پوتر ماڳن جي ڄاڻ هجي. ٻيو هي تہ ڪيس مسافريءَ جي پنڌ پيچرن جو علم هجي. ٽيون هي تہ هو گوسائين کتري يا پروهت هجي ۽ کيس ياترا جي هر ڪرياڪرم ۽ رواج جي خبر هجي. اڳوئي جي هٿ واري ڇڙي يا جهاڙي هڪ خاص قسم جي وڻ جي شاخ هوندي آهي. هن ڇڙيءَ کي ترشول سڏيو ويندو آهي. جنهن وقت ترشول کي زمين ۾ کوڙيو وڃي تہ ان هنڌ قافلہ کي مسافري ختم ڪرڻي آهي. جنهن کي "پڙاءُ" چون. لياري ڳوٺ وٽ جملي قافلا گڏجي هڪ شاهي قافلي جي صورت ۾ سفر جاري رکندا آهن ۽ سڄي ڪاروان جو هڪ مکيہ اڳوو مهندار ٿيندو آهي جو هميشہ اٿل شهر جي گوسائين گهراڻي جو ياتي هوندو آهي. هن وقت هي

اڳوو مهاشيہ پارتي آهي.

هنگلاج جي پهچڻ کان اڳ ياترين کي ٽن هنڌن تي سگهن سات ڪرڻا آهن. هڪ لياري ڳوٺ ۾ پهچڻ شرط سيني پوڄارين کي گيڙوءِ رتا ڪپڙا پاتا آهن جو لباس هنگلاج جي مسافريءِ جي بہ خاص نشاني آهي. ٻيو ”چندر ڪوپ“ تي حاضري ڏيڻي ناريل اڇلڻو آهي. چندر ڪوپ انهن قسم جي پهاڙ کي چوندا آهن جن مٿان پاڻي گپ جي شڪل ۾ وهندو رهندو آهي. ڪن جو چوڻ هي آهي تہ هي پهاڙ چنڊ جي ڪشش جا مرڪز آهن، جنهن ڪمڪ سبب پهاڙن جي چوٽيءِ کان پاڻي جاري رهي ٿو. ڪين چندر ڪوپ يا Moon Volcanoes چيو وڃي ٿو. هن پهاڙ کان گپ ۽ گارو وهندي هيٺ وهڪري جي صورت ۾ هلندو رهي ٿو. هن قسم جا مڪران ۾ ڪيئي پهاڙ آهن، جن ۾ مکيہ هي چندر ڪوپ آهي. ياتري هن پهاڙ تي چڙهي چوٽيءِ واري کوپي ۾ ناريل اڇلائيندا آهن ۽ ناريل جي پاڻيءِ اندر داخل ٿيڻ تي ڪجهہ آواز پيدا ٿيندا آهن، جنهن لاءِ مشهور آهي تہ چندر ڪوپ پاران سندن خواهشن جي پوري ٿيڻ لاءِ اهڃاڻ آهن. هي پهاڙ ٽي سئو ڪن فوٽ اوچائي تي آهي. ٽيون ۽ آخري مقام اگهورندي آهي، جنهن کي هنگول يا هنگلور بہ چيو ويندو آهي. جتي گهڻن قسمن جا سوڻ بجا آندا ويندا آهن.

هنگول ڪناري پڙاءُ لاءِ خاص ميدان ٺهيل آهن جتي اڄ ڪلهہ ملٽري پوليس ڪئمپ ڪيل آهي. هن ماڳ تي وار لهرايا ويندا آهن. خاص طور رنڙ عورتون پنهنجي مٿي جا وارا لهرائينديون آهن. هتي ٻارن کي جٽيو پارايو ويندو آهي. سيئي ياتري گيڙو ڪپڙا لاهي سفيد رنگ جا ڪورا ڪپڙا پائيندا آهن. هي رسمون قديم زماني کان هلنديون رهن ٿيون. هنگول ندي پار ڪرڻ کان پوءِ جنهن ماڳ ڏنهن هنگلاج کان اڳ پهچڻو پوي ٿو ان کي آساپورا يا اميدن جي پوري ٿيڻ جو هنڌ سڏيو وڃي ٿو. آساپورا سان گڏ ڪي ٻيا هنڌ بہ پوتر ڄاتا وڃن ٿا جيئن تہ گنيس قبي، گورک ناٿ جي مڙهي ۽ ڪاليءِ جو مندر جتي ٻڪرين جي قرباني ڏيڻي پوندي آهي. ڪاليءِ جو مندر بہ ڪا اڏاوت ٿيل جڳهہ نہ آهي پر فقط هڪ پهاڙي غار آهي، جتي قربان ڪيل جانور جو ٿالهي يا ٽانو ۾ ڪنو ڪيل رت غار جي هڪ خاص جڳهہ تي اڇلايو ويندو آهي جتي اڳيئي رت جا شاهي چاپڙ ڄميل آهن. ويجهڙائيءِ ۾ هن غار وٽ ڪنهن پوڄاري ڪالي ديويءِ جي ڪاري ڪپڙي واري مورتي رکي ڇڏي هئي. جا هاڻ ڪٿل نظر تي اچي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ هن ماڳ تي قربانيءِ جو دستور ضرور گهڻو پوءِ واري زماني ۾ شروع ڪيل آهي.

دنيا جا روئڻا ماڻهو

دنيا جو پهريون روئڻو ماڻهو آدم هيو. سڀ کان اول ڳوڙها هن حضرت ڳاڙيا. ڏرتيءَ تي پنهنجو قدم ئي هنجون هاريندي ڏريائين. ان اڍ جو ڪارڻ ئي آدم هيو ته هن دنيا ۾ هر آدميءَ جي داخلا ئي روح سان ٿئي. حضرت آدم پاڻ ته اصلي آسمان جو رهاڪو هيو ۽ جنت سندس جنم يومي هئي. پر پوءِ ڪائونس کا خطا ٿي. چون ٿا ته ڪٽڪ جو داڻو کائي ويٺو جنهن لاءِ کيس منع ٿيل هئي. اها ڄاڻ نه آهي ته اهو پيٽڪو ڪم پل چوڪ ۾ ڪري ويٺو، يا وري ڄاڻي ٻجهي ڪيائين. پر پوءِ ته سائنس ڪيئي عذ بتون ڪيون ويون. عرش تان لاهي فرش تي ڦٽو ڪيو ويو. اوڇنگارون ڏ دو سڏڪا ڀريندو ۽ ڳيبون ڪندو رهيو. ڪافي زماني کان پوءِ مس م معافي ملي. پر تيسين کيس ٿوري گهٽي ڳالهه تي روئڻ جي عادت پئجي چ ڪي هئي. هاڻ ته هر آدم جو ٻچڙو اٺ جيان ڀريو ٻه پيو روئي ۽ سڪٽو ٻه ا ي.

حضرت آدم ته روئڻ جي ريت رسم وڌي ۽ روئڻ جي روايت قائم ڪ ي. پر دنيا جو وڏي ۾ وڏو روئڻو انسان هيو حضرت نوح، جنهن لاءِ م هور آهي ته سندس اکين کان پاڻي، آبشار جيان ريلا ڪري وهندو هيو. م س روح راڙو ڪو بي سبب ته نه هيو. حضرت نوح پهريون پيغمبر هيو ج ن پنهنجي امت کي پار اڪارڻ بجاءِ مورڳو ٻوڙائي مارائي ڇڏيو هيو. اڻ ن ذات کي غرق ڪرڻ جو فيصلو ئي سندس سفارش تي ڪيو ويو هيو ۽ ڪ بشارت ڏني ويئي ته ٻيڙي ٺاهه. کيس هي ٻه ڄاڻ هئي ته خالق کي پ ڻي مخلوق سان بيحد پيار هيو پر ساڳئي وقت کيس پنهنجي پيغمبرن جي م پت پڻ رکڻي هئي، جنهن ڪري قدرت کي لاچار ٿي پنهنجي مخلوق کي غ ق ڪرڻ جو ڪئور فيصلو ٻه ڪرڻو پيو. اهو ئي ڪارڻ هيو جو نوح نبيءَ پنهنجو اندر ٻه ڪائيندو رهيو ته هو ٩ سئو سال تبليغ ڪرڻ جي باوجود ا ت جو سهارو ٻڄڻ بجاءِ سندن تباهي ۽ بربادي جو وسيلو بڻيو. هي برابر آ ي ته سندس قوم سائنس عقوبتون ڪيون هيون. پر ماڻهن ڪهڙي پيغبر کي ا ڻيون ٻوني قبول ڪيو آهي؟

حضرت نوح ڪانپوءِ ٻه جي غوث قطب يا پير پيغمبر هتي آيا سي

اڪثر روئندا رهيا. بقول سهڻي پٽ ڏٽيءَ جي، تہ:

”ڪٽ بہ ڪنبندي آءُ، اڳيان تورڻ وارا تڪا.
اگهيئي تہ پاءُ نہ تہ مٽن ڪي بہ موٽ ٿي.

اهڙي حال ڏاڍي جي سرڪار اڳيان سواءِ آزيءَ عاجزيءَ جي، ٻيو ڪو چارو ئي ڪونہ هيو. نہ وري جاہ وجلال اڳيان ڪنهن جي حيل حجت ٿي هلي. حضرت نوح ڪانپوءِ ٻئي نمبر ۾ حضرت يعقوب هيو جنهن جي اڌ کان گهڻي عمر روڄ راڙي ۾ گذري. حضرت يعقوب پنهنجي پٽ حضرت يوسف جي گم ٿيڻ ڪانپوءِ ايتريقدر رنو هيو جو سندس اکين جي بينائي ختم ٿي ويئي ۽ هو نيٽ انڌو ٿي پيو.

ڪتابن ۾ ڄاڻايل آهي تہ حضرت يعقوب کان بہ وڌيڪ ڳوڙها ڳاڙيندڙ شخصيت امام زين العابدين جي هئي، جو ڪربلا جي ڪوس وقت بيماريءَ بستري تي بيهوش هيو. سندس نالو” علي بن حسين“ هيو ۽ ڪيس گهر ۾ علي اصغر نالي سان پڪاريو ويندو هيو. سندس لاءِ مشهور آهي تہ اکين کان آب هر وقت روان رهندو هيس ۽ نماز پڙهڻ وقت تہ مصلو بہ ڳوڙن سان پسي پوندو هيو. جڏهن ڪائونس ايتري روڄ راڙي جو ڪارڻ پڇيو ويو، چيائين تہ حضرت يعقوب جو هڪ ياتي گم ٿي ويو هيو تہ روئيندي انڌو ٿي پيو هيو. منهنجي گهر جا ارڙهن ڪونڌ ڪسجي ويا تہ منهنجون اکيون ڪيئن نہ رت روئينديون! جڏهن وضو ڪندو هيو تہ سندس هٿن ۾ ڪنبڻي ۽ چهري جي رنگت پيلي هڳا ٿي ويندي هئي. اهڙي ڪيفيت جي ڪارڻ پڇيا ڪرڻ تي، ورائي ڏنائين تہ ”ڏسو نہ ٿا تہ آءٌ ڪنهن جي حضور ۾ وڃڻ لاءِ تياري ڪري رهيو آهيان؟“ سندس پنهنجي عقيدتمندن کي هي چوڻ هيو تہ ”اها عبادت ڪهڙي جنهن سان گريہ زاري شامل نہ هجي.“ شايد اهو ئي سبب آهي جو اسان وٽ اهڙا بہ ڪي فرقا آهن جن نزديڪ ماتم ڪرڻ بہ عبادت ۾ داخل آهي، ۽ هو خاص ڏڻن تي مجلسون رچائي پاڻ ۾ ويهي باجماعت ماتم ڪندا آهن.”ذاڪر ۽ زوار“ هن ڏس ۾ ماٺهن کي روئارڻ جي خاص مهارت رکندڙ آهن.

هي برابر آهي تہ الله جا ڪيئي ٻانها اهڙا بہ آهن جن لاءِ هن فاني جهان جو جياپو هڪ لڳاتار وڇوڙو آهي جنهن غم ۽ الم ۾ ڪيئي ماٺهو ٿا ڏسون جن جو ٻين کي روئارڻ ڏندو پڻ آهي. ڪجهہ عرصو اڳ اسان وٽ

سنڌ ۾ موتي فوتيءَ موقعي تي روج جو عام رواج هيو، جنهن ڪري فوتيءَ جا ٽيجها چاليها ۽ ٻارها مٿي ۾ ڏوڙ وجهڻ، وار پٽڻ ۽ ريهان ڪري روئڻ سان ملهايا ويندا هئا. روئڻ جا "ريڊي ميڊ" ماهر مارڪيٽ ۾ موجود هئا جن ڪي ڀاڙي تي وٺي اچي ماتم مچائبو هيو.

مذهب جو ته واسطو ئي آهي انساني احساس ۽ جذبات سان. پر سياست ۾ پڻ، واڳون جيان مصنوعي ڳوڙها ڳاڙيندڙ، ڪيئي ماڻهو ڏٺا تا وڃن. ايران جو اڳوڻو وزيراعظم ڊاڪٽر مصدق جو توده پارٽيءَ جو اڳواڻ هيو ۽ جنهن شاه ايران ڪي تخت کان لاهي توتا ڇپايا هئا. هي همراسه واه جو روئڻو هيو.

هر محفل ۽ پبلڪ جلسي موقعي تي روئڻ ۾ ڇتڪندو هيو. پاڻ ته روئندو هيو پر پبلڪ کي به ڊنڊڪرن ۾ مبتلا ڪري ڇڏيندو هيو. ڪيس مارڻ لاءِ ڪيئي سازشوپن ڪيون ويون پر هي ڀيري ڪيس اوڇنگارن ۾ ڏسي قاتلن جي به دل نرم ٿي پوندي هئي ۽ هو هر ڀيري ترس کائي سندس موت ملتوي ڪري ڇڏيندا هئا.

روئڻ عورت لاءِ ته فن به آهي ۽ ڪوريڙي وارو چار پڻ. پر شاه وارين سورمين جا آلاپ ۽ ورلاپ دل ڏاريندڙ آهن. راتي لاءِ مومل رڙندي راتيون گذريون. پنهونءَ لاءِ سسئيءَ سڏ ۽ سڏ کا ڪيا، ماروئڙن لاءِ مارئيءَ جو ايو ٿي اوسارڻ ۽ ليلان جو ليلائڻ روئڻ جي معراج آهن. سهڻي ڀيئائيءَ به ليلان واري راءِ ريجهائڻ لاءِ اهو ئي ڏس ڏنو ته "ليلان ليلائيج. جي ليلائي نه لهين تان پڻ ليلائيج." چاڪاڻ ته روئڻ سواءِ ٻيو ڪو چارو ئي ڪونه هيو. ڇو ته جتي زر ۽ زور نه ٿو هلي اتي زاري اگهيو وڃي.

شاعرن ۾ سڀ کان وڌيڪ روئڻو ڀڳت ڪبير هيو ۽ اڪثر دوها نير وهائيندي ڇيا اٿائين ۽ سندس بياض جو عنوان ئي آهي، "ديکهه ڪبيرا رويا."
اردو شاعريءَ ۾ مير تقي مير جو روج ملڪان ملڪ مشهور آهي. سندس دوستن کي به پارت ٿيل هئي ته "سرهاني مير کے آهسته بولو- ابهي ٽک روتے روتے سوگيا هے." زندگيءَ ۾ هڪ اهڙو به مانيٽو ماتم ڏٺم جنهن مون کي به روئاري ڇڏيو. اها هئي مائي بالي بيگم خيرپور رياست جي والي مير علي نواز مرحوم جي راڻي يا اڃا به مهاراڻي. اصلي ته ڪشمير جي اپڇرا هئي پر پوءِ سونهن جي هڪ يونٽر هزهائينس مٿس اکن ڇڪن ٿي پيو ۽ ڪيس پٽ

راڻي ٻڌائي گهر وٺي آيو. مير صاحب شاعر هيو ۽ عاشق جيڏڙو بہ هيو پر جسم ۽ وزن لحاظ کان هڪ عجوبو پڻ هيو. باليءَ کي اباڻن ۽ استادن تعليم ۽ تربيت ڏي فقط پئسي کيڻ جي ڏني هئي ۽ نہ سچي سڪ رکڻ جي. جڏهن مير ويچارو مري ويو تڏهن وچي مائيءَ جون اکيون کليون تہ مارا هي ڇا ٿي ويو. پر پوءِ پڇتاءَ اجايو هيو ۽ اوير ٿي چڪي هئي. ڪو ويرو اهڙو بہ آيو جو ڪيس پائي پائيءَ لاءِ محتاج ٿيڻو پيو. رياست جي راڻي ٿي رهڻ ڪانپوءِ وري واپس وچي ٻين جي اشارن تي نچڻ سندس لاءِ محال هيو ۽ هاڻ سندس مند موسوم بہ نہ رهي هئي. جياپي ڪاڻڻ لاءِ ڪيس مجبورين سان نباه ڪرڻو ٿي پيو. پوءِ ڪيس پتو پيو تہ سندس حسن جي اصل قدر قيمت ڇا هئي.

مون ڪيس جڏهن بہ ڏٺو روئندي ڏٺو، مير جي نالي وٺڻ سان ڳوڙهن جي ڇڇ اچڻ شروع ٿيندي هئي. روئيندي سندس نيڻن ۾ نير پئجي چڪا هئا ۽ اکين کان ڇاڙيءَ جي ڇيڙن تائين ڪيس گهاريون پيل هيون جن ۾ ڳوڙها ائين سرڪندا ٿي آيا ڄڻ تہ مالهہ جون لوڻيون نيسر ۾ آب اوتيندي ٿي آيون. هو اکر اکر اچارڻ سان لڙڪ ڳڻن جي ڪڏون ڪوہن کان پار ٿيندي پاڻمرادو موتين جي لڙهين جيان سفر ۾ ٿي رهيا. مونکي تہ سندس اکين کان غير فاني لاٽ نظر ٿي آئي.

آخري ڏينهن

تاريخ تيرنهين ماه اپريل ١٩٦٨ع، ڏينهن جمعو، وقت اٽڪل ٽيپهريءَ مهل- هڪ نوراني شڪل پير مرد پنهنجي بنگلي کان ٻاهر نڪري نوڪر کي رڪشا وٺي اچڻ لاءِ روانو ڪري پاڻ اڱڻ ۾ پسار ڪندو رهيو. نٿهڻ واري اس جي تپش ۾ روزمره جي انوسار، سندس اڄوڪو عمل ڪجهه غير معمولي ٿي لڳو. پر اڄ اچان به ڪنهن وڏيڪ اونهي خيال جي عميق ۾ غلطان ٿي ڏٺو. شايد ڪنهن سان ملڻ لاءِ ڪنهن ماڳ تي پهچڻ جو شدت سان انتظار ڪري رهيو هيو. رڪشا جي اچڻ تي منجهس سوار ٿي ڊرائيور کي چٽيءَ سان ساڄي پاسي هلڻ لاءِ اشارو ڏنائين. ڪجهه اڳيرو ٿي ڪيس درياه جي رخ ڏانهن هلڻ جي هدايت ڪيائين. "ونتري بندر" جي چڙهائيءَ لڳ رڪشا بيهاري ڊرائيور کي ڀاڙو ڏيئي ڪيس فارغ ڪيائين. پاڻ درياه جي بند تي چڙهي ڪڙ ڏيئي پنڌ ڪندو رهيو جنهن هن کان اڳ ڪيئي دفعا هن هنڌ اچي چهل قدمي ڪندو ٿي رهيو.

مهراڻ جي قوه جوانيءَ ۾ اچا مهيني ڏيڍ جي دير هئي. درياه جو پيٽ اڪثر سڪل ۽ خشڪ نظر ٿي آيو. البت ڪنارن کان وهڪرو بدستور جاري هيو. خاص طور اورينءَ پير. شايد وڪڙ واري موڙ ڪارڻ. پانديٽڙو ڪنڌ هيٺ ڪيو پنهنجي سٽر ۾ محو ٿي ڏٺو. بند تي چوپائي مال جي شهر ڏانهن موٽ ڏسي هيٺ لهي ڪپر تي آيو جتي پاڻيءَ جي وهڪري واري رخ ۾ ڏبري ڏيري هلندو رهيو. جڻ ته وهڪ جي چال سان پنهنجي سوچ جو سرتال ۽ وک ملائي وڌي رهيو هيو. سندس قدم پختو ۽ ارادو اٽل ٿي ڏٺو! ڀانئڻ ته اڄ ڪيس ڪو اهڙوقدم کڻڻو هيو جنهن لاءِ عرصي کان اوسيئڙي ۾ هيو. شايد ڪو واعدو هيو جو ڪيس وفا ڪرڻو هيو! يا وري پنهنجي ضمير جو فيصلو هيو جنهن کي عملي جامون پهرائڻو هيو. يا وري وچان ئي ڪو اهڙو اٽر امر هيو. ڪو قسمت جو لکيو هيو جو اوس پورو ٿيڻو هيو. آخر هي ٿيندو ڪير

هيو جو امر کي آڏو اچي؟

پنيان بنگلي ۾ گهرو نوڪر، صاحب جي موٽ واري انتظار ۾ راهه تڪيندو رهيو. صاحب کي وئي ٻه اڍائي ڪلاڪ گذري چڪا هوا. هي پهريون دفعو هيو جو ايتري ڊگهي مدت تائين گهر کان ٻاهر رهيو هيو. وڏي ڳالهه ته ٻڌائي به نه ويو هيو. نوڪر جي پريشاني واجبي هئي. ڪيس وڏي ذميواري سونپيل هئي ته صاحب جو خيال رکي ۽ هر وقت "چوڪس" رهي. وٽس سڀ صلح لاءِ ڪيئي گهٽگهرن جا ٽيليفون نمبر ڏنل هوا ته وقت ضرورت کين اطلاع ڏئي. نوڪر هر رڪشا جي آواز ٻڌڻ تي ٻاهر ڊوڙي واءُ سواءُ لهندو رهندو. هونئن به اچوڪي ڏينهن جا واقعا سندس سادي سودي سمجهه کان ٻاهر هوا. هڪ ته صبح جو صاحب سندس حساب چڪتو ڪري ڪيس ڳوٺ وڃڻ جي موڪل ڏيئي ڇڏي هئي. ساڳي وقت باورچيءَ جو ليکو پڻ صاف ڪري ڪٽايو ويو هيو. تاثر اهو ڏنو تي ويو ته صاحب ڪٿي ٻاهر اُسهڻو هيو، پر ڪٿي؟ ڪا خبر نه هئي. هاڻ ته سانجهي به ٿي چڪي هئي. لاچار تي ڪيس ٽيليفون جو سهارو وٺڻو پيو. هر هڪ کي مختصر ماجرا ٻڌائي ويئي، ته صاحب ڪُپل وقت کان ٻاهر ڪٿي اسهيل هيو. پر اڃان سوڌو گهر نه موٽيو هيو!

بس، خبر ڏيڻ جي دير هئي. منٽن اندر ماڻهو بنگلي ۾ وارد ٿيندا رهيا. هر هڪ جي چهري تي اُداسي ڇانيل هئي. کين اها ڄاڻ بخوبي تي ڏني ته صاحب ڪهڙي ڪارج لاءِ ويل هيو. پر ڪيڏانهن؟ کين خاطري نه هئي. ڄاڪاڻ ته وڃڻ وارو ڪافي ڏينهن کان سفر جي سانباهن ۾ هيو. هر هڪ کي ڄاڻ هئي ته سندس زندگيءَ جي ساٿيءَ وئي پڇاڻان، صاحب نڌال تي چڪو هيو. هن پاڻ کي دنيا ۾ تن تنها ۽ بلڪل اڪيلو تي ڄاتو. ڇڻ ته ڪٿي ڪيس ترت سفر تي اسهڻو هيو پر سواريءَ جي انتظار ۾ هيو. هر وقت شاهه ڀٽائيءَ جي "آخري عمر" واري سٽ ورجائيندو تي رهيو ته "ڪهڙي منجهه حساب هئڻ منهنجو هوت ريءَ." وري سندس صحت جو صورتحال به سنگين هيو. ويجهڙائيءَ ۾ ڊاڪٽرن ڪيس ٻڌايو هيو ته سندس ڪهڙو حشر ٿيڻو هيو. ڪيس "يوروما" جو عارضو هيو. جنهن بيماريءَ ۾ مريض کي موت کان اڳ ڪيئي مهينا بيهوشيءَ ۽ غشيءَ جي مرحلي کان گذرڻو هيو. جيسين موت اچي سندس ساٿي ٿئي. سندس شريڪ حيات به ان بيماريءَ ۾ وصال

ڪري وئي هئي جا روئداد سندس اکين اڳيان هئي. پر مرحوم ته سياڳي هئي جو سندس هٿن ۾ وئي. سندس هٿي ڪير هيو؟ هن پاڻ کي پين مٿان بوجهه ٿيڻ کان ڪيايو ٿي. زندگيءَ پر هو ڪنهن بني بشر مٿان تاون يا چٽي ڪونه پيو هيو. هن پنهنجي ذات لاءِ ڪنهن کي به تڪليف ڏيڻ جو ڪڏهن "تصور" به ڪونه ڪيو هيو. اهڙي حال ۾ سندس لاءِ فقط هڪ ئي رستو ڪليل هيو. ڇو نه موت جي اوسيئڙي ڪيڻ کان اڳ همت ڪري ڪجهه وک وڌائي پاڻ سندس استقبال ڪري؟ آخر فرق ڪهڙو هيو؟ بقول شاهه جي ته: پاٺهي ملندو موت ڪجهه تون به تجانءِ اڳيري!"

اهڙي اٿانگي فيصلي ڪرڻ کان اٽڪل ٻه مهينا اڳ، هن شريعت جي ڇاڻ ۾ فقهه جي عالمن سان بحث ڇيڙي ڪانئن راءِ ونڻ جي ڪئي. ڪيئي ڪتاب اٿلايا ويا، تحقيق ڪئي ويئي ۽ حديثن جا حوالا ڳوليا ويا. پر ڪٿي به صاف اکرن ۾ ڪا اهڙي شرعي تصديق ٿي نه سگهي ته "از روءِ اسلام خود ڪشي حرام هئي." سواءِ هن دليل جي، ته "زندگي هڪ امانت هئي." شرعي مسئلن گڏوگڏ "آپگهات" سلسلي ۾ عقلي دليل ۽ علمي بحث پڻ جاري رهيا. هڪ ڳالهه صاف ظاهر هئي ته هي ڪيس يقين ٿي چڪو هيو ته هاڻ هتي وڌيڪ وقت رهڻ بيسود هيو. ونس اٿاهه علم هيو ۽ سندس حيثيت هڪ ڪامل استاد جي هئي. پر هتي هر هڪ تحصيل ڪري علم کان فارغ ٿي چڪو هيو. ونس اچڻ وارن جا وارا ڦيرا وچي کي ورلي رهيا هوا. هر ڪو پنهنجي دنيا داري واري ڊوڙ ڊڪ ۾ مست مگهن هيو. باقي وقت هتي واندو ويهڻ بيسود هيو. جي اجل کي اڄ سيان اچڻو هيو ته ڇو نه ونس پاڻ پهچجي! ڇو نه ان ساڳي تاريخ تي! جڏهن سندس زندگيءَ جي ساٿي هتان رواني ٿي هئي؟ بهتر طريقو به پاڻيءَ وارو هيو.

بنگلي تي عقيدتمندن ۽ پرستارن جو هجوم جمع ٿيندو رهيو. واسطيدار عزين قريبن کي اطلاع ڏنو ويو. ڪهڻن کي صبح سوير پاڻ ئي ٽيليفون تي چتاءُ ڏنو هوائين ته "چوڪس" رهن. پنهنجي وصيعت واري وارث لاءِ به پيچي پڪ ڪئي هوائين ته هو ساڳئي ڏينهن ٻن پهرن ڌاري ڪراچيءَ پهچڻو هيو. سنگت جي صلاح اها بيٺي ته اول ان رڪشا واري جي تلاش ڪئي وڃي جو ڪيس گهران وٺي ويو هيو. خوش نصيبيءَ سان رڪشا وارو بروقت هٿ چڙهي ويو. ڏس ڏنائين ته صاحب سنڌوءَ ڪناري پهچي ڪيس

ياڙو ڏيئي واپس ڪيو هيو. پوءِ جاءِ واردات تي پهچي ٽولا ٺاهي ڳولا ڪئي ويئي. ڪو ڳهڻو خفو ڪرڻو نه پيو. ٿورو ئي پريرو ڪنديءَ لڳ هڪ لاش لڙهندو نظر آيو. برابر ساڃيو هيو. عجب اهو جو لاش ترندو تي رهيو. حيرت هئي جو ٻڏڻ جي باوجود پاڻيءَ جي بوند به اندر ويل نه تي ڏٺي. البت لونڊڙي لڳ هڪ گهاءُ يا زخم هيو جو تازو تي ڏٺو ۽ شايد تيز ڪاٺڻ ڪري ۽ پٿرن تي ڪرڻ سبب رسيو هيو. ممڪن هيو ته موت به ان حادثہ ڪارڻ ٿيو هجي! شايد قدرت ڪي قصو پنهنجي مرضيءَ مطابق نباهڻو هيو. بنده جي من ۾ هڪڙي ۽ صاحب جي من ۾ ٻي هئي جا راه صحيح پڻ هئي.

لاش ڪٺائي بنگلي تي آندو ويو جتي وصيعت مطابق عمل ڪرڻ لاءِ تڪڙا ۽ ترت قدم ڪنيا ويا. مرحوم ياران مقرر ڪيل وارث ٽڏي تي موجود هيو ٽوٽي جو يورپ جي سفر ڪان چند گهڙيون اڳ ڪراچيءَ پهتو هيو. وصيعت ۾ چاڻايل هيو ته مرحوم کي سندس شريڪ حيات جي لاءِ گڏ دفن ڪرڻو هيو، جو لاش پورو سال اڳ آخوندن جي قبرستان ۾ امانت طور رکيل هيو. هڪ پارٽي مقام ڏانهن امانت رکيل لاش کي ڪيڍي آڻڻ لاءِ رواني ڪئي ويئي. دفن لاءِ فيصلو هي ڪيو ويو ته ٻنهي جنازن کي سنڌ يونيورسٽي جي ڪنهن مناسب جڳهه تي پوريو وڃي چاڪاڻ ته سنڌ يونيورسٽِ مرحوم جي ڪوششن جو ڪرشمو هيو. جنهن اداره جي جنم ڪان وٺي نيپاج تائين پالنا ياڻ ڪئي هوائين. سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائس چانسيلر پنهنجي عادت انوسار پهريون ته اهڙِ رٿ جي مخالفت ڪئي. پر پوءِ سمڪ اچڻ تي پنهنجي راءِ تي نظر ثاني ڪري هائو ڪيائين. زمين جي پٽرائي هڻڻ ڪري قبرن جي کوٽائيءَ ۾ ڪافي وقت لڳي ويو. سومهڻيءَ جي نماز بعد جنازي نماز پڙهائي ويئي. رات جي يارهين بجي ٻنهي جنازن کي هڪ ٻئي جي لڳو لڳ قبرن ۾ دفن ڪيو ويو. پاڻيءَ واري مسافريءَ ۾ ته اڪيلو روانو ٿيو هيو. پر خشڪيءَ واري سفر ۾ نه فقط سڳهرو هيو پر سندس سمورو سات ساٿس گڏ رهيو!

هي آهي ان آدميءَ جي آخرين ڏينهن جي مختصر آکاڻي جو هڪ عظيم انسان هيو ۽ سنڌ جي اڪثر عالمن ۽ اديبن جي راءِ مطابق هن صديءَ جو وڏي ۾ وڏو ماڻهو هيو. سندس اصلي نالو ته امداد علي خلف امام علي قاضي هيو پر جڳ جهان ۾ هو علامہ آءِ آءِ قاضي نالي سان مشهور هيو. هو وڏي پايہ جو عالم اديب دانشور ۽ مفڪر ۽ مبلغ هيو. نه فقط دنيوي ۽ ديني علوم ۾

مهارت رکندڙ هيو پر شاھ جي رسالي جو حافظ ۽ ڪلام پاڪ جو مفسر هيو. سندس عقيدت مندن جو تہ هي بہ چوڻ هو تہ علامہ صاحب ورهين جا ورهيہ جاڪوڙ ڪري ان پروليءَ جو پاهو بہ ڳولي ڪڍيو هيو جنهن کي لطيف سائينءَ "سلطاني سهاڳ" تي سڏيو.

علامہ صاحب جي پوري زندگي سئين سڌي صاف سٿري ۽ اڇي اجري گذري هئي. سندس زندگيءَ ۾ ڪي ور وڪڙ يا تهخانا ڪونہ هوا پر هڪ کليل ڪتاب جيان ظاهر هئي. هن نہ ڪڏهن ڪک ڪي رنجايو هيو ۽ نہ ڪنهن جي ڪک اوڏو هيو. سموري عمر مسواڙي مڪان ۾ رهيو جنهن ۾ گهرو سامان سڙو بہ مسواڙي هيس. سندس ڏرتي تي ڏي وٺ اپت ۽ کپت جو حساب ڪتاب صاف هيس. بچت واري موڙي خيراتي ڪمن ۾ ورهائي ڇڏيائين. سندس گهر واري ايلسا قاضي سال اڳ لاڏاڻو ڪري چڪي هئي. پٽيان نہ اولاد هيس ۽ نہ وري ڪي مال ملاڪ ڇڏيائين. وٽس علم جي اٿاھ دولت هئي. ڪجهہ ڪتاب ۽ ڪجهہ اڻ ڇپيل ڪتابن جا نسخا ۽ بس!

واريءَ سندو ڪوٽ

الله نہ ڀلائي تہ اڄ جيل اندر وڏو ڪو جشن ملھائڻ جي تياري يا وري اڄا بہ ڪا وڏي واردات ٿيڻ واري هئي. سنجهي کان ئي سانباهن جا آثار ڏسجي رهيا هئا. هونئن تہ هر شام ٽاڻي جيل جي بند ٿيڻ بعد، ٻاهرين ۽ اندرين دنيا جو پاڻ ۾ ڪو لڳ لاڳاپو رهيو ئي ڪونہ ٿي. پر اڄ معاملو ڪجهہ اُلٽ ٿي ڏٺو. سج لٿي کان وٺي سرڪاري جهنڊي واريون موٽرون ۽ خاڪي رنگ جون جيپون جيل جي رُخ ۾ ڊوڙنديون ٿي رهيون. هن ڪمھلي وقت باوردي عملدارن جي جيل اندر بنيان روڪ ٽوڪ جي اڄ وڃ ۽ جيل جي عملي وارن سپاهين سان سندن سس پس ۽ ڪانا ڦوسي ڪجهہ پراسرار ٿي ڏٺي.

عجب اهو جو جيل اندر هر هڪ جي دلچسپيءَ جو مرڪز ڦاسي گهاٽ هيو، جنهن کي اڄ بجلي بتين سان سيج جيان سينگاريو ويو هيو. اهو بہ سومهڻيءَ ويل! اڄ جيل جي تاريخ ۾ ڪو انوکو باب لکڻو هيو. هونئن تہ بنديخاني جي منشور مطابق ڪالي ماتا جي ٻليدان جو وقت مقرر ٿيل هيو. جي اڻ ٽر هيو. ڦاسيءَ جي دائمي ويل هئي هميشہ چار بجا رات، يعني ٻوڙيون اسر. پر اڄ سنجهي ئي سيج سجائي ٿي ويئي. روشنين جي جهرمٽ ۾ موت جي پاتاري اڄ عجيب ڏيکاري ٿي ڏني. موت جو ماڳ ۽ فلمي ڪئميرائون! ڪجهہ عجيب ماجرا هئي. شايد اڄ ڪنهن وڏي ڊرامي جي آخري ڊراپ سين ٿيڻي هئي!

قيد خاني جي ٻاندين کي ٻهرڪڻ ۾ بند هوندي بہ ضرور ڪا تہ ڪڙڪ پيل هئي. تڏهن تہ چوڌاري چوٻول متل هيو. قيد جي ڪائنات بہ عجيب آهي. هواءَ پر ۽ جهيڙو پٽڪو بہ ڪنهن کان ڳجهو نہ هوندو. توڙي جو قيدين جا دائرا ۽ ديرا، چڪر ۽ ڪال ڪوٺڙيون هڪ ٻئي کان الڳ ۽ علحده هيون. معلوم ائين ٿي ٿيو ڄڻ تہ ٻاندين جي دلين واري ڌڙڪڻ هڪ تندبان تار جو

ڪر تي ڏنو، ۽ هر هڪ کي اهو پيغام تي رسايو جو هين ڏيڻ تي چاهيو. قيدي جي هوئڻ جيل جي دنيا واري آزاد ۽ ڇڙواڳ ٻولي ڳالهائڻ جا عادي آهن، تن اڄ رات تلاوت تي ڪئي! ڪلام پاڪ جو "غوغاءُ" جيل جي سرحدن کان گهڻو ڏور گونجڻي رهيو هيو. ڪا تہ ڳالهہ هئي جنهن جي ڇاڻ هر هڪ کي هئي. سواءِ ان ٻانديءَ جي جنهن جي اڪلائڻ لاءِ هي سڀڪن ساٿ تي رهيا هئا!

الاجي ڇو! جيل ۾ اڄوڪي رات اٽڪڻ تي لڳي. قيدين جي ننڊ ڪافور ٿي چڪي هئي. هوئڻ بہ هي هر جيل جو پراڻو دستور هيو. ڦاسيءَ واري رات ڪوبہ قيدي اک ٻوٽي نہ سگهندو هيو. هو سڀ جي ننڊ ڪيئن سمهن جڏهن کين ڄاڻ هئي تہ سڀدن ساٿي رات سوليءَ چڙهڻو هيو. هوئڻ بہ موت جهان، ڦاسيءَ جي مهل ۽ ماڳ ماڻهن کان مخفي رکڻ جڳائي. هراس جو ڪارڻ جيل ۾ جلاد جي آمد هئي جو ڪوٽ لڪپت کان آيل هيو ۽ شام ٿاٽي لاملوا ڏيندي ڏٺو ويو هيو. سندس منحوس مهانڊن کان ڪير واقف نہ هيو. پڳي ڪنهن بہ وهنوار ۾ ڏنڌي جي ايتري وحشت ۽ لعنت چهري تي نقش نہ ٿي ٿئي جيتري جلاد ۾. وري اها ڄاڻ بہ هر هڪ کي بخوبي هئي تہ هي ڪاسائي ڪنهن جي قربانيءَ لاءِ خاص ڪانڊيل هيو.

پوري ٻارهين بجي رات بنديخاني جي ان ڪال ڪوٺڙيءَ جو جندو کليو. جنهن ۾ بي خبرو ٻاندي بند هيو. ڪيس سجاڳ ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانہ هئي. هن جي نيڻن ۾ ننڊ جو نالو نشان ئي ڪونہ هيو. ڪيس هوشيار ڪرڻ خاطر چاٻين جي کڙکڙ ۽ تالو کلڻ جي آهٽ ئي ڪافي هئي. ڄاڻايو ويو تہ ڪيس ڪنهن نامعلوم منزل طرف وٺي وڃڻ لاءِ حڪم جاري ٿيل هيو. جنهن لاءِ سنبت ڪرڻ لازمي هئي. ٻاندي واٽڙو ٿي ننڊاکڙي نگاهن سان کين گهوري ڏسندو رهيو. سوچ سمجهہ تہ هوئڻ بہ سڄي عمر ير جي مشغولي هئي. پر حالتن جي ٻي وسيءَ ۽ نصيب جي هيرا ڦيريءَ ڪيس ويڳاڻو ڪري ڇڏيو هيو. ٺيڪ اويلي ويل! ڪنهن سان ميل ملاقات جو ڪو مناسب موقعو نہ هيو. پر جي هيو تہ ڪٿي ۽ ڪنهن سان؟ جن سندس پر ڪوهي ٽرڙ ڪري پنجري ۾ پهچايو هيو، اهي ڪي سندس سڄڻ تہ نہ هئا. سندن هر چال ۾ سازش هئي. هن هاڃان هٿڻ ۾ ڦاٿو تہ نہ هيو. اڄ وري ڪو نئون راڳ آلاپي رهيا هئا تہ ڪنهن منزل طرف هلڻو هيو!

سندس ذهن بخار واري حرارت جي تيز رفتاريءَ سان ڊوڙي رهيو هيو. ڪالهہ سندس گهر ڀاتين سان ملاقات ڪرائي ويئي هئي. هوننءَ تہ ڪنهن بني بشر کي ساٿس ہہ ٻول ٻولڻ لاءِ اجازت ڪانہ هئي. عام قيدين کي تہ پاڻ ۾ ٻولا چاريءَ لاءِ ڪا روڪ ٽوڪ نہ هئي. پوءِ مٿس اهڙي پابندي ڇا لاءِ هئي؟ شايد ان لاءِ جو پاڻ عام نہ پر "خاص" قيدي هيو. پوءِ ساڻس عزيزن جي ملاقات جي رعايت الاجي ڪهڙي جذبي هيٺ ڪيل هئي. ٽوٽي جو هاڻ تہ ڪيس پنهنجا پرايا سڀ هڪجهڙا ٿي لڳا. ڪنهن بہ ساڻس سچ نہ ٿي سليو. هرهڪ "رواج" تي ڳالهايو. الاجي ڇو؟ ڪالهہ ڪيئي ڀيرا ساڳيو سوال هرهڪ ڪان ور ور ڪري ورجايو هوائين، تہ ڪنهن بہ ائين تسليم نہ ٿي ڪيو تہ اها 'آخري ملاقات' هئي. ٻي برابر آهي تہ ملاقاتين جي مهاندن تي مايوسي ڇانيل هئي. پر اها نراسائي تہ ازل کان هر هڪ تي سوار هئي جو بہ ساڻس جيل ۾ ملڻ تي آيو.

عجب اهو جو هر آئي وئي ڪيس ڏڍ ٿي ڏنو. شروع ۾ تہ سندس ساٿين وڏي هام ٿي هنئي. اها بہ سيني تي هٿ هڻي ۽ "انشاءَ الله" چئي تہ "ملڪ ۾ خوني انقلاب اچڻو هيو ۽ اهو بہ اڄ يا سڀاڻي." اڄ يا سڀاڻي، ڪندي پورو سال گذري چڪو هيو. پر ٿيو تہ ڪنهن بہ نہ پاريو هيو. باقي ڳالهيون تہ وڏيون ٿي ڪيون ويون. دنيا جون طاقتور حڪومتون ڪيس جيل کان آجو ڪرڻ لاءِ دٻاءُ وجهي رهيون هيون. اسلامي ملڪن بہ ان ڏس ۾ خاص حيلا ٿي هلايا. خاص طور لبيا، يمن ۽ شام. قذافيءَ لاءِ تہ هي بہ مشهور هيو تہ پٺرا شوٽ گوريلن وسيلي ڪيس قيد کان ڪڍي وڃڻ لاءِ گهاٽ گهڙي رهيو هيو. اهي سڀ گشا پتا هئا يا انهن ۾ ڪا سچائي بہ هئي؟ ساڻس سچ ڇا لاءِ نہ ٿي ڳالهايو ويو؟ آخر ماجرا ڇا هئي؟

جنهن خبر لاءِ ڪيس مدت کان ۽ جنهن جي ٻڌڻ لاءِ شدت سان انتظار هيو ان جا اهڃاڻ تہ ڪٿي بہ ڪونہ ٿي ڏنا. آخر ٿي ڇا رهيو هيو؟ ماڻهو مات ۾ ڇو هئا؟ اهو عوام ڪٿي ويو جو لکن جي تعداد ۾ ڪيس ٻڌڻ ۽ ڏسڻ لاءِ تڙپندو ٿي رهيو؟ سندس جانثارن کي ڪهڙو سپ سنگهي ويو هيو جن پنهنجي رت سان ڪيس لکت ۾ پنهنجي جان جي قرباني سونپي هئي؟ شايد عوام کي سجاڳ ڪرڻ وارو ڪونہ هيو. پر آخر پارٽيءَ وارن ڪهڙا ڦاڙها ٿي ماريا؟ سندن هٿ پير ۽ زبان ڪنهن ڪپي تہ ڪانہ ڇڏي هئي؟ هوننءَ تہ هر

هڪ لکن جي ليډر هئڻ جي ڊاڙ تي هئي. ڪي قومي ليډر هئا. ڪي راڄ جا پير مرشد ۽ پريا مڙس هئا ته ڪي لٽ سردار هئا!"

"معلوم ائين ٿي ٿيو جڻ ته سيني سندس خلاف سازش سٽي هئي، جن ۾، قدرت به شامل هئي! هو گنهگار بنده ضرور هيو. پر جنهن ڏوه ۾ کين ڦاسائي لٽڪايو ٿي ويو اهو سندس ڏوه هيو ئي ڪونه. فقط بهتان هيو. خالي بهانو. ضرور ڪنهن بيروني طاقت جي حرڪت هئي، جنهن جي اشاري تي هي سارو مانڊاڻ مچايو ويو هيو. آمريڪا؟ ڪيس ياد آيو ته جڏهن آمريڪي پرڏيهي سيڪريٽريءَ جو خط ڪٽي راولپنڊيءَ جي راجا بازار ۾ وچي واٽهڙن ۾ "ريفرنڊم" ڪرايو هئائين. آمريڪا ضرور ان بي عزتيءَ جو پلٽو پاند ڪرائي رهي هئي نه ته مُلن جي هٿ ٺوڪي هلچل سندس چا ٿي بگاڙي سگهي. سندس پروانه لکين هئا. ماٺهو مٿا جان نثار ٿيڻ لاءِ آتا هئا. ڪن ته تازو پاڻ ڪي باهه ۾ ساڙي پسم به ڪيو هيو، جو ان ڳالهه جو ثبوت پڻ هيو!

واقعن جو وهڪرو ايترو ته تيز رفتار هيو جنهن جو پيرو ڪرو ئي ڪٺڻ محال هيو. آخر ٿيو چا هيو؟ ڪهڙي ڪوتاهي ٿي هئي ۽ ڪنهن ڪان؟ سندس پارٽي ملڪ گير ۽ مضبوط جماعت هئي جنهن جي جڙ پاڙ اکيڙڻ ڪو آسان ته نه هئي. ضرور ڪا سازش هئي؟ پر ڪير ۽ ڪنهن ٿي تختو سرڪايو؟ هن هزارن ۽ لکن کي نوازيو هيو ۽ سڀن کي سائو ڪيو هيو. جي اڳ ڪجهه ڪين هئا سي به سندس ڪرشمي سان اڄ لکپتي هئا. ڪن کي ته گهٽيءَ ڪان کٽي گهوڙي چاڙهي گهوٽ ڪيو هئائين. پنهنجي پارٽيءَ ۾ ته سندس ساک پت هئي پر ٻاهرين ملڪن ۾ به سندس هاڪ هئي. خاص طور وچ مشرق ۾ ته سندس ڪيئي شيدائي هئا. چا ائين ته نه هيو ته قسمت سندس ساٿ ڇڏي ڏنو هيو؟ پر نصيب ته سندس سدائي پنيرائي ڪئي هئي. ماڻهو ته گهٽي ياڳي سندس ڏوريءَ ۾ هئا. پر قدرت؟ شايد؟ تڏهن ته ڪا ڪاريگري ڪارگر نه ٿي رهي هئي ۽ سنواٽي ڳالهه به ڪلٽي ڪاٽي التي ٿي پيئي. پر سندس پارٽيءَ جا سردار سڀ مري ويا هئا؟ خاص طور اهي فدائي ڪٿي هئا جو سر تريءَ تي کنيو ٿي گهميا؟

هو ڪو عام رواجي ماڻهو ته نه هيو. هو پنهنجي دؤر جي چوٽيءَ جو دانشور ۽ اڪابر ماڻهو هيو. سياست سندس راند هئي. بلڪ سندس گهر جي

بانهي هئي. سياست جي شطرنج ۾ ڪيس اڄ ڏينهن تائين ڪنهن شهه ڏني ئي ڪانہ هئي. هن اهڙي موڙ تي اچي واڳ سنڀالي هئي جڏهن پوري قوم اوپاسين تي هئي. اڌ ملڪ ڇڄي الڳ ٿي چڪو هيو. فوجي طاقت نيست و نابود ٿي ويل هئي. پارٽ جو پلاند ڀاري هيو. اڌ کان گھڻا سپاهي پارتي جيلن ۾ باندي هئا. ملڪ مالي طور ڏيوالو ٿي چڪو هيو. هي برابر آهي تہ پاڻ بہ گھٽي حد تائين انهن حالتن لاءِ ذميوار هيو، جنهن راز جي خبر ڪيس بخوبي هئي. پر هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ هي سندس هٿ هئا جنهن ان ٻڏندڙ ٻيڙيءَ کي تاري ڪناري لڳايو هيو.

ڇا ائين تہ نہ هيو تہ اڌ رات ٽائي آيل هي جمدوت موت جا ماري هئا ۽ ڪيس سوليءَ تي لٽڪائڻ لاءِ وٺڻ آيا هئا؟ پر جي ٻڪرپوسات جي ويل اچي سهڙي هئي تہ پوءِ باقي سُستي ڇا جي هئي؟ هي همراه تہ پاڻ سان جيل جي حجم کي بہ سنجن سوڏو وٺي آيا هئا. سولي چڙهڻ لاءِ سيرب لاهڻ جي ڪهڙي لوڙ؟ غسل لاءِ صابڻ پاڻي ۽ پوشاڪ جو نئون وڳو بہ ساڻ ڪٺي آيا هئا. هي آثار ڪجهہ اميد افزا هئا ۽ نہ ڦاهي چاڙهڻ وارا. ڦاسيءَ لاءِ تہ غسل ۽ لباس ئي پنهنجي الڳ تسر جو ٿيندو آهي. ضرور ڪيس ڪنهن سان ملاقات ڪرائڻي هئي، جنهن لاءِ رات جي اونداهي لازمي ڄاتي ٿي ويئي، جيئن اخبار وارن يا عوام کي ٻاپرور نہ پوي. جي ڪنهن کي ڪڙڪ پئجي ويئي تہ حڪومت خلاف ملڪ ۾ باه ٻري ويندي. هي بہ ممڪن هيو تہ ڪيس ڪنهن ٻاهرين ملڪ جي سربراه پاڻ وٽ پناه ڏيڻ جو ذمو کنيو هوندو. جيئن مون مجيب الرحمان کي جيل کان ڪڍي لنڊن روانو ڪيو هو. ضرور ڪنهن طاقتور اسلامي ملڪ دخل ڏنو هوندو ۽ پاڻ ذمو کنيو هوندو، جنهن ڪارڻ مون سان سوديبازي ضروري سمجهي ٿي ويئي!

ڪنڌ ڌوڻ ڪري حجم کي ويجهي اچڻ لاءِ اجازت ڏنائين جو اشاري جي انتظار ۾ هيو. سيرب لٿي کان پوءِ ميرا مروٽيل ڪپڙا لاهي وهنجي سهنجي اڇو اجرو جوڙو اوڙهي اٿي کڙو ٿيو. جيلر ڪيس پنهنجي همراهيءَ ۾ وٺي هلڻ لاءِ تيار بيٺل هئا. ڪوٺڙيءَ کان ٻاهر نڪرندي ئي سندس ٻانهون پٺيءَ پٺيان جڪڙي هٿڪڙين ۾ هٿيڪيون ڪيون ويون. عذر هي پيش ڪيو ويو تہ اهو عمل جيل جي قانون مطابق هيو. ڇاڪاڻ تہ هٿياربند پوليس بجاءِ فقط بہ جيلر هئا. اهي بہ هٿين خالي!

ٻن جيلرن وچ ۾ وک کڻندي ڪيس عجب ٿي لڳو. حضرت عيسيٰ لاءِ مشهور هيو ته ڪيس ٻن خونين وچ ۾ بيهاري سزا جو اعلان ڪيو ويو هيو. ڪيس جناح مرحوم جي هڪ ۽ چوٽي ذهن تي آئي، جنهن لارڊ مائونٽ بيٽن ۽ سندس بيگم وچ ۾ بيهي فوٽو ڪڍرائڻ تي چيو هئائين ته "هڪ گل ٻن ڪنڊن" وچ ۾ گهيريل هيو. هونئن به هن ماڳ ڪان پورو هڪ سئو وکن مفاصلي تي صدارتي محل هيو، جتي هو ستن سالن تائين مطلق حاڪم جي حيثيت ۾ حڪمراني ڪندو رهيو هيو. هو فقط آئيني صدر يا هٿ ٺوڪيو پرائيم منسٽر تي نه رهيو هيو پر بي تاج بادشاهه ۽ فيلڊ مارشل به ٿي رهيو هيو جو مقام خاص فوجي جرنيلن لاءِ وقف ٿيل هيو. ملڪ جا معزز ماڻهو، فوج جا مدارلمهام، عدالت جا چيف جسٽس، صوبن جا گورنر ۽ گادين جا سجاده نشين سڀ سندس سلامي هئا. ڪي ته ڪيس ايترو جهڪي سلام ڪندا هئا جو معلوم ائين ٿيندو هيو ته ڪيس سجدو ڪري رهيا هئا!"

جڏهن هو دوري تي اسهندو هيو ته سندس اڳيان پٺيان موٽرن جا قافلا ۽ ٻهيرون لڳي ويندا هيون. چئني صوبن جي پوليس قدم قدم تي سندس حفاظت ڪندي هئي. جي ريل رستي ويندو هيو ته هو ريلوائي ٿاڻا پوليس پهري هيٺ هوندو هيو ۽ اسلام آباد ڪان ڪراچيءَ تائين اٺ سئو ڪن اهڙا ٿاڻا هئا. ملڪ جا وڏا ماڻهو ساڻس ملاقات لاءِ ماندا هوندا هئا ۽ واجهه وجهندا هئا. هاڻ ان ماڳ ڪان اسي نوي قدمن تي تڪي جي جيلرن درميان هڪ رواجي ڪنڌڪپوءِ جيان گهمي ڦري رهيو هيو! مٿي آسمان ڏانهن نهاري مشڪيو. قدرت ڪيڏي نه لاپرواه هئي. ڪيس ڪنهن جي ڪاڻ نه خيرڪي هئي. الله اڪبر!

ڦاسي گهاٽ اندر داخل ٿيندي ئي روشني جي تيز شعائن سندس آجيان ڪئي. انڌيري رات جي وڳوڙي ۾ هيءَ غضب جي روشني! هي وري الاجي کهڙو ناٽڪ رچايو ويو هيو! ممڪن هيو ته ڪائونس ڪجهه لڪت ۾ وڻڻ لاءِ هي ڊونگ رچايو ويو هجي. اڳ ۾ به ڪيئي پيرا ساڻس اهڙي ڪيڏ ڪيڏي ويئي هئي جا سندس سياڻپ سبب، بيسود ثابت ٿي هئي. روشنيءَ جي چمڪ سندس اکين کي پريشان ڪري رهي هئي، جي اکيون گذريل ڏهن ٻارنهن مهينن ڪان انڌيري ڪوٺيءَ جي اونده ۽ رات جي جهڪي ۽ ڊيمي روشنيءَ تي هريل هيون. هڪ ته سندس ٻئي هٿ پٺيان ٻڌل هئا نه ته جيڪر اکين آڏو

هٿ ڏيئي ڪجهہ بچاءُ ڪري سگهي ها.

ڇا ائين تہ نہ هيو تہ هيءُ ڪا پڇاڙيءَ جي شروعات هئي؟ پر ائين ممڪن بہ هيو. آس وري بہ سندس ساٿ نہ ڇڏيو. اميد بہ عجيب چيز آهي! آس هر وقت ڪڍ لڳي ايندي. تنڪي جو سهارو بہ نہ ڇڏيندي. پاڻ کي ڏڍ ڏيندي چاڙهيءَ جي چائنٽ تي پير ڌريائين. جيلر اڳيرو ٿي سندس پيرن ۾ بيڙيون جڪڙيون. هاڻ تہ ڪٿي ٻلي ڪان لوهہ هيو. ڪيس "ڪالڪان" ٻوليو الاجي نہ. خبر نہ آهي. پر اجل اڄ ٻيجل جيان ائين ٿي ٻولايو تہ سر سوالي آهيان."

قانون جي رکوالي ڪيسي مان سياهہ حاشيءَ وارو لفافو ڪڍي کولي ڦاسيءَ جو حڪم وڏي واڪي پڙهيو. جلاد ڦڙتي ڪري وڪ وڌائي ۽ ٻانديءَ جو چهري تي ڪارو ٽوپ چاڙهيو. ٻئي هٿ سان ڪاٻر جي نوڙيءَ وارو ٽوڙهو سندس ڳچيءَ ۾ وڌو، جا ڳچي هونئن گلن جي هارن جي هيراڪ هئي. جلاد کي اڄ پنهنجو جوهر ڏيکارڻو هيو. جنهن مقصد خاطر ڪيس خاص طور سيڙائي ڪوٽ لکپت جيل ڪان هٿ آندو ويو هيو. اڄ سندس اجوري ۾ بہ پنجن روپين جو اضافو پڻ ڪيو ويو هيو. هونئن عام رواجي ڦاسيءَ لاءِ ڪيس ويهہ روپيہ في ماڻهو ملندڙ هئا.

ڳچيءَ ۾ ڳارو پوندي ئي ٻانديءَ جي چپن تي بي اختيار پٽڪا بلند ٿيا. يا الله مدد. آئون بيگناهہ آهيان.

ڪڏهن ڳاڙهو گهوٽ، ڪڏهن مڙهہ مقام ۾!

اڻ وڻندڙ ڪهاڻيون

(١) سونهن سوڀيا

فقير ڪڙو ڪڙڪائي پنهنجي اچڻ جو پڙهو ڏنو. ”ڏي نالي الله جي.“ پيڪڙيل دروازو کليو. هڪ حسين نينگريءَ اڳيرو ٿي پنهنجي اڇي پيريل هٿ وڌايو. فقير پنهنجو ڪشڪول اڳتي ڪيو. انهي جي لپ آٽي ۽ خالي هٿ پٺتي هٽيو، پر بيڪاري بت بڻيو بيٺو رهيو. چڻ پنڊ پاهڻ ٿي ويو هيو. نينگريءَ کلي پڇيو ”فقير ٻيو ڪجهه گهرجي؟“ فقير ٽڪٽڪي نگاهه سان گهوريندي چيو ”تنهنجي حسن جي خيرات.“ ”بابا هن حسن ۾ ڇا رکيو آهي؟“ فقير وري به پنهنجي ساڳي سٽن ورجائي. ”تنهن جي حسن جي ٻکيا.“ ”ته پوءِ هفتي کان پوءِ جوڪي ڏينهن تي اچ ته پاڻ حاضر ڪندس.“ فقير کي پنهنجي ڪنن تي يقين نه آيو. رڙ ڪري چيائين ته ”سچ؟“ ”بلڪل سچ هن هنڌ ۽ هن وقت“ ائين چئي نينگري گهر اندر هلي وئي. فقير ڏاڏيون ڏيندو رهيو. پوري هڪ هفتي بعد ساڳئي ڏينهن تي فقير اچن سٽن هنئين. در کليو ۽ هڪ سائي پيلي رنگ جي ڏيري عورت، جنهنجون اکيون به ڏرا ڏيئي ويل هيون، ڪچ تي [illegible] ڪنيو، اچي فقير اڳيان بيٺي. فقير هن ڏائڻ کي ڏسي نراس ٿي ويو. [illegible] ته سائين ڌوکو ٿيو هيو. پڇيائين ته هتي هڪ حسين نينگري رهندڙ [illegible] ڪٿي؟ سڃاتئين نه ٿو فقير آءٌ ساڳي تنهنجي اکين آڏو بيٺي آهيان. فقير [illegible] ڏسي پڇيو ته پوءِ تنهنجي سونهن سوڀيا ڪٿي؟ اهو سڀ ڪجهه هن [illegible] ۾ ٻڌا رکيل آهي. هر ڏينهن آءٌ پنهنجي حسن کي پاڻ کان ڌڪو [illegible] روزانه جلاب وٺندي رهيس ۽ جو ڪجهه الڳ ٿيندو رهيو هن [illegible] سنڀالي رکندي رهيس. هاڻ هي وٺ ۽ سنڀال پنهنجي ”سونهن پيري [illegible]“

(٢) عجيب اڏاوت

هر عام ماڻهوءَ جي بدن ۾ مٽيءَ جو حصو اڌ ڳوٺي يعني هڪ ٻاچڪي [illegible] رو آهي جو باريڪ دز واري ڌڌڙ آهي. جنهن اها ڌوڙ ٽڙي پکڙي وائکي ٿي نه رهجي، ان ڪري ڪيس هڪ بالٽي جيتري پاڻيءَ وسيلي ڳوهيل مٽيءَ جي [illegible] ني جيان پاڻ ۾ ڳتيل رکيو ويو آهي. اهو پاڻي وري هوا جي دٻاءَ ڪري هر [illegible] رسيل رهي ٿو. پاڻيءَ جو مقدار بدليل شڪلين ۾ ظاهر ٿئي ٿو ۽ بدن کي [illegible] هي ٿلهي ۽ مضبوط رکڻ ۾ مدد ڏئي ٿو.

پاڻيءَ جو عنصر ڳري وري رس جي روپ ۾ رهي ٿو. جنهن کي آڳ جي گرمائش هميشه گهميل ۽ ٻاڦ جي صورت ۾ روان رکندڙ آهي. جو ڪجهه

ڪاڏو ۽ پيتو وڃي ٿو ان ڪي بہ اهو بخار هضم ڪرڻ ۾ مدد ڏئي ٿو. هن ٻاڦ سبب جسم کي رنگ روپ ۽ ڏيکاءُ حاصل ٿئي ٿو.

هوا جا جزا جسم ۾ حرڪت ۽ چستي پيدا ڪن ٿا، جنهن ڪري بدن کي ٻيهڪ ملي ٿي ۽ ماڻهو اٿي ويهي سمهي ۽ گهمي سگهي ٿو.

اهڙي طرح هي انساني هڏ، گوشت ۽ پوست جو پنجرو چئن عناصرن جيئن تہ مٽي، پاڻي، هوا ۽ آگ جو جوڙيل بوتو آهي، جو پتليءَ جيان هن دنيا جي تماشي ۾ مشغول رهي ٿو ۽ احمق انسانن کي مردن يا عورتن جي جنس ۽ روپ ۾ ڏيکاري ڏيئي سندن اکين ۾ ڌوڙ وجهندو رهي ٿو.

(۳) عظيم عمارت

جيئن ماڻهوءَ جي مرڻ کان پوءِ سندس جنازو مرده ٿي وڃي ٿو، تيئن سندس جسم جيڏي بہ ساڳيو لاش آهي. پر سينگار ۽ پوشاڪ جي پرده هٽڻ ڪري سندس ڪراهت واري ڪيفيت لڪل ٿي رهي ۽ انسان جي ذهن کي دوکو ٿئي ٿو. انساني جسم سڀ بہ سٺو هڏن جو پڃرو آهي، جنهن کي ڏيڍ سٺو ڪن سنڌ پاڻ ۾ جڪڙيل رکن ٿا. اهو وري نو سٺو مشڪن رڳن ۽ نٽن سان واٽيل آهي، جنهن مٿان هڪ پکڙيل چرٻيءَ جو تهہ چڙهيل آهي. سموري ڍانچي ٻاهران وري چمڙيءَ جي کل چڙهيل آهي جنهن ۾ چاريءَ جهڙا سنهڙا سوراخ آهن جن مان گندي پاڻيٺ سدائين سمندي رهي ٿي. هي جسم جوئن ۽ ليکن جي کاڄ علاوه انيڪ بيمارين ۽ هر قسم جي مصيبتن جو مرڪز بڻ رهي ٿو.

جسم ۾ لاتعداد ڳلڪڙا آهن جن مان هميشہ اهڙو مادو خارج ۽ ضايع ٿيندو رهي ٿو جو اڪثر ڏٺ ڦرڙين مان جاري ٿيندو آهي. اکين مان چپيون، ڪنن مان زهريلي ميڻ، نڪ مان گويا ۽ ججائون ۽ وات مان الٽي، پت، لعاب ۽ رت روان ٿئي ٿي. هيٺين ڌڙ جي ٻن سوراخن مان جسم جي ضايع ٿيل گندگي گٽس يا چميل رت جو لونڙا خارج ٿين ٿا. ان سان گڏ چمڙيءَ جي نوانوي لک سوراخن مان بدبوئدار پگهر نڪري ٿو.

جيڪڏهن ملڪ جو بادشاهہ بہ ڏندڻ نہ ڏئي، گرڙيون ڪري وات ۽ گلو صاف نہ ڪري، مٿي ۾ تيل ڦليل نہ وجهي، غسل ڪري ڌوتل ڪپڙا نہ پائي ۽ هار سينگار يا عطر عنبر ۽ وسيلا استعمال نہ ڪري تہ هو هڪ بدبوئدار ڍونڍ جيان ڪنهن بہ حالت ۾ ڪراهت واري ڪيفيت کان بچي نہ سگهندو جو انهن اڀاڳن ڀنگين جو نصيب آهي جي ڪرفتيءَ جو ڪاروبار ڪندڙ آهن.

اهو سڄو ڪمال فقط هار سينگار ۽ خوشبوءِ جي مهٽ سهٽ جو آهي،

جنهن سبب انسان ٽانءِ ۾ پرجي ۽ ڦونڊ ۾ اچي پاڻ کي ”آءٌ“ ۽ ”مان“ سڏي ٿو. اهڙي لڪ لڪاءُ ۽ پوشاڪ جي لفافي پائڻ ڪري ماڻهو پنهنجي لاش جي بدبوءِ ۽ ڪراهت تي ڪڪ رکي، مرد عورت ۾ ۽ عورت مرد ۾ پنهنجي روح جي راحت ڳولي ٿو. حقيقت ۾ اهڙي جنت لاءِ بود ۾ اچڻ ڪو هرويرو ضروري نہ آهي.

ان ڳالهہ جو وڏو ثبوت هي آهي تہ جڏهن بہ جسم جو ڪو حصو بدن کان جدا ڪيو وڃي ٿو، جيئن تہ مٽس يا جسم جا وار، نهن، ڏند، ججائون، چپيون، پيشاب خواه پائخانو، تہ ماڻهو پنهنجي پيدا ڪيل ڪچي مال تي نظر ڪرڻ يا هٿ سان ڇهڻ بہ گوارا نہ ٿا ڪن ۽ اٽلندو ڪين شرمساري ۽ نفرت پيدا ٿئي ٿي. پر باقي جسم جو ڪجهہ سچو سارو سالم رهي ٿو اهو بہ دراصل ڪراهت پريو ڪن ڪچرو آهي، پر تڏهن بہ ماڻهو اهڙي انڌ جي گهوڙي تي چڙهيل آهي جو پاڻ لاءِ انيڪ ۽ عجيب خوشفهيمن ۾ مبتلا ٿين ٿا تہ ”هو خوبصورتيءِ جي جيئري جاڳندي تصوير ۽ سدا امر ۽ ابدي هستيون آهن.“

سچ هي آهي تہ انساي جسم هڪ گندو ۽ بدبوئدار ڍونڍ آهي، جنهن کي فقط اکين وارا صحيح روپ ۾ ڏسي سگهن ٿا ۽ باقي اکين هوندي جي انڌا آهن، اهي منجهس خوشيءِ لاءِ تلاش ڪن ٿا. ماڻهوءَ جو جسم پنهنجي سر هڪ وڏو زخم يا ڦٽ آهي، جنهن ۾ نو ناسور آهن، جي نيسارن جيان وهندا رهن ٿا. جيڪڏهن جسم کي اگهاڙو ڪري ۽ ڪيس اندران ابتو ڪري ظاهر ڪيو وڃي تہ پوءِ ڪتن ۽ ڪانون کان جان ڇڏائڻ لاءِ پاڻ سان لٺ رکڻي پوندي.

○ ○ ○

جئن تا پيچن انّ کيّ، تئن جي پيچن تا پند،
تہ رڙهي لڏائون رند، لٿين لڪ، لطيف چئي.

جا براد بتن جي، سا اَج بک آديسين،
روزا رند رکن، عيد نہ اوڏا ڪاپڙي.

جنهن سناسيءِ سانديو، گندي ۽ گراه،
انهيءَ کان الله، اجا اڳاهون ٿيو.

وينو پيچين پار، ڪرڪا ڳڻ هلڻ جي،
اج آديسي مر، صباح مرندو سيڪو.

(شاهہ)

اڻ ڪٽ آڪاڻي

هڪڙو هيو بادشاھہ. بادشاھہ تہ پاڻ الله آهي. پر هو زماني جو بادشاھہ هيو. شاهي شغل تہ ٻيا بہ گهڻائي هيس پر آڪاڻين ٻڌڻ جو وڏو شونقين هيو. وٽس ولايتن جا ڪهاڻي ڪار ڪهي ايندا هئا. ڪهاڻيون ٻڌائي سندس دل خوش ڪندا هئا. بادشاھہ سخا جو بہ صاحب هيو. آڪاڻي ٻڌائيندڙن کي انعام اڪرام ڏئي اڏي ڇڏيندو هيو. جنهن ڳالهہ ملڪ جي وزير کي فڪرمند ڪري ڇڏيو. ڪيس ڳڻتي هئي خزاني خالي ٿيڻ جي، ڇاڪاڻ تہ بادشاھہ اڪاڻين جو اجورو بہ دل کولي تي ڏنو. گهڻي سوچ ويچار ڪان پوءِ وزير بادشاھہ کي تجويز پيش ڪئي، تہ جو نہ اهڙي آڪاڻي ٻڌي وڃي جا "اڻ ڪٽ" هجي، جيئن بادشاھہ جو شوق پورو ٿئي ۽ روز روز نئين سگهڙ جي ڳولا ڪان بہ جان ڇٽي پوي، ۽ انعام بہ ان ماڻهوءَ کي دل گهريو ڏنو وڃي. بادشاھہ کي اها رٿ پسند آئي، وزير کي حڪم ڏنائين تہ اهڙو اعلان جلد ڪيو وڃي.

ملڪ ۾ منادي ڪئي ويئي تہ جو ماڻهو بادشاھہ کي "اڻ ڪٽ" آڪاڻي ٻڌائيندو تہ ان کي بادشاھہ جي وڏور شهزادي نڪاح ۾ ۽ اڌ بادشاهي انعام ۾ ڏني ويندي. پر جي آڪاڻي اڻپوري يا اڌوري رهجي ويئي تہ ماڻهوءَ جي سسي لٽي ڪوٽ جي ڪنگرن تي ٽنگي ويندي. پڙهيو گهمايو ويو ۽ ملڪ جا ناميارا سگهڙ پنهنجي قسمت آزمائي ڪندا رهيا. ڪنهن جي ڪهاڻي هڪ پهر هلي تہ ڪنهن جي ڏيڍ ڏينهن. آخرڪار تہ قصو ختم ٿئي. ڏينهن گذرندا رهيا ۽ ڪيترن سگهڙن جون سسيون ڪنگرن تي لڙڪنديون رهيون. آخر هڪ ڏينهن الله جو اهڙو بہ آهي جو هڪ مهاڻي اچي پير تي ڏونڪو هيو. ڪيس دربار ۾ پيش ڪيو ويو. مهاڻي پنهنجي آڪاڻي شروع ڪئي.

قبلا سائين، منهنجو پيءُ سنڌ ملڪ جو مشهور زميندار هيو ۽ سندس زمين ڪيترن ميلن تي پکڙيل هئي. هڪ پيري جڏهن سندس لکين ايڪڙ

جوئر جو فصل پچي راس ٿيو ته اوچتو ماڪڙ جا ڪٽڪ اچي سهڙيا. سڄو آسمان ماڪڙ سان ڍڪجي ويو. جوئر جو سنگ سنگ ۽ داڻو داڻو مڪڙن سان وڪوڙجي ويو. بابو سائين به ڏاڍو سياڻو وڏيرو هيو. ڏٺائين ته جوئر سان گڏ ماڪڙ جو فصل به ٿي مليو. ڇا ڪيائين جو پنهنجي راج وارن ماڻهن کي سڏي چيائين ته پنهنجا ننڍا وڏا رڇ کڻي اچي وٽس پهچن. پوءِ سيني ڄارُ ۽ ڄارين کي ڳنڍي هڪ وڏو شاهي ڄار تيار ڪيائين. اهو ڄار ڪٺائي سموري فصل مٿان وڇائي ڇڏيائين ۽ سڄي ماڪڙ ڄار ۾ ڦاسي پيئي. ڳالهه کي اتي آٿي دم ڪڻ لاءِ ساهي پٽيائين.

بادشاهه پڇيو ته پوءِ ڇا ٿيو. مهاڻي وراڻيو ته سائين "پوءِ ويو ڪيندو." بادشاهه پڇيو ته ڪير؟ چي سائين "بابو." ڇا؟ چي سائين "مڪڙ." اڙي هيڙي ہڏا پوءِ ڇا ٿيو؟ چي سائين "پوءِ ويو ڪيندو."

ڪير؟

چي "بابو"

ڇا؟

چي مڪڙ

نيٺ قصو ڪناءِ پوءِ ڇا ٿيو. بادشاهه ڪاوڙ ۾ پڇيو.

چي سائين "پوءِ ويو ڪيندو." سائين قصو ڪيئن ڪندو؟ بابو سائين هڪ هڪ ڪري مڪڙ ڪيندو ٿي ويو. لکين ايڪڙ جوئر، تن تي ڪروڙين مڪڙ ويٺل. جيسين مڪڙ ڄار کان نڪرن ۽ ڄار خالي ٿئي ۽ بابو واندو ٿئي ته پوءِ قصو اڳتي هلي. ہن ٽن ڏينهن آڏي پيچا کان پوءِ بادشاهه جو مغز خراب ٿي پيو. وزير سوال ڪيا ته ان جو به اهڙو ئي حال ٿيو. آخر اڌ بادشاهيءَ بجاءِ سڄي بادشاهي مهاڻي کي ڏيئي بادشاهه وڃي جوڳين واري جماعت ۾ شامل ٿيو. چوڻ ٿا ته اڄ ڏينهن تائين سنڌ ملڪ ۾ ماڪڙ واري "اڻ ڪٽ" آکاڻي اڃا سوڌو هلندي ٿي.

اهو سون ئي گهوريو جو ڪن ڇني

(سچي ڪهاڻي)

اڄ ڪان ويهارو سال اڳ سيپٽمبر مهيني جي هڪ اهڙي اسُر رات، جڏهن ڪراچي پورٽ ٽرسٽ جي ٽڪاڻي تي هڪ لانچ بيٺي هئي. ٻاڪ ڦٽڻ ۾ اڃان پهر ڏيڍ جي دير هئي. چوماسي جي پڇاڙي هوندي به سمنڊ مانيٽو ۽ حد کان وڌيڪ سانتيڪو ٿي ڏٺو. ڪناري رخ ۾ ڏوڪيندڙ لانچ جي انجڻ جو شور سناٽي کي شگاف ڪندي چيريندو ٿي رهيو. مشين جي اڏنگي رفتار انجڻ جي جهٽڪن واري آواز ۾ ظاهر هئي. شايد تيل ۾ ڪچري اچڻ سبب يا وري مشين ۾ ٻي ڪا خرابي پيدا ٿي هئي. هئي ته نئين نڪوري ۽ ڪيس استعمال ۾ آئي سوا سسال مس ٿيو هيو. عجب اهو جو ڪالهه رات ڪان فل اسپيڊ ۾ چالو هئي ۽ ڪٿي به گوهي ڪا نه ڪئي هوائين. هاڻ ته ڪنارو به ڪو گهڻو ڏور ڪونه هيو!

سامهون شهر جون بتيون ٽمڪندي ڏسجي رهيون هيون. جڏهن منزل اوڏو هئي ۽ اکين تي ڏٺي، اهڙي آئي پئي ڳالهه تي، انجڻ جو خراب ٿيڻ ڪو چنگو سوڻ ته نه هيو!

لانچ جو مالڪ ناکوو ۽ سڪاٽي سخت گهبراهٽ ۾ ٿي ڏٺا. سندن پريشاني ڪوبي سبب ته ڪانه هئي. ڪين لانچ وارو مال صبح ايرڻ ڪان اڳ ڪورنگي نار ۾ لاهي پهچائڻو هيو. مال به بيحد قيمتي هيو. جهڙس اڳ ڪنهن به لانچ مشڪل سان ڪنيو هوندو. مستريءَ هڪ وار وري انجڻ جي پرزن جي جاچ پڙتال شروع ڪئي. تيل جي وهڪري ۾ ڪا رڪاوٽ ڪانه هئي. ممڪن هيو ته زياده گرم ٿيڻ ڪري مشين "جام" (Jam) ٿي ويل هئي. سندس رايو هيو ته انجڻ کي ٺار ۾ اچڻ تائين انتظار ڪيو وڃي. مالڪ جي هدايتن پٽاندڙ مال جي جنڪيٽن کي نيلان جي ڏور ۾ جڪڙي سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ هيٺ لاتو ويو. ڏور جي ٻئي ڇيڙي کي لانچ جي لوهي ڪڙي ۾ قابو

ڪري ڇڏو ويو. هونئن به ڪناري جي ويجهڙائيءَ ۾ ڪسٽمس پوليس لانچن جي لامارن سبب حفاظتي تدبير ضروري هئي. دشمن جي ويجهو اچڻ تي مال ضايع ڪرڻ لاءِ فقط ريشمي ڌور کي ڪپڻو هيو جنهن ۾ سون جا جئڪيٽ سلهاڙيل هوا.

مال جي جئڪيٽن جو تعداد اٺاويهه هيو. هر جئڪيٽ ۾ اٽڪل اڌ مڻ سون سٽيل هيو جو ڏهن ڏهن تولن جي اٽين صورت ۾ جئڪيٽ اندر سبيل هيو. هي جئڪيٽ خاص طور سون يا چاندي جي سمگلنگ لاءِ ٺهيل هوا. جي صدرين جيان هر ماڻهوءَ جي جسم تي فٽ اچي ٿي سگهيا. جئڪيٽن کي موڪري يا سوڙهي ڪرڻ لاءِ سنهڙيون زنجيرون لڳل هيون. ڪپڙن اندران پائڻ ڪري ماڻهوءَ جي بدن تي ٻاهران ڪوبه اهڙو اهڃاڻ ڏسڻ ۾ نه ٿي آيو جو شڪ جوڳو هجي. البت جئڪيٽ پائڻ سان ڇاتي موڪري ۽ سبز ڏسڻ ۾ ٿي آئي. جئڪيٽن ۾ سمايل سون پوري ۽ چاڪليٽي رنگ جو ڪچو سون هيو جنهن کي اصلي ۽ نج سون چيو ٿو وڃي. سون جي اٽين مٿان ڪمپني جو ٺپو "راٿس چائلڊ اينڊ ڪو" (Roths child and co) لڳل هيو جا دنيا جي وڏي سون جي وهنوار ڪندڙ بئنڪ هئي. سون جو اٽڪل روءِ ملهه ان وقت جي مطابق ستاويهه ڪروڙ هيو. جئڪيٽ نيلان ۽ نود قسم جي ڪپڙن جا ٺهيل ٿي ڏنا جن کي مٽيءَ ۾ يا پاڻي اندر رکڻ سان ڪين ڪو نقصان نه ٿي پهتو. انونجاه واري مارشل لا هن قسم جا ڪيئي جئڪيٽ، جي هاڪس بي لڳ سمنڊ اندر محفوظ رکيل هوا تون وسيلي ڪيرائي هٿ ڪيل هوا.

هن اياڪي يا سياڪي لانچ جو نالو "پنا" هيو جو دراصل ڪراچيءَ جي هڪ نڇٽيءَ جو نالو هيو. لانچ جو مالڪ حاجي قاسم ٻٽي هيو جو ملڪ ۾ ۾ قاسو اڏاريءَ جي نالي سان مشهور هيو. قاسو اڏاري پاڪستان ۾ سمگلنگ جو وڏي ۾ وڏو ٽرانسپورٽر ۽ ايجنٽ هيو. سندس دائمي رهائش "بابا ٻٽ" ٻيٽاريءَ ۾ هئي جا ڪياماڙيءَ کان ٽن ميلن تي واقع هئي. قاسو دراصل ڪڇي ميمڻ هيو ۽ ڪجهه عرصو اڳ ڪياماڙيءَ ڌڪي تي مزدوري ڪندڙ هيو. پوءِ ٻن ٻين دوستن گڏ سون جي سمگلنگ ۾ شامل ٿيو جو راتو رات ۾ لکا پتي ٿيڻ جو وسيلو هيو. قاسوءَ جو ذاتي طور لانچ ۾ موجود هئڻ ڪجهه عجيب ٿي لڳو ڇاڪاڻ ته اصولي طور سمگلر ڪڏهن به پنهنجي ساز سامان سان گڏ ساڻ نه ڏٺا ويندا آهن. درحقيقت سمگلنگ جو سمورو وهنوار هلندڙ ٿي

پروسي تي آهي. هي دنيا جو اڪيلو ڪاروبار آهي جنهن ۾ نہ لکپڙه ٿئي ٿي نہ ئي ڪابہ ڪاغذي ڪارروائي. ساري ڏي وٺ جو دارو مدار آهي زباني ۽ واتي ويٺي. وڏن وپارين جي ڏي وٺ ٿئي ذاتي ساک پت اعتبار ۽ سچائپ تي. پورهئي جا اگهہ اڳواٽ ئي طئہ ٿيل، هر هڪ کي پنهنجي ذميواري آهر عيوضو حاصل ٿئي. محنت برابر ٿوري هئي. پر جوابداري وڏي هئي. وڏي ڳالهہ تہ خطره وارو ڪم هيو ان ڪري ڪمائي بہ خاصي هئي.

هندستان ۽ پاڪستان ۾ سون جي سمگلنگ واري تاريخ نهايت دلچسپ آهي. سمگلنگ اسان وٽ شروع ٿي چاليهارو ڪن سال اڳ يعني ورهاڱي واري دور جي لڳ ڀڳ تي. هي اهو زمانو هيو جڏهن ايراني نار ۽ عرب ملڪن ۾ تيل جي تلاش ڪامياب ٿي ۽ پيٽرول جا ڪوه ڳولي لڌا ويا. هن کان اڳ تيل فقط عراق ايران ۽ بحرين کان ميسر ٿيندو هيو. تيل جا خريدار يورپي ملڪ هوا ۽ پيٽرول جي قيمت عربن کي نج سون جي شڪل ۾ ادا ڪئي تي ويئي. ڇاڪاڻ تہ ڊالر ۽ پائونڊ جي قيمت ڦرندڙ گهرندڙ هئڻ ڪري بي پروسي جاتي تي ويئي. عرب حاڪمن سون جو ڳپل حصو يورپي بلاڪ جي قيمت تي وڪرو تي ڪيو. ياد رهي تہ سون جو اصلي اگهہ بازار واري ملهہ کان گهٽو سستو آهي ۽ مارڪيٽ وارو اگهہ نہ فقط هر ملڪ ۾ پر ملڪ اندر هر شهر ۾ الڳ ٿيندو اهي. دنيا اندر سون جي "مانگ" ۽ ملهہ يارت ۾ وڌ آهي جتي سون نہ فقط املاڪ يا زيور طور استعمال ڪيو تي ويو پر هتي سون جي پوڃا بہ ڪئي تي ويئي. هونئن بہ ايشائي ماڻهن جي پنهنجي ملڪي بئنڪن ۾ اعتبار گهٽ هوندو آهي ۽ ان ڪري هو سون کي پنهنجي عورتن جي زيورن جي شڪل ۾ يا وري اشرفين جي صورت ۾ گهر اندر رکڻ وڌيڪ پسند ڪندا آهن. شايد اهو ئي سبب آهي جو سون جي اصلي ۽ آخري منزل هميشہ يارت پئي رهيو آهي.

سون واري سمگلنگ ۾ پاڪستان جي ڪابہ سيڙپ ڪانہ هئي. سواء ان جي تہ ماڻهن جي ڳچ حصي کي روزگار ميسر ٿي ٿيو ۽ سولائيءَ سان پئسو هٿ اچڻ ڪري سندن عادتون خراب ٿيڻ جو انديشو هيو. سون جي خريداري بہ يارتي سڪي سان ٿي رهي هئي. ڇاڪاڻ تہ ورهاڱي کان اڳ عرب ملڪن ۽ ايراني نار وارن عرب ملڪن ۾ هندستاني سڪو هلندڙ هيو. ورهاڱي کان پوءِ پاڪستان پنهنجو نئون سڪو رائج ڪيو ۽ يارت پنهنجو

ساڳيو سڪو چالو رکيو. جڏهن تہ عرب ملڪن ۾ سون جي خريداريءَ لاءِ پارتي سڪي جي ضرورت هئي ان ڪري نہ فقط پارتي پئسن جي سمگلنگ ٿيڻ لڳي پر سندس اگهہ بہ پاڪستاني سڪي جي مقابلي ۾ ھيٺو ٿي ويو. اڄ بہ پاڪستاني رپيو پارت ۾ سندس رپئي جي اڌ برابر آهي. ان ڪارڻ ٻن قسمن جي سمگلنگ جو آغاز ٿيو. هڪ سون، جو عرب ملڪن ڪان هندستان ٿي ويو ۽ پارتي سڪو، جو پارت ڪان عرب ملڪن ڏانهن اماڻيو ٿي ويو. پاڪستان وچ تي هئڻ ڪري اهي ٻيئي نيڪيءَ جا ڪم سندس رهاڪن ٿي سر انجام ڏنا. جڏهن تہ سون جي گهڻي آمدرفت سمنڊ ذريعي ٿيندڙ هئي ان ڪري ڪناري جي ملاحن ان مهم ۾ وڌو تحريڪ ٿي ورتو. پارتي سڪي جي سمگلنگ واري فرض ادائي وري سرحدي قبيلن سر انجام ٿي ڏني. پاڪستاني ماڻهن جو پارٽ ادا ڪيو اهو مال آڻڻ ۽ نيڻ جي پورهئي تائين محدود هيو. قاسو اڏاري ۽ سندس پاٽس عبدالله پٽي ان ڪاروبار جا وڏا ۽ مکيہ سرڪردا هوا.

مستريءَ لانچ جي انجڻ چالو ڪرڻ لاءِ وڏا واجهہ وڌا ۽ وس ڪيا پر سڀ بيسود ثابت ٿيا. لانچ ونجهہ وسيلي اڳيرو رڙهندي رهي پر سندس رفتار سست هئي. شايد جڪيٽن جي بوجهہ ڪري جي ڏوريءَ وسيلي قطار ڪيو لانچ ڪڍ لڙهندا ٿي رهيا. وقت تيزيءَ سان اڏامندو ٿي رهيو. هاڻ تہ پئسي پرک جي مهل اچي ٿي هئي، تونٽي جو ڏنڊ هئڻ ڪري ڪنارو نظر نہ ٿي آيو پر تڏهن بہ امڪان قوي رهيو. قاسوءَ کي ڄاڻ هئي تہ هو نهايت خطرناڪ موڙ ڪان گذري رهيو هيو. ظلم هي هيو تہ اٿاہ سمنڊ جهاڳي جڏهن هو منزل مراد کي اوڏو آيو هيو تہ هاڻ ڪيس ڪنارو هٿ نہ ٿي آيو! همراهن کي زور سان ونجهہ هڻڻ لاءِ هدايت ڪري پاڻ ڪهاڙي کڻي وڃي سڪاٽيءَ واري جاءِ تي ويٺو جتي جڪيٽن واري ڏور ٻڌل هئي. سندس دل ڌڙڪي رهي هئي. جونئن تہ دل جو پهلوان هيو پر اڄ رات سنوڻ سٺا نہ هوا. انجڻ جو بند ٿيڻ ۽ خاص طور اهڙي موقعي تي جڏهن ٻيلو بہ ورانگهان هيو. منجهس وسوسو وجهي رهيو هيو تہ "قاسو اڄوڪو صبح تنهنجي حق ۾ نہ هيو." وڏو خطره هيو ڪسٽمس پوليس واري لانچ جو چاڪاڻ تہ ان صورتحال ۾ ڏور کي ڪپي سمورو سون سمنڊ ۾ اڇلائڻو هيو. ياد رهي تہ خطره جي حالت ۾ ايجنٽن کي اختيار حاصل هيو تہ مال گم يا ضايع ڪري ڇڏين چاڪاڻ تہ

سمگلنگ ۾ سواءِ ”مال“ جي ٻيو ڪو سڳ يا ڏوهه جو ثبوت هيوئي ڪونه.

قاسوءَ جو انديشو درست نڪتو اوچتو ئي اوچتو سامهون سڄ پنڌ تي هڪ لانچ ڏنڊ جي پڙدي ڪان نڪري سندس لانچ ويجهو ايندي رهي. هاڻ اهو وقت اچي چڪو هيو جنهن جو ڊپ هيو. قاسوءَ جي ڪهاڙي هڪ وار مٿي کڃي ۽ پوءِ هيٺ ڪري. هڪ ٻي وار سان نوڙي ڪپجي ويئي ۽ باقي چيڙي کي ٻه ڪڙي ڪان ڇوڙي قاسو پاڻيءَ داخل ڪري ڇڏيو. ڪسٽمس لانچ کهڪهو وڃائيندي هاڻ بلڪل ويجهو اچي چڪي هئي. لائوڊ اسپيڪر وسيلي لانچ کي بيهڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو جا ويچاري اڳيئي پاٺرتو بند تي ويل هئي. پوليس جا ٻکهڙ آدمر بونءَ ڪندا لانچ ۾ نازل ٿيا ۽ تلاشيءَ ۾ جنبي ويا. ويچارن کي کهڙي ڄاڻ ته پکيڙُو پنجره ڪان پار اڏامي چڪو هيو. سواءِ ڪجهه خالي بيئر بوتلن جي ٻي ڪابه اعتراض جوڳي چيز لانچ اندر نه ڏسي هٿن پنهنجا قدمر پنتي ورايا. ڪين خاطري تي ته هيءَ لانچ نه هئي جنهن لاءِ ڪين ڏس مليل هيو. ائين نه ٿئي جو اها ڏاهه مليل لانچ وڪڙ ڪان نڪري وڃي. اها سوچ ڪري هي همراه تتي تاءِ پنهنجي لانچ هاڪاري رفو چڪر ٿي ويا. نه وري هٿن ۾ ڪو تجربيڪار جهونو جوڳي هيو جو قاسوءَ کي سڃاڻي سگهي. هيءَ ٻي ڳالهه هئي ته گذريل ٻن ڏينهن ڪان ڏاڙهي نه ڪوڙڻ ڪري قاسوءَ جو حليه به عجيب تي ڏنو. خاص طور عربن واري عمامي کي مٿي سان ٻڌڻ ڪري. جو حج ڪرڻ بعد سندس پوشاڪ جو حصو تي چڪو هيو.

سون جي کيپ وڃڻ جو افسوس ضرور هيو پر جان بچائڻ به ضروري هئي. هونئن به سندن مزدوري ڪري هئي. مال ته هيو واپارين جو. سڀ ڪان وڏي خوشي هن ڳالهه جي هئي ته سون اهڙي ماڳ تي ڪاٽ ڪيو ويو هيو جو ڪناري لڳ هيو ۽ سياري جي موسم ۾ جڏهن پاڻي پٺتي هٽي تي ويو ته سون واري اراضيءَ جو بلڪل خشڪ هئڻ لازمي هيو. اهڙي خيال اچڻ وقت قاسوءَ ان ماڳ کي ٻيهر ڏسي پار پتا ذهن ۾ رکيا جتي ڪهاڙيءَ سان ڏور کي ڪپيو هوائين. نه فقط ڪيس سون موٽي ملڻ جي آس اميد هئي پر خاطري هئي. ڇاڪاڻ ته هي هنڌ ڪناري ڪان پنج سئو قدمر مفاصلي تي مس هيو. ٻيو اهو هيو جو سون [illegible] ڪرڻ بعد سموري ملڪيت تي سندس حق هيو. پر في الحال ته ان سموري [illegible] کي راز ۾ رکڻو هيو جئن لوڪ لڪا نه پوي. هونئن ته ڊسمبر ۽ جنوريءَ ۾ جڏهن سمنڊ ۾ پاڻي پٺتي هٽندو هيو، اجان ٿي چار [illegible]ينا دير هئي. هيءَ ٻي ڳالهه [illegible] ي ته قسمت قاسوءَ جي سوچ ۽ سمجهه تي

پنهنجي منهن مرڪي رهي هئي. جڏهن سيارو آيو ۽ سمنڊ پنهنجي پرڪڻ شروع ڪيو جنهن اميد ڪئي ٿي ويئي ۽ سون واري ماڳ تي چيلهه ڀوڙ پاڻي مس هيو ته قاسوءَ سون هٿ ڪرڻ لاءِ سانباها ڪيا. پاڻ کي صلاح ۾ شريڪ ڪري اينڊڙ جمعي ڏينهن شام ڌاري ماڳ رسڻ جو پروگرام رٿيو ويو. قدرت الله جي، ٻه ڏينهن اڳ ۾ ملٽري پوليس اچي ٻنهي پائرن کي گرفتار ڪري وڃي حوالات ۾ باندي رکيو. پورو سال ٻيئي پائر جيل اندر رهيا. قاسوءَ ڌاڌا حيلا هلايا ته ڪيس جيل کان رهائي حاصل ٿئي يا وري ضمانت تي ڇڏيو وڃي جنهن هر گرفتاريءَ موقعي تي اڳ معجزا پئي ٿيندا رهيا هوا. جيل ۾ ڪيس ڪا ڏکيائي نه هئي. ڪيس بنديخاني ۾ گهر جهڙيون سهولتون حاصل هيون. قاسوءَ هڪ اهڙي سوني ڀٽي هئي جنهن ۾ وڪيلن ۽ جيلرن ڏئو تي جاوا ٿي ڪيا. جيل ۾ سڀ کان وڏيڪ آرام واري جڳهه جيل جي اسپتال هئي جتي فقط بستري تي ليٽي ساڻين سان تاس ڪيڏٺي هئي. هن اسپتال ۾ قاسو ڪيئي ڀيرا رهي چڪو هيو پر هر دفعي ڪنهن نه ڪنهن بيماريءَ بهاني. هي ڀهريون ڀيرو هيو جو قاسو واقعي ئي بيمار ٿي هتي داخل ٿيو هيو ۽ ڪيس دل جي بيماري هئي. ڪجهه ڏينهن بعد ياٽس عبدالله کي به ساٿس گڏ اسپتال ۾ رکيو ويو. ١٢ جنوريءَ ٻنپهرن ڌاري دل جو دوره پوڻ ڪري قاسو پنهنجي راه رباني ورتي. ١٣ جنوري شام جو ياٽس عبدالله پڻ به دل جي عارضي سبب وفات ڪئي. ٻنهي پائر هڪ ٻئي کڍ جيل جي اندر ئي وڃي اتي پهتا جتي هر هڪ کي هلڻو آهي.

مون کي ان قصي جي سموري خبر پيئي سواءِ ان جاءِ واردات جي، جتي سون پيل هيو. مون کي ڪهاڻي اهڙي دوست ٻڌائي هئي جنهن ساڻ گڏ ريل چاليهه سالن کان سنگت هئي. جڏهن آءٌ سنڌ مدرسه ۾ پڙهندو هيس. انهن ڏينهين چاموٽ ولي محمد هڪ نهايت سهڻو نوجوان ۽ ملاح قوم جو چاموٽ هيو. پڙهائي کان پوءِ درياهي فوج ۾ وڃڻ ڪري اسان جي ملاقات ۾ ڀهريون مهينن ۽ پوءِ ورهين جو خال پوندو رهيو. وري جڏهن ١٩٥٨ع ۾ ڪراچيءَ بدلي ٿي ته اسان ٻنهي پنهنجي ناتن کي ڳنڍڻ جي ڪئي. چاموٽ جي مجبوري هي آهي جو هو ڳالهائيندو ورلي آهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ گڏ ويٺو رهندو پر هڪ پٽڪو به چپن کان نه ڇوريندو. شايد اهو ئي سبب آهي جو چاموٽ جي سموري زندگي هڪ راز پئي رهي آهي ۽ سواءِ هڪ اڌ گهري دوست جي ڪنهن کي به سندس باري ۾ ڪا خبر چار نه آهي. ڪاٺونس خبر

اوتري ملي سگهندي جيتري پاڻ ٻڌائي. باقي سائنس سوال ڪرڻ بيڪار آهن. چاموٽ ٻڙڪ به ڪونه ڪڇندو. مون کي جڏهن هيءَ ڪهاڻي ٻڌايائين ته ماڳ جو ڪو ذڪر ڪونه ڪيائين. مون سمجهيو ته ڪيس به جڳهه جو شايد پتو نه هيو. سندس چوڻ هيو ته هاڻ ان سون جو سڳ لهڻ ڏکيو هيو جئن ته ٻن ٽن سالن جي مدت پڄاڻان سون وزندار ڌاتو هئڻ ڪري ضرور ريتيءَ اندر هيٺ ڌيل رهندو ۽ نه ٻاهر تري جي مٿاڇري تي پيل ملندو. ماڳ جي خبر نه هئڻ ڪري آءٌ پنهنجو رايو قائم ڪرڻ ڪان لاچار رهيس. ان ڪري خاموش رهيس. ان ڳالهه کي وري ڪيئي سال گذري ويا. مالڪن جيان سندن مال به دفن رهيو پوءِ زير زمين نه سهي ته پاڻي هيٺ ئي سهي.

هفتہ ڪن اڳ چاموٽ ۽ آءٌ ٻنهي ويٺي ماضيءَ جا قصا ورجايا ته چاموٽ قاسوءَ واري سون جو قصو وري ڇيڙيو. بلڪ هي پڻ ٻڌايائين ته ڪيس ان ماڳ جي به خبر هئي جتي سون اڇلايو ويو هيو. سون واري هنڌ جو ڏس ڏنائين ته مون ٻيئي هٿ ڳوڏن تي هٽي افسوس جو اظهار ڪيو ته "چاموٽ پهرين ڀيري اهو احوال ٻڌائين ها ته اهو سون اسان وٽ هجي ها." چاڪاڻ ته سون واري ماڳ تي سمنڊ جو ترو ڪڪرالو آهي جتي سون وارن جٽڪيٽن جو زير زمين تري ۾ ترڪڻ ناممڪن آهي خاص طور جڏهن سون جٽڪيٽن ۾ آهي ۽ اهي وري سڀ پاڻ ۾ رسيءَ سان جڪڙيل آهن. هن وقت جٽڪيٽن مٿان ريتي جا انبار ضرور چڙهيل هوندا چاڪاڻ ته سال گذري چڪا آهن پر هڪ وڏي ڍير جي صورت ۾ نمايان هوندا. چاموٽ کلي چيو ته برابر پر هن عمر ۾ سون اسان جي ڪهڙي ڪم ايندو؟ اسان وٽ ڪا اهڙي خواهش باقي بچيل ته نه آهي جا پوري ڪرڻي هجي. سمورو سون آهيئي مائي مٽيءَ جي ملڪيت. ڪيس پنهنجي ماءُ جي ڳود ۾ رهڻ ڏنو وڃي ته بهتر!ڪڏهن ڪڏهن خيال ايندو اٿم ته سرڪار کي سلطان ٽرسٽ پاران درخواست ڪريان ته مون کي هڪ ڪوتائي ڪندڙ جهاز ڏينهن ٻن لاءِ مسواڙ تي ڏين ته سون حاصل ڪري سنڌ لاءِ هڪ الڳ ٽرسٽ قائم ڪريان. پر پوءِ سرڪار ۽ سرڪاري عملدارن جي ذهنيت جي چاڻ هوندي جسم ۾ ڏڪٽي ايندي اٿم ته سون جي ڳولا ته ٿئي يا نه پر پهريون ته مون کي چاموٽ سوڌو ڪندا اندر جيل ۾. پوءِ سون ڪڍي پاڻ ۾ ورهائي، بيان جاري ڪندا ته اسان سرڪار کي ڌوڪو ڏيڻ لاءِ ڪوڙ ڳالهايو هيو ان ڪري، اهو "سون ٿي گهوريو جو ڪن ڇني."

مانجي منجهه پڪيڙيو

(امرلوڪ ڪهاڻي)

"اسين زندگيءَ سان ٻارهوئي "ڊائلاگ" ۾ آهيون. ڄاڻو يا نهڪر جو اختيار استعمال ڪندي اسين پنهنجي چوگرد اڪثر اثر يا تاثر جي تخليق ڪندا ٿا رهون. ڪي اهڙيون ڳالهيون به عمل ۾ اچن ٿيون جن لاءِ اسين پاڻ خواهشمند ٿا رهون. ڪي وري اهڙا واقعا درپيش اچن ٿا جن لاءِ اسين پاڻ کي جوابدار نٿا ڄاڻون. ڪي معاملا اهڙا به آهن جي انساني سمجهه کان ٻاهر آهن. جيئن "حادثا".

مثال طور جڏهن اسين ڪنهن خاص هنڌ تي گهٽي يا رستو پار ڪرڻ لاءِ وک وڌايون ٿا ته اڻين ڪندي ٻئي رخ کان هڪ تيز رفتار ٽرڪ اچي اسان مٿان ڪڙڪي ٿي. اهو هڪ اتفاقي واقعو چئجي يا ٻيو ڪجهه؟ ڪي ماڻهو حادثن جو شڪار ٿي هلاڪ ٿين ٿا. ڪي اهڙا به آهن جي آپدائن، جنگين، بيمارين ۽ زلزلن جي ضد ۾ ايندي به صحيح سلامت بچي ٿا نڪرن. انهن جي زندگيءَ جو راز ڇا آهي؟ خوش قسمتي؟ ڪنهن جون دعائون؟ يا فقط اتفاقي حادثو يا معجزو؟"

الله نه ڀلائي ته سال چوراسيءَ جي جنوري مهيني جي ٻهرين تاريخ هئي. وقت صبح نيرن مهل، جڏهن اڇي رنگ جي ٽويوٽا ڪار جيڪب آباد شهر جا وڻ ڇڏي شاهي رستي سکر شڪارپور واري رخ ۾ ڊوڪيندي ڏٺي وئي. ٽنهين سال واري، ماڊل جي نئين نڪوري ڪار. وري سندس سوار به ڇيرو نوجوان ٿي ڏٺو. شايد ڪاليجي شاگرد هيو. تڏهن ته موٽر اڏامندي نظر ٿي آئي. ڄڻ ته هوا سان ڳالهيون ڪندي ٿي وئي. رستي تي ٽرئفڪ جي به ڪا خاص ڀيهه نه ٿي ڏٺي. سواءِ چند مسافر لارين جي. جن جي ڇتين مٿان مسافر ڳوٺين جيان سٿيل هوا. يا وري ڏک جي پاسن کان ويندڙ موهن جي دڙي واري ماڊل جون بيل گاڏيون، جي رينگٽ ڪندي ڌڌڙ اڏائيندي رڙهنديون

تي رهيون.

موٽر جي مسافرن ۾ گهڻائي اسڪولي ٻارن جي تي ڏني. جن رستي جي هر گاڏيءَ کان اڳ ڪيڻ ويل هوڪرا تي هنيا. ٻائنن تہ تيز رفتاريءَ جي چتاپيتي تي رهي هئي. هوئنن بہ مسافريءَ جو اصلي مزو وٺندا ٿي ٻار آهن. چوندا ڪين آهن تہ "ٻار ۽ ڪتو لڏ ۾ خوش". پر هتي تہ سندن خوشيءَ جا ڪئي ڪارڻ اچي ڪٺا ٿيا هوا. هڪ تہ سياري جي وئڪسيشن هئڻ ڪري سيپئي پڙهائيءَ جي عذاب کان آجا هوا. ٻيو گذريل ٻن هفتن کان وٽي لڳاتار سٺر سفر جي تفريح ۾ مشغول هوا. اباڻي ڳوٺ گهمڻ جي خوشي ڪين الڳ هئي جتي ڪافي عرصي کان پوءِ سندن اچڻ ٿيو هيو.

شڪارپور شهر جي پسگردائي لڳ پروگرام ۾ رد بدل آندي ويئي. اصل ارادو تہ سکر هلي هوائي جهاز وسيلي ڪراچي پهچڻ جو هيو. پر اوچتو ٿي اوچتو گهر ڏياڻيءَ پٽڪو ڪڍيو تہ چو نہ سيوهڻ هلي لال جو سلام ڪجي ۽ چادر چاڙهي پوءِ ڪراچيءَ هلڻ جو سعيو ڪجي. "آخر روز روز سفر ٿوروئي ٿو ڪجي. هاڻ تہ وري ٻار بہ خير سان سيپئي ساڻ هوا." گهر ڌڻيءَ لاءِ تہ هوائي جهاز يا "باءِ روڊ" رستي ڪراچي پهچڻ تہ ساڳي ڳالهہ هئي. پر گهر واريءَ جي راءِ بہ تہ رکڻي هئي. هڪدم حڪم جي تعميل ڪئي ويئي. سڌو سکر وارو دڳ وٺڻ بجاءِ موٽر کي دادوءَ واري نيشنل هاءِ وي رخ ۾ موڙيو ويو. "هاڻ پهريون ڳڙهي ياسين اچڻي هئي پوءِ رتو ديرو پوءِ لاڙڪاڻو". نانڪ پنهنجي ٻارن کي علائقي جي جاگرافيءَ کان واقفيت ڪرائيندو رهيو.

لاڙڪاڻي پهچي گاڏي ۾ تيل پرايو ويو. ڪوڪو ڪولا پيئڻ کان پوءِ اڳيرو هلڻ لاءِ سعيو ڪيو ويو. پر هن ڀيري موٽر ۾ ويهڻ واري ترتيب ۾ ڦير ڦار آندي ويئي. اندرا ۽ سرلا اڳين سيٽ تي ويهڻ لاءِ ارادو ڏيکاريو چاڪاڻ تہ پٺين سيٽ تي ڪين رستي جا نظارا ڏسڻ ۾ ڪين ٿي آيا. پيءَ ڌيئرن جي خوشيءَ خاطر پنيان اچي پنهنجي گهر واريءَ گڏ ويٺو. هوئنن بہ ڪيس ننڊ جا جهوٽا ٿي آيا. ڪالهہ رات ننڊ تہ ڪنهن بہ ڪانہ ڪئي هئي. هر هڪ سان پنهنجا ويڙيا مٽ مائٽ ۽ سنگتي ساٿي مليا هوا. مسافرن جي ويهڻ واري ترتيب عام رواجي ڳالهہ هئي يا تقدير پنهنجي ڪار گذاريءَ جي سهولت خاطر عمل ۾ ٿي آندي؟ ڇٺي نہ ٿو سگهجي؟ ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ

هن جهان جو سمورو ڪاروبار قدرت پنهنجي مرضي مطابق تي هلائي. سندس لاءِ انسان يا عنصر ڪا معنيٰ نه ٿو رکي. قدرت هر مهره کي استعمال ۾ آڻي پوءِ ڪيس اڇلايو ڇڏي. جڻ ڪو ڪاريگر پنهنجي اوزارن کي ڪم جي نوعيت آهر بدلائيندو ۽ پوءِ اڇلائيندو رهي!

لاڙڪاڻي کان باقراڻي، وڳڻ ۽ ميهڙ جا شهر هڪ ٻئي ڪڍ ريلوي اسٽيشن جيان ايندا ۽ ويندا رهيا. موٽر جي رفتار ۾ ڪجهه واڌ ايندي رهي. سياري جو سج لڙي چڪو هيو. سيوهڻ اڃان پري پنڌ هيو. زيارت ڪري وري حيدرآباد به پهچڻو هيو جتي رات بسر ڪرڻي هئي. امر جي تيز رفتاري سمجهه ۾ اچڻ جهڙي به هئي. ڪيس راتوڪو اوجاڳو به هيو. وري لانگ ڊرائيونگ جو ڪيس ڪو تجربو به نه هيو. سندس ڊرائيونگ جو فن شهرن تائين محدود هيو. جتي وڌ ۾ وڌ مدت اڌ ڪلاڪ تائين مس هئي. هتي هيو ڦريل ٽلو نئشنل هاءِ وي. پاسن کان سواءِ سر جي پاڻي ۽ پڪين جي ٻي ڪا ٻهر ڪانه تي ڏٺي. امر اوباسيون ڏيندو اکيرو ٽيندو رهيو. ڪيس رکي رکي جهو ٽا ايندا رهيا جن کي ڪنڌ ڏوڻي پاڻ کي ننڊ جي ڦندي کان آجو ڪرڻ لاءِ ڪم ڪندو رهيو. ڪيس شايد هي ڄاڻ نه هئي ته ننڊ ڦاسيءَ جي تختي تي ٻه ا... ويندي آهي. سواريءَ جي لوڏي تي ته ننڊ هونئن به عاشق آهي.

خيرپور ناٿن شاه لڳ پل ٽاڻي، ڪار سان ڪهڙي ويڌن تي يا ... ن سان چا وهيو ۽ واپريو؟ ڪا خبر نه آه. جي سجاڳ هوا، يا جن اکين ... ويندي جو مشاهدو تي ماٺيو، سي گاڏي ڪلٽي ٿيڻ شرط پوئتي ... هيون. گاڏي پل جي ديوار واري حصي سان ٽڪرائجي ڪلٽي تي ... سندس اڳيون حصو رومال جيان ويڙهجي چيجي چڪو هيو. ۽ منجهس ... چار ٿي پار، امر، جنهن موٽر جي ڊرائيونگ تي ڪئي، سرلا ۽ اندرا ... ۽ مڪيش سندسن ننڍڙو پائڙو، چار ئي جڻا ٽڪراءَ شرط اتي ۽ ... تي ويچي پنهنجي رب کي پرتا هوا. احوال ڪرڻ جي به فرصت ۽ ساعت ... نه ملي. ٽوٽي جو مددگار ماڻهو بروقت ٿي پهچي پيا هوا.

ڪار جي پٺين حصي ۾ ويٺل ٽن ڀاتين ۾ ٻه، ديوان نانڪ ۽ سندس ... واري ڏنونتي ديوي سخت زخمي حالت ۾ بلڪ اڌ مئا بيهوش پيل هوا. ... پنهي وچ ۾ ويٺل سندن وڏڙو نينگر "هريش" بلڪل صحيح سلامت ۽ ... ن کان بنهه آجو رهيو. هريش اڪيلو گهر ڀاتي هيو جو هوش حواس ۾ ... پر هي خبر ڪيس به ڪانه هئي ته "آخر ٿيو ڇا هيو؟" ۽ حادثو ڪهڙي

ڪارڻ ۽ ڪيئن ٿيو هيو؟ حادثي وقت هريش پاڻ به گهري ننڊ ۾ هيو. پر جڏهن ڌماڪي جي نڪاءُ يا جهٽڪي تي سندس اک کلي ته هر هڪ شيءِ ڏانوا ڏول هئي. وڏي ڳالهه هيءَ هئي ته حادثه جو هريش جي دل يا دماغ تي جيڪڏهن ڪو هول چڙهيو هيو، هئبت طاري هئي، پر ان جو سندس چهري تي ڪو اهڃاڻ ڪونه ٿي ڏٺو. بلڪ برعڪس ان جي، پڇا ڪندڙن کي سندن سوالن جا جواب، پيءُ جي سچائپ گهرو خيرخواهن جا پار پتا ۽ ايڊرسيون نهايت ڦڙتائيءَ سان ٿي ٻڌايائين. تعجب هي هيو ته لاڙڪاڻي وارن عزيزن جا ٽيليفون نمبر به بر زبان ياد هيس، جي بروقت اطلاع ملندي ئي جاءِ واردات تي پهچندا رهيا. حادثه جي نزاڪت لحاظ کان جنهن ۾ اڌ کان گهڻا ياتي پرلوڪ پڌارجي چڪا هجن ۽ جيڪي جيئرا هجن سي به مڻن سمان ڍيري ٿيل هجن. اتي هڪ يارنهن ورهيه ڇمار جي نينگر جا حوصلا خطا نه هئڻ ۽ حالتن پٺاندڙ چستيءَ کان ڪم وٺڻ، هريش لاءِ نه فقط هڪ چئلينج هيو پر هڪ وڏو ڪارنامو هيو. گهٽ ۾ گهٽ وقت سر سنگت سات جو موقعي تي پهچڻ ۽ سندس زخمي پيءُ ماءُ جو اسپتال ۾ ترت پهچڻ هريش جي حاضر دماغيءَ جو ڪرشمو هيو. هي برابر آهي ته قدرت جي ڪارسازي به شامل حال رهي. پر ساڳئي وقت پنيور کي باه به ته ساڳئي هٿ ڏني هئي!

پوءِ جا باقي تفصيل بيان ڪرڻ فقط آڪاٽيءَ جا خال پرٽا آهن. جي وڃڻا هوا سي ويا هليا. جتي هر هڪ کي هلڻو آهي. سندن آخري سفر ختم ٿي چڪو هيو. باقي رهيون ڌرمي ريتون رسمون، جن جو پونواري جو ڪم خيرپور ناٿن شاهه جي پانيڻ کي سونپيو ويو. زخمين کي هريش گڏ لاڙڪاڻي اسپتال ۾ آندو ويو جتان راتو رات ريل ذريعي کين ڪراچيءَ جي مشهور مڊ ايسٽ اسپتال ۾ داخل ڪيو. ديوان نانڪ جو جسم چڪنا چور ۽ سندس هٿن پيرن جا هڏ گڏ پڇي پري چڪا هوا. ڌنونتيءَ جي حالت اڃان به وڌيڪ خطره واري هئي، جٺن ته سندس مهاڙي ڇپاڙي توڙي ڏند ڪاڏي ڇپجي ۽ ڇتجي چڪا هوا. نانڪ پورا پنج مهينا بيهوشيءَ ۾ رهيو. باقي ست مهينا ڪراچي توڙي آمريڪا جي اسپتالن ۾ زير علاج رهيو. ڌنونتيءَ جي پلاسٽڪ سرجريءَ ذريعي منهن جون هڏيون ۽ چمڙي نئين سر جوڙيون ويون. پوري سال جي مدت تائين ٻيئي زال مڙس ڊاڪٽري علاج ۽ ڳاني پڳين فين جا بل ڀريندا رهيا. جڏهن هنن اکيون کوليون ۽ پنهنجي پيرن تي بيهڻ جهڙا ٿيا ته نئون سال پنجاسي شروع ٿي چڪو هيو. جيڪڏهن سمورو چوراسي سال

سندن زندگيءَ وار ليکي ڪان ڪاٽا ڪيو وڃي ته ايڪان به وڏيڪ صحيح ٿيندو!

بدبختيءَ لاءِ ڪڏهن ڪونه پڙوسين ته ڪنهن وٽ اڪيلي سر آئي. نانڪ وٽ به هوءَ سدوري سموري ٽبر سميت اچي سهڙي. اڪ ڇنبي ۾ گهراٽي جا اڌ ياتي چٽ! ٿي پنهجا پار. ۾ ڊيٽر هڪ پٽ. سرلا، اندرا ۽ مڪيش، عمر هر هڪ ۱۴، ۱۳ ۽ اٺ سال هئي. چوٿون ياٽيو امر جو وڏي ياءُ سريچند ڪان نڊيڻ ۾ وٺي گود جو "پٽ" ڪري پاليو هوائين. 'امر' ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ "ايم بي اي" جو فرسٽ ييٽر اسٽوڊنٽ هيو ۽ نهايت هڪ هٽهار نوجوان!

اولاد جي آس ۽ سندن مستقبل جا سپنا! انسان ڪيڏا نه اٿرائتا اپاءَ وٺندو ۽ واريءَ سندا ڪوٽ اڏيندو ٿو رهي. تعليم تربيت، صحت، سندن شاديون مراديون، مال املاڪ ۽ ورثو! سڀ خيال خواب، هڪ هوا جي جهوٽي، غفلت واري اڪ ٻوٽ يا ڪنهن جان بچائڻ جي ڪوشش ۾ ڪافور ٿي چڪا هوا. وچڻ وارن جو هڪ سور هيو پر جيئرن جا ته لکين هوا!

نانڪ ۽ سندس گهر واري ڏنونتي پورا پارنهن مهينا سانده ڪراچي ۽ آمريڪا جي اسپتالن ٻلي رهيا. نانڪ پنج مهينا بيهوشيءَ ۾ رهيو. ڪيس حادثي ۾ ٽيل هاڃي جي خبر هوش ۾ اچڻ ڪانپوءِ به ٻه مهينا دير سان ٻڌائي ويئي. زال مڙس ٻنهي جي علاج تي انڪل پنجويهه لک رپيا خرچ آيو. سندن بيهوشيءَ ۽ بيماريءَ دوران سندس ڏنڌي ۾ گهوٻيون الڳ هنيون ويون. ڪيترا ماڻهو سندس طبع پرسيءَ بهاني اسپتال ۾ اچي چيڪ بڪ تي صحيون وٺي ويندا هوا. خاص طور جڏهن نشي آور دوائن جي زير اثر بي حال هوندو هيو.

چوراسي جنوري ۾ چوٽ ڪاڌل نانڪ پنجاسي جنوريءَ ۾ اڪ پٽي جڏهن سڀ ڪجهه چوپٽ ٿي چڪو هيو. ليکو چوڪو ڪرڻ بيسود ٿيو. گهاٽو ئي گهاٽو هيو. وري اها چاڻ به نه هئي ته گهاٽو ڪنهن جي ڪنڌي ڪتايو وڃي. قدرت پنهنجي بچاءَ ۾ 'حيلي رزق ۽ بهاني موت' واري اهڙي جدول ٺاهي هئي جو مٿس ڏوهه ڌرڻ بيواجبي هيو. ماڻهن جوابدارن جي ڳولا ۾ ڌرتيءَ تي پير اڪرا ٿي جاچيا. جن مٿان ئي مٿان لامارا ڏيئي ڪنڌا ٿي ڪنيا سي ڪنهن ليکي ۾ ئي ڪونه هوا! آخر هي زندگيءَ واري آڏاٽي جو مقصد ڪهاڙو هيو؟ چرخو چوري تار ڪتڻ ۾ فائدو؟ جڏهن نه سٽ ٿي بچيو نه ڪپهه ۽ نه وري پيچارو ئي ٿي رهيو! اولاد جي پرورش ۽ پالنا ۾ سالن جي سيڙپ هئي

جنهن جي ڪاتا تيڻ لاءِ ننڊ جو هڪ جهوٽو ڪافي هيو! ساڳيو حال هيو مال املاڪ جي ميڙا چونڊيءَ جو. لکها عيب گناه ڪرڻ سان مايا ڪٺي ٿي ڪئي ويئي.

سمورو پنجاسي سال نانڪ هن سوچ ۽ فڪر ۾ رهيو ته آخر هي حادثو ڪهڙي منجهه حساب ٿيو هيو؟ پاڻ ان سانحي لاءِ ڪيتريقدر جوابدار هيو؟ سندس لاءِ هن ٽرئجڊيءَ ۾ ڪهڙا سبق سمايل هوا؟ ان ۾ ڪو شڪ نه هيو ته جو ڪجهه ٿيو هيو اهو ائين ئي ٿيڻو هيو ۽ ان ۾ ضرور ڪا ڀلائي هوندي! جي نياٽيون موتاج ۽ لوليون لنگڙيون ٿي بچي وڃن ها ته پوءِ پيءُ ماءُ لاءِ دائمي عذاب ۽ چٽي بڻجي وڃن ها. جي نوجوان نينگر سٺو سال به جيئن ها ته آخر اهو ڏينهن ته اوس اچڻو هيو. پوءِ ڇو نه جي "اڳي سي تڳي". جي بچي نڪتا هوا تن ڪو 'لهڻو' ته نه هيو. اها به قدرت جي مهرباني هئي. جي اڌ ياتي پرلوڪ پڌاريا هوا ته اڌ باقي قدرت بچايا به ته هوا. باقي رهي مايا، جا هوندي به اچڻي وڃڻي هئي ۽ هاڻ پاڻيءَ جيان هاري ويئي هئي. پر آئي به ته وڏي ڦڙي جيان هئي.

زندگيءَ جي ڳجهارت ڇا هئي؟ اها ته خبر خانود ڪي، پر نانڪ ڪي هيءَ ڄاڻ پليءَ پت هئي ته ڪيس نئين زندگي بخشي ويئي هئي. ممڪن آهي ته قدرت ڪي ڪائونس ڪو ڪم وٺڻو هيو. جنهن مقصد جي سمجهڻ لاءِ هو علامتن جي انتظار ۾ رهيو. ڪيس بروقت جو احساس پيدا ٿيو اهو هيءُ ته "جي سندس چارئي ٻار هاڻ زنده هجن ها ته سندن زندگيءَ جي ضرورتن ۽ پڙهائي جو خرچ بدستور ٿيندو رهي ها." پوءِ ڇو نه اهڙي خرچ جو تخمينو لڳائي اوتري رقم جي سيڙپ ڪهرجائو ۽ مسڪين ٻارڙن جي پڙهائيءَ ۾ ڪئي وڃي جئن هو به علم جي روشنيءَ سان مالا مال ٿي سگهن. ٻار آهن ئي گلن ۽ ڦلن سمان، آخر ٻارن تي ڪنهن فرد جا مالڪاڻا حق ٿورائي هوا؟ هو ته آهن قوم جي امانت ۽ ملڪ جو مستقبل!

مسڪين ٻار ڪي تعليم پرائڻ لاءِ مالي امداد ڪرڻ مقصد سان ڪراچيءَ ۾ "امرلوڪ ٽرسٽ" قائم ڪيو ويو جو باقاعده رجسٽرڊ پڻ ڪرايو ويو. گذريل سال هن ٽرسٽ پاران "٣٥" اسڪالرشپون سنڌ جي مختلف ڳوٺڙن جي شاگرد ۽ شاگردياڻين لاءِ منظور ڪيون ويون. هر اسڪالر شپ سو رپيا آهي جا رقم مهيني وار اسڪول جي ائڊريس تي مني آرڊر ذريعي رواني ڪئي ويندي آهي. ڪجهه درخواستن مدنظر ٿي ٻيون اسڪالر شپون پڻ

ڏنيون ويون جن جو پڙهائيءَ کان وڌيڪ زندگيءَ جي ٻين فوري ضرورتن سان واسطو هيو ۽ هن قسم جي اسڪالر شپ ۾ سون کان ٽي سو رپيا ماهوار هئي. هلندڙ سال لاءِ "شيڊيول ڪاسٽ" جي اسڪولي ٻارن جي پڙهائيءَ لاءِ پنجاه اسڪالر شپون منظور ڪيل آهن ۽ هر اسڪالرشپ پنجاه رپيا آهي. ياد رهي ته سرڪاري يا غير سرڪاري ادارن طرفان ڳوٺاڻن ٻارڙن لاءِ خاصي تعداد ۾ اسڪالرشپون ڏنيون ٿيون وڃن. پر ڪي قومون اهڙين رعايتن کان بلڪل محروم آهن جئن ته "ڪولهي ڀيل ۽ مينگهواڙ." هنن قومن لاءِ مسلمانن جو چوڻ آهي ته هندو آهن ۽ هندو وري کين "ڪجهه ٻيو" ٿا سمجهن.

سنڌ ۾ ٽرئفڪ حادثو ۽ ملڪ الموت جي جهپڙ ساڳي ڳالهه آهي. چاڪاڻ ته اسان وٽ سرڪاري يا غيرسرڪاري طور نه ٽرئفڪ حادثن جي "روڪ ٿام" لاءِ ڪي اثرائتا اپاءَ ورتا ٿا وڃن ۽ نه وري حادثن ۾ زخمي ٿيل ماڻهن جي ترت علاج لاءِ ڪو انتظام ٿي ٿيل آهي. جي ڪو الله جو بندو حادثي کان بچي ٿو نڪري ته پوءِ اهو جڻ نئون ڄائو. ورنه اڪثر ته ڦٽيل ماڻهو ڇيچلائي يا ته مري ٿا وڃن يا وري عمر ڀر لاءِ موتاج رهجي ٿا وڃن.

ان ڏس ۾ نانڪ جي راءِ هي آهي ته حادثن ۾ ڦٽيل ماڻهو جي علاج لاءِ عام رستن تي ٢٥ يا ٥٠ ميل مفاصلي جي وڇوٽيءَ تي "حادثاتي مرڪز" قائم ڪيا وڃن جتي ائمبولينس گاڏين جو به انتظام رکيو وڃي. هي مرڪز ٽيليفون ذريعي هڪ ٻئي سان لاڳاپي ۾ رهن ۽ خبر ملڻ تي حادثه واري جاءِ تي ڊاڪٽري امداد پهچائين. انهن مرڪزن جو شهرن جي وڏين اسپتالن سان ناتو هئڻ پڻ لازمي آهي جئن نازڪ قسم جي ڪيسن جو حالتن پٽاندڙ علاج ڪري سگهجي. ان ڏس ۾ سندس پروگرام هي آهي ته اهڙا ٻه ٽي مثالي مرڪز قائم ڪرڻ جي شروعات پاڻ ڪري. ان ارادي تي عمل پيرا ٿيڻ لاءِ سکر ۽ جيڪب آباد شهرن ۾ مناسب هنڌن تي پلاٽ پڻ خريد ڪيا ويا آهن جتي حادثاتي مرڪز تعمير ڪيا ويندا. انهن مرڪزن ۾ آپريشن ٿيٽر ۽ ڊاڪٽرن علاوه ائمبولنس گاڏين جو پڻ بندوبست رکيو ويندو، جئن زخمين کي وقت سر مرڪز ۾ علاج لاءِ پهچايو وڃي. شل اهڙي نيڪ ارادي تي عمل ڪرڻ لاءِ الله پاڪ کيس توفيق عطا ڪري آمين.

عثمان حجم جو روزو رکڻ

(مزاحيہ افسانو)

عثمان حجم کي روزو رکائڻ هڪ اهڙو ڪٺن ڪم هو جهڙو اٺ کي پتڻ تپائڻ. چاڪاڻ تہ عثمان پنهنجي پنجاه سالن جي حجامکي زندگيءَ ۾ ڪڏهن پلجي بہ روزو نہ رکيو هو. روزو تہ درڪنار پر ٻاڪري عيد جي سوا پهر ڏينهن وارو روزو رکڻ بہ سندس لاءِ هڪ نا ممڪن امر هو. ليڪن اڪيان بہ هوا ميڇڏو مڙس، جهڙوڪ صفر پان ٻيڙيءَ وارو، عدو موچي ۽ سومر نانوائيءَ، جن يارنهن مهينا اڳ ۾ سازش سٽي هئي تہ عثمان کي هڪ روزو ضرور رکايو وڃي، سي ڪٺن تا باز اچن. عدو موچي، جو، سازش جي جڙ پاڙ هو تنهن تہ ماه رمضان جي آمد کان ڪافي ڏينهن اڳ، روزي جي برڪت ۽ فضيلت جي بيان ۾ روايتون ۽ حديثون ٻڌائڻ شروع ڪيون. عثمان کي هر ڪائڻ لاءِ مٿس وقت بوقت پڙرو ڪندو رهيو تہ "ڏه دنيا ۽ ستر آخرت" جو سودو فقط روزن سان لاڳو هو ۽ روزي رکڻ جي حالت ۾ بهشتي برڪتون ستر سيڪڙه ڪڏيل وياج جي حساب سان پلئہ تي پيون.

ماه رمضان جو چنڊ ڏٺو ۽ عدو موچي اسڪيم جي ابتدا ڪندي عثمان حجم تي روزي رکڻ لاءِ ورڪ ڪرڻ شروع ڪري ڏني. عثمان ڏاڍيون ڳوهيون ڪيون ۽ هڙ پيري ٻي چئي لنوائڻ جي ڪوشش ڪئي تہ سندس اڌ کان زياده عمر بغير روزن رکڻ جي گذري هئي ۽ نهايت خوش گذري هئي، ۽ هاڻ پيچاڙيءَ ۾ ڪيس هن طرح "پڇ ٻڌي مهري چالاءِ تي بٺايو وڃي." سومر نانوائيءَ عثمان کي مخاطب ٿيندي هڪ زوردار واعظ ڪيو ۽ انگن اکرن سان ثابت ڪري ڏيکاريو تہ روزي نہ رکڻ جي حالت ۾ عثمان کي ستر سال سانده دوزخ ۾ تپال ورهائڻي پوندي ۽ ان بعد ٻيا ستر سال ڪيس شيطان جو دفتردار ٿي ڪم ڪرڻو پوندو.

"چاهي جهنم ۾ جتيون چو نہ ڳنڍيون پون" عثمان ترش رو ٿيندي

وراڻيو، "پر روزو هر گز نہ رکندس" ازانسواءِ جڏهن اسلام ۾ زوري جائز نہ آهي تہ "پوءِ ڪيس مجبور ڇو ڪيو ٿو وڃي." "غضب خدا جو" عثمان چيٽيون ڪندي چيو، "هڪ تہ اڻ ڏني تي ايمان آڻيون، پيو وري هوندي سوندي بکون ڪاٽيون، اها مسلماني مهانگي ٿي پيئي،" ائين چوندي عثمان ڌمڪي پڻ ڏني تہ جيڪڏهن اجا بہ ڪيس روزي رکڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو تہ هو لاهور وڃي يا تہ پنگي ڪرستان ٿيندو يا پارت وڃي شڌي ٿيندو، پنهي حالتن ۾ زندگيءَ جون سڀ سهوليتون سواءِ روزن رکڻ جي نهايت آسانيءَ سان ملي سگهيون ٿي.سومر نانوائيءَ جو اسان جي سموري سنگت ۾ مذهبي خيال رکندڙ آهي ۽ هميشہ ماني ڪائڻ وقت بسم الله پڙهندو آهي ۽ هڪ ڀہ دفعا حج تي وڃڻ لاءِ پڻ ارادو ظاهر ڪيو اٿس ۽ هر اذان ٻڌڻ وقت "لبيڪ" چوندو آهي، تنهن کي عثمان کي ملحدانہ ٻول ٻولڻ تي سخت جوش آيو ۽ هڪدم ڪٽ تي چڙهي ٻيهي عثمان تي ڪفر جي فتويٰ جاري ڪيائين ۽ اعلان ڪيائين تہ عثمان جو منهن ڪارو ڪري ڪيس گڏه تي چاڙهي گهمايو وڃي، عدوءَ موچي پيش ٿيل پروگرام جي مخالفت ڪندي ظاهر ڪيو تہ عثمان جو قدرتي طور منهن ڪارو هو انهيءَ ڪري سندس منهن تي دانگي گهمائڻ بيسود هئي، چاڪاڻ ماڻهو ائين سمجهندا تہ عثمان شايد منهن ڌوئي آيو آهي. ازانسواءِ ڪيس گڏه تي چاڙهڻ عثمان لاءِ ڪا نئين ڳالهہ نہ هئي ڇو تہ هو روزانو اهو ڪرتو ڪندڙ آهي. قصو ڪوتهہ آخر اهو ارادو ترڪ ڪيو ويو.

عثمان تي دوزخ جي عذاب ۽ بهشت جي اميدن جو ڪو خاص اثر نہ ڏسي صفر پان پيڙيءَ واري هڪدم هڪ پنهنجي دوست پوليس واري کي سڏايو. صفر جڻن تہ پوليس جو دائمي مشير آهي ۽ روزانو شاهديون ڏيڻ سندس هڪ "سائيڊ بزنيس" آهي، تنهنڪري پوليس سان نہ فقط "معمولي رستو" بلڪ "پڪي سڙڪ" اٿس. پوليس واري جي اچڻ شرط ڪيس پاسيرو ڪري اٺ آنا ڪن چاءِ پاڻي لاءِ ڏيئي عرض ڪيو تہ عثمان کي روزي رکائڻ ۾ مدد ڪئي وڃي. عثمان جو پوليس واري ڪان سخت ڊڄندڙ آهي ۽ ڪليو ڪلايو چوندو آهي تہ: انهن کي "پڳ بہ پرائي" پوءِ ڇو نہ شريف ماڻهو ڪانئن ڊڄي؟ پوليس واري پنهنجون "مارشل لا ٽائيپ مڇون" وڪوڙيندي عثمان کي ڌمڪي ڏني تہ روزي نہ رکڻ ڪري ڪيس نئين اسلامي قانون مطابق ڦٽڪا بہ هنيا ويندا ۽ جيل پڻ ڏنو ويندو. لاچار ٿي عثمان آڻ مڃي ۽ وعدو ڪيو تہ

هو آخري جمعي جو روزو ضرور رکندو ڇا لاءِ ته آخري جمعي جو روزو ساري مهيني جي ”ڪوتا“ برابر هو.

روزي رکڻ کان هڪ ڏينهن اڳ عثمان پنهنجي يارن دوستن وٽ وڃي ڪائنڪ روئي ڳرانڙيون پائي موڪلايو ۽ کين استدعا ڪئي ته سندس ڪاڏو پيتو ۽ چيو آکيو بخشيو وڃي. ڪيترن دوستن ڪيس ورجايو ته روزو آخر ڪو شهتير يا لوهي گيڊر توروئي هو جنهن جي رکڻ سان عثمان چيپاٽجي مري ويندو. پر عثمان چيو ته ”ادا! موت هر انسان جي ڪڍ پوليسي پڳيءَ جيان پيرو کڻندو تو رهي، پر پوءِ ڪهڙي خبر ڪٿي هلي گهٽو ڏئي! ازانسواءِ جيئن نڌ موت جي نندي پيڻ هئي تيئن روزو به موت جي پڦيءَ جو پٽ هو.“

رات جو عثمان پنهنجي گهر ياتين کي هڪ هنڌ جمع ڪري پاڻ ۾ اتحاد رکڻ لاءِ تلقين ڪئي ۽ بعد ۾ وصيت ڪئي ته جيڪڏهن سياڻي روزي رکندي سندس دم قضا ٿئي ته هو ترت پوليس ٿاڻي ڏانهن وڃن ۽ سومر نانوائي، عدو موچي ۽ صفر پان پيڙيءَ واري، ٽنهي تي ناليوار خون جي فرياد داخل ڪرائن ته هنن سازش سٽي عثمان کي خود ڪشيءَ لاءِ آماده ڪيو هو ۽ ۳۰۲ قلم پاڪستان ڪوڊ سان گڏ ۱۲۰ ب ڪرمنل پروسيجر ڪوڊ جو فقره به ضرور لاڳو ڪن. جڏهن مڙني مائٽن عثمان کي سندس وصيت جي بجا آوريءَ لاءِ خاطري ڏني تڏهن به عثمان کي اعتبار نه آيو ۽ عريضي نويس کي گهرائي هڪ دستاويز لکارايائين جنهن جي اصل تي سڀني حاضر ياتين جا ڪيا آگوٺا به ورتائين.

پنهنجي مال ملڪيت بنسبت وصيت ڪندي عثمان چيو ته سندس ڇڳل ڪٽ، ڪتل موڙا ۽ ڀڳل پراٺيون واڻ جو ويڙهيون يتيم خاني جي فنڊ ۾ جمع ڪرايون وڃن ۽ هي ڪانئن خاطري ورتي وڃي ته سندس يادگيريءَ ۾ ڪونه ڪو حجامڪو دارالعلوم تعمير ڪرائن. پنهنجي سيرب وارن سنجن بنسبت خواهش ظاهر ڪيائين ته ڪسبت جو ٿيلهو ڪشمير تي چڙهائي ڪندڙ خاڪسارن جي حوالي ڪيو وڃي.

وصيت وغيره کان فارغ ٿي عثمان سمهي پيو. عثمان نڌ ۾ ڏٺو ته روزي رکندي هو دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو هو ۽ جنت جي اسٽيشن تي سندس زبردست آجيان ڪئي ويئي ۽ فلڪ شگاف نعرا هنيا ويا. علاوه ان جي آسماني ريلوي پليٽ فارم تي کيس پاڪين ۽ نڇڪٽين سان ”گارڊ آف آنر“

پيش ڪيو ويو ۽ سندس زمين تي ڪيل خدمتن جي سلسلي ۾ هڪ سپاسنامو پڻ پڙهيو ويو. خواب جي دنيا ۾ چهل قدمي ڪندي عثمان پنهنجي ”ٽوئر“ جو پروگرام مرتب ڪرڻ جي فڪر ۾ هيو تہ سندسس اک ڪلي ويئي. ڏتائين تہ گهر ياتي ڪيس روزي رکائڻ لاءِ اٿاري رهيا هوا. عثمان گهٽو ئي نٽائڻ جي ڪئي پر عدو موچي (جنهن پاڙي جا ڏه ٻارنهن ماڻهو عثمان کي زوري روزو رکائڻ لاءِ ساڻ آندا هئا) جي عملي ڏانهن ڏسندي گاريون ڪند چوندي اٿي ماني ڪاڏي ۽ سڄ ايرڻ ۾ اجا ڏه ٻارنهن منٽ دير ڏسي وري رلهي تاٽي سمهي پيو.

صبح جو ننڊ مان اٿي هٿ منهن ڌوئيندي عثمان حجم تڏي پاٽيءَ جا ٻہ وٽا پي ويو ۽ پوءِ تڪڙو تڪڙو پاڙي جي ملان وٽ وڃي فتوئي حاصل ڪيائين تہ جيڪڏهن پل چوڪ ۾ ڪجهہ پاڻي پي وڃجي تہ ڪا اربع خطا تہ نہ هئي. ملان فتوئي جاري ڪندي ظاهر ڪيو تہ پل ۾ هو پاڻي تہ درڪنار پر فالودو، نان ڪتابون ۽ ڪنڊيريون وغيره پڻ ڪائي تي سگهيو. پنهنجو شخصي مثال پيش ڪندي ملان ظاهر ڪيو تہ هاڻ هو گهران نيرن ڪايو تي آيو حالانڪ ڪيس باقاعده روزو هو.

ڪچڙي منجهند ڌاري عثمان ڏٺو تہ سندس اکين اڳيان ترورا ۽ سندس مٽي کي ڦيري اچڻ لڳي. عثمان هي سوچيندي پاڻ کي ڏڍ ڏيڻ لڳو تہ آخر روزي ۾ نفس کي مارڻو هو ۽ نفس کي مارڻ جهاد اڪبر هو. اهو خيال ايندي عثمان محسوس ڪيو تہ هو روزي جي برڪت باعث، ”غوث ۽ قطب“ جي درجي تي پهچي چڪو هو، ليڪن حضور شرم ۽ نرم دل هئڻ ڪري پنهنجي دشمن کي پٽ پاراتو نہ ڏنائين نہ تہ هو سڀ عذاب جي باه ۾ سڙي پچي ڪباب تي وڃن ها. ڪباب جي خيال اچڻ شرط عثمان جو روزو ڍلو ٿيڻ لڳو ۽ مڪروه ٿيڻ تي هو تہ پاڻ سنياري ورتائين ۽ اٿي وري پل چوڪ ۾ پاڻي پي هنياءَ ٺڏو ڪيائين. شڪر الحمدالله جو ”پل چوڪ“ لاءِ گنجائش رکيل هئي ورنہ هن مهل تائين عثمان چاليهارو ڪن ماڻهو تہ چڪ وڃهي ڦٽي وڃهي ها.

سئلون ۾ گراهڪن جي اچڻ جو ٻڌي، عثمان، جو روزي باعث نهايت لاغر ۽ ڪمزور ٿي ويو هو سو ريڙهيون پائيندي پيتين کي هٿ ڏيندي اچي دڪان تي وارد ٿيو. رستي ۾ ڪيس ٻہ مسلمان اهڙا بہ نظر آيا جي بيروزائٽ

هوا ۽ جي ٻئي ڇڀي واري پيئي کان ٿول پتاشا وني ٻرڪائي رهيا هوا. **عثمان** پنهي مسلمانن کي مخاطب ٿي خدا جي غضب ۽ قبر جي عذاب بنسبت واعظ ڪيو ۽ کين ڊزن کن "وضو ٽوڙ" گاريون به ڏنائين ۽ کين هدايت ڪيائين ته جيڪڏهن هو روزو رکي نه ٿا سگهن ته گهٽ ۾ گهٽ روزه جو احترام ته رکن!

عثمان هي سمجهي اصل نه ٿي سگهيو ته الاجي ڇو روزي رکڻ جي پورن چئن ڪلاڪن بعد ڪيس سموري دنيا "گنهگار" ڏسڻ ۾ ٿي آئي. عثمان هرهڪ واٽهڙو کي بيهاري ڪيس روزي رکڻ لاء تلقين ٿي ڪئي يا وري کين احترام ڪرڻ لاء هدايت الڳ ٿي ڪئي. هڪ ماڻهو جنهن کليو ڪلايو سگريٽ ٿي ڇڪيو تنهن کي پٽ پاراتو ڪندي عثمان ياد ڏياريو ته "بيروزائٽ" جي جهنم ۾ وڃڻ بعد دوزخ جي باه ۾ ٻارنهون سئو هارس پاور جو اضافو ٿي ٿيو.ليڪن هي خبر عثمان کي بعد ۾ پيئي ته سگريٽ ڇڪيندڙ مسلمان نه هو بلڪ هندو هو.

دڪان تي پهچي عثمان ڪسبت کولي گراهڪن جي سيرب لاهڻ شروع ڪئي پر بک سبب اڄ سندس پاڪي گڏو براج جي بلڊوزر جيان 'بي لغام" هلي رهي هئي. هڪ گراهڪ جنهن کيس مٿي جي وارن ناهڻ لاء چيو تنهن غريب جون مڇون ڏاڙهي ٻئي ڪوڙي ون يونٽ ڪري ڇڏيائين. هن غريب گهٽيون دانهون ڪيون، پر عثمان جو بک باعث ڇتو ٿي پيو هو تنهن تي ڪو اثر نه ٿيو. وري بد قسمتيءَ سان جنهن سان تعدي ٿي، اهو ڪو هو به برسر اقتدار پارٽيءَ جو ميمبر، تنهن ترت وڃي عثمان تي "خانگي معاملي ۾ دخل ڏيڻ" جي ڏلر ماتحت فرياد داخل ڪئي. هڪ ٻئي گراهڪ جي ڏاڙهي ڪوڙيندي سندس نڙگهٽ تي پاڪي رکي ڪائونس "ون يونٽ" بنسبت رايو پڇائين. شڪر جو ماڻهو سياڻو هو ۽ عثمان جي پاڪي هٽائڻ بعد پنهنجو خيال ظاهر ڪيائين نه ته شايد هن وقت ٻي جهان ۾ الاٽمينٽ لاء وينو عريضيون لکندو رهي ها.

پنپهرن ڏاري عثمان حجم بيان جاري ڪيو ته ٽن ڪلاڪن جي سئنيما شو کي به انٽرول ٿيندو آهي ليڪن هي سورنهن ڪلاڪن تائين لڳاتار روزو رکڻ ڪا فضيلت ته نه هئي، خاص طور اونهاري جو. پنهنجي بيان ۾ عثمان سرڪار، کي مشوره به پيش ڪيو ته ملڪي "آئين" ۾ درستي آڻي

روزن جو مهينو هميشہ سياري جي موسم ۾ مقرر ڪيو وڃي جيئن هي ثواب هر هڪ مسلمان حاصل ڪري سگهي. ازانسواءِ حج تي جو هر سال ڪيترا حاجي گرميءَ وگهي موت جو شڪار ٿين ٿا، سي پڻ اجل جي چنبي کان محفوظ رهندا. آخر روزي مان مراد عبادت آهي ۽ عبادت هر موسم ۾ ڪري سگهجي ٿي.

ٽيپهري ڌاري عثمان جي حالت هڪ مرگهيءَ جي مريض جيان نازڪ ڪڙيءَ تي اچي پهتي. حالانڪ پل چڪ جي ايڪٽ هيٺ اڌ سير ڳنڊيريون واپرايون هٽائين، تاهم روزي جو "هائو" ڪيس آپي کان ڪڍي رهيو هو. دليل ڊوڙائيندي آخر عثمان حجم. پاڙي جي ملان دينوءَ ڏانهن ماڻهو موڪليو ۽ ڪيس گهرائي گذارش ڪيائين تہ هو مسجد جي ممبر تي چڙهي اذان ڏئي جيئن عثمان روزو افطار ڪري سگهي. ملان دينوءَ صاف انڪار ڪيو تہ اڃا ٽيپهريءَ جي نماز جو پڻ وقت نہ ٿيو اهي. روزو سانجهيءَ جي اذان تي ڇوڙيو ويندو آهي ۽ نہ ڏينهن ڏني جو. ليڪن عثمان ضد تي قائم رهيو. ملان ڪيس صاف ٻڌايو تہ جيڪڏهن عثمان کي روزو قضا ڪرڻو آهي تہ هو سواءِ اذان ٻڌڻ جي پڻ ڪري ٿي سگهيو. پوءِ ٻانگ لاءِ ترسڻ جو مقصد؟ عثمان جي خواهش هي هئي تہ ملان دينو اذان ڏئي جئن روزو پڄڻ جو بار سندس گردن کان ٽرانسفر ٿي ملان جي ڳچيءَ ۾ حائل ٿئي. ويچارو ملان عجيب ڪشمڪش ۾ اچي ڦاٿو ۽ جان ڇڏائڻ جي فڪر ۾ هو تہ عثمان ڏنڊو کڻي اچي سندس مٿان ڪڙڪيو ۽ چيائين تہ "ملان منهنجي لاءِ هاڻ موت ۽ زندگيءَ جو معاملو آهي، جيڪڏهن هاڻ اذان نہ ڏيو ڏين تہ پوءِ تون قبرستان ۾ هوندين ۽ آءٌ يا روپوش هوندس يا جيل اندر." عثمان جي اکين ۾ خون جون علامتون ڏسي ملان ٽپو ڏيئي ممبر تي چڙهي ٻانگ شروع ڪئي. ملان اڃا ڪنن تي هٿ مس رکيا تہ عثمان پنهنجي ڪيسي ۾ پيل نقل ۽ ريوڙين کي رڙڪائڻ شروع ڪيو ۽ سندس چاٻي جو ٺڪاءُ ائين ٿي محسوس ٿيو، ڄڻ تہ شرطي گهوڙو ڪچا ڇٽا چٻي رهيو هو. اهو ڏينهن اهو شينهن وري عثمان روزي رکڻ کان ئي توبہ ڪئي.